

Hadewych : een studie over de mens en de schrijfster

<https://hdl.handle.net/1874/320215>

192
1934

HADEWIJCH

EEN STUDIE OVER DE MENS
EN DE SCHRIJFSTER

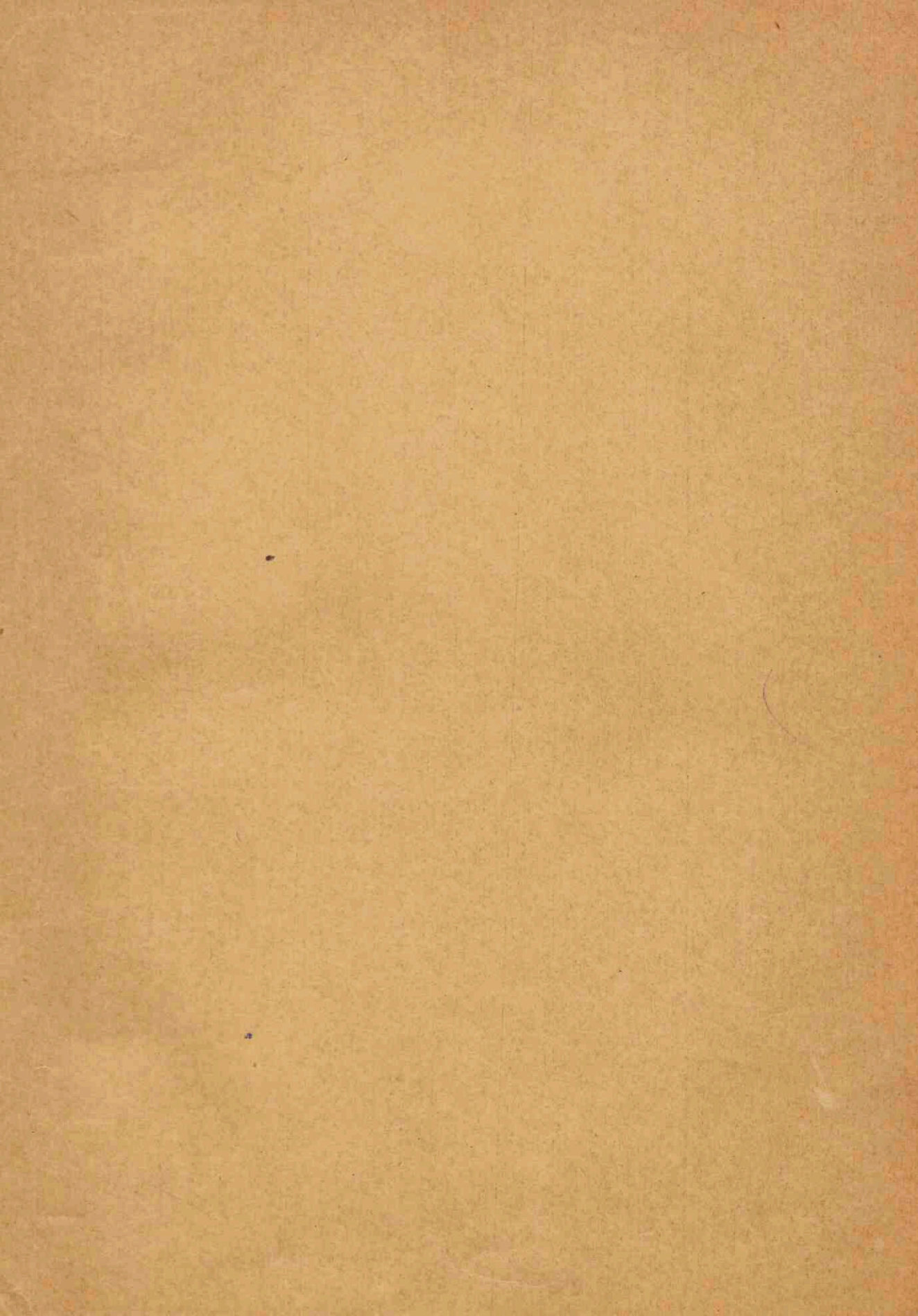
M. H. VAN DER ZEYDE

LIBRARY
UNIVERSITY OF
TORONTO

es.
icht
54.

~~A. qu.~~
~~192~~

Handwritten scribbles and lines in the bottom left corner, possibly representing a signature or initials.

HADEWIJCH

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1083 5019

Diss. Utrecht 1934

HADEWIJCH

EEN STUDIE OVER DE MENS EN DE SCHRIJFSTER

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS Dr. C. W. STAR BUSMANN, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTS-
GELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DE
SENAAT DER UNIVERSITEIT TE VERDEDIGEN
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE OP VRIJDAG
26 JANUARIE 1934 DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

MARIE HELENE VAN DER ZEYDE

GBBORNEN TE ROTTERDAM

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N. V.
GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1934

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

VOOR VADER EN MOEDER

Het doel van deze studie is niet meer en niet minder, dan voor de moderne lezer de weg te banen naar een van de grootste dichters en de edelste geesten van de Nederlandse stam.

Niet meer: waar ik het terrein van literatuur- en cultuurgeschiedenis betrad, of onderwerpen van meer algemene aard behandelde, was dat slechts middel tot het doel. — Niet minder: ik ben overtuigd dat men Hadewijch niet begrijpen kan zonder deze gegevens, zij het dan ook dat men ze voor een deel, bij verschillende auteurs verspreid, natuurlijk ook elders vinden kan.

Dat hiermee niet alle moeilijkheden uit de weg geruimd zijn, daarvan kan men niet sterker overtuigd raken dan wanneer men, als schr. dezes, op het kunstmatig afgebakende terrein van zijn studie toch nog telkens weer op eigen beperktheid van kennis en begrip is gebotst.

Intussen geloof ik, dat noch de onvolledigheid van dit boek, noch eventuele fouten, die mijzelf waarschijnlijk in de toekomst meer zullen ergeren dan anderen, een speciale verontschuldiging behoeven. Wel moet ik clementie inroepen, omdat de vele gebieden van wetenschap, die men bij de studie van „Hadewijch” niet vermijden kan te betreden — filosofie, psychologie, theologie, verschillende Middeleeuwse talen en literaturen, om het voornaamste te noemen — mij uiteraard grotendeels, zo niet geheel, vreemd waren.

Het allermeeft voel ik echter behoefte aan een apologie, niet van de inhoud, maar van het bestaan van dit werk. De vraag, in hoeverre het verantwoord was om bij de materiële en geestelijke nood van de laatste jaren tijd, geld en krachten te besteden aan de studie van een 13e-eeuwse dichteres, heeft onder het schrijven nooit opgehouden mij te kwellen. Ik kan alleen dit zeggen, dat naar mijn overtuiging de betekenis van Hadewijch ver boven het

„litterairhistoriese” uitgaat, en de omgang met haar een verrijking betekent. Ik kan slechts hopen dat velen voor die verrijking tijd, rust en ontvankelijkheid zullen vinden.

Persoonlijk heb ik mij over de aan Hadewijch bestede tijd niet te beklagen: arbeidsvreugde heeft het moeilijke, maar animerende werk mij in rijke mate geschonken. Degenen die door hun hulp en hun raad tot het ontstaan van deze studie hebben bijgedragen, zeg ik hier dan ook hartelijk dank.

U in de eerste plaats, Prof. de Vooy, die mij bij het bewerken van dit proefschrift een zeer grote — en dankbaar aanvaardde! — vrijheid hebt gelaten, maar toch Uw raad, Uw vriendelijke hulp in kleinigheden, en Uw heldere, zakelijke kritiek steeds tot mijn beschikking hield.

In de tweede plaats U, Juffrouw Snellen, die uit een door de jaren beproefde liefde voor Hadewijch U voor mijn werk hebt geïnteresseerd; Uw oordeel, hetzij afwijkend van of overeenstemmend met het mijne, was voor mij van grote waarde, en dankbaar denk ik terug aan die dagen, toen, de handicap der omstandigheden ten spijt, mijn hachelikste hoofdstuk onder onze gezamenlike besprekingen tot zijn definitieve vorm groeide.

Ook tegenover de professoren Van Hamel en Vogelsang wil ik hier mijn erkentelijkheid uitspreken voor de zo welwillend verstrekte inlichtingen.

Hoeveel men aan de Universiteit dankt, beseft men waarschijnlijk het best, niet als student, maar wanneer men als afgestudeerde op een of ander terrein tot zelfwerkzaamheid komt. Zeker zijn het niet alleen de colleges, die de studententijd zijn vormende waarde geven, maar dat neemt niet weg, dat ik hier gaarne dank breng aan de hoogleraren, tot wier gehoor ik langer of korter tijd heb mogen behoren.

Een grondige scholing in „het vak” dank ik aan U, Prof. de Vooy; vaak heeft dit werk mij bijvoorbeeld aanleiding gegeven,

de degelijkheid te prijzen waarmee onder Uw leiding het Middelnederlands werd beoefend.

U, Prof. Kernkamp, hebt met Uw vaak boeiende colleges over velerlei onderwerpen uit de vaderlandse en de algemene geschiedenis ons behoed voor het gevaar, al te beperkte vakmensen te worden, en ons histories inzicht verdiept.

Prof. Oppermann, U hebt mij bevrijd van veel naieve en simplistische voorstellingen, die de gemiddelde Nederlander aangaande de Middeleeuwen met zich omdraagt.

Nog meer dan aan Uw grammaticale colleges, Prof. van Hamel, denk ik aan Uw zozeer gewaardeerde facultatieve uren met vreugde terug. De studie van het Middelhoogduits, zoals ik die onder Uw leiding beoefend hebt, was niet alleen aangenaam, maar kwam mij ook voor mijn proefschrift bij uitstek goed te pas.

Ik zou niet volledig zijn, wanneer ik hier niet ook de colleges van Prof. Vogelsang en van Prof. Ovink vermeldde, waaraan ik even levendige als dankbare herinneringen bewaar.

INHOUD.

	Blz.
Hoofdstuk <u>I.</u> Ter Oriëntering	I

EERSTE DEEL: HADEWIJCH ALS PERSOONLIKHEID, EN HAAR KULTURELE ACHTERGROND.

Hoofdstuk II. Hadewijch als religieuze Figuur	19
„ III. Hadewijch en de Mensenwereld	51
„ <u>IV.</u> Hadewijch en de hoofse Kultuur	70
„ V. Hadewijch en de Natuur	84

TWEEDE DEEL: HADEWIJCH ALS SCHRIJFSTER, EN HAAR VOORGANGERS.

Hoofdstuk VI. Authenticiteit en Chronologie	109
„ VII. Het Karakter van Hadewijchs Kunst en van haar Stijl	137
„ VIII. Invloed van ouder Proza op Hadewijchs Brieven en Visioenen	159
„ IX. Bronnen van Hadewijchs Liedereren	172
„ X. Tot het Verstaan van Hadewijchs Lyriek.	187
Enige Data	206
Afkortingen	207
Bibliografie	208

HOOFDSTUK I.

TER ORIËNTERING.

Wie was Hadewijch?

Begrijpelijke vraag; te begrijpeliker naarmate men helderder het belang van de op haar naam staande geschriften gaat inzien¹⁾. *Wie was zij*, de auteur van die prachtige lyriek, van dat koninklike proza; *waar en wanneer leefde zij*, in wat voor kring heeft ze verkeerd, *wie waren haar vrienden*, *wie hebben haar door woord of geschrift beïnvloed?* Wat was haar bezigheid, hoe oud was ze, toen ze deze dingen schreef, en in welke volgorde zijn ze geschreven? Wat was haar levensloop, wat haar karakter, hoe zag zij eruit, wat was de indruk die zij op haar omgeving maakte?

Toen de, laat-14e eeuwse, handschriften werden ontdekt waarin haar werken voor ons bewaard zijn, wist men niets van Hadewijch, — niets dan haar naam. Het is waar, er zijn in de M. E. meer belangrijke kunstwerken, litteraire en andere, waarvan men de maker alleen van naam, of zelfs niet van naam kent. Wat weet men van de auteurs van de Reinaert, wat van die van Carel ende Elegast? Is niet het Nibelungenlied anonym, zo goed als het Chanson de Roland? En wat weet men voor levensbiezonderheden van Homerus, of van Shakespeare?

¹⁾ Op naam van Hadewijch zijn ons twee bundels proza overgeleverd, bekend als „de Brieven” en „de Visioenen”, een bundel liederen in strofiese vorm, de „Liederen” of „Strofiese Gedichten”, nog een aantal gedichten van verschillende aard, de zgn. Rijmgedichten, en tenslotte een (onecht) traktaatje; alles tezamen geestelijke of, zo men wil, mystieke geschriften.

Het eerst werd op het bestaan van deze werken de aandacht gevestigd in 1838 door X Mone. Er zijn nu drie grote Hadewijch-hss. bekend, A en B te Brussel en C te Gent, en verder een aantal weinig belangrijke fragmenten. Terwijl B algemeen voor jonger en slechter wordt gehouden, loopt de waardering ten aanzien van A en C, die ongeveer even oud schijnen te zijn, uiteen. De handschriftenkwestie is uitvoerig behandeld door Dr. J. van Mierlo in zijn nieuwe uitgave van de Visioenen.

De volledige uitgaaf, die de zeer onvoldoende dito van de Vlaamsche Bibliophilen vervangen heeft, is die van Dr. J. van Mierlo in de Leuvense Tekstuitgaven (1906-'12). Deze baseert zich op hs. C. Daarnaast bestaat van de Liederen een afzonderlike uitgaaf door Mej. Dr. J. Snellen (1907), die hoofdzakelijk hs. A volgt, terwijl Van Mierlo aan een nieuwe, beter verzorgde uitgaaf van het hele werk is begonnen, waarin totnogtoe echter alleen de Visioenen verschenen zijn (1924). Verder hebben en Dr. van Mierlo en Dr. Snellen voor een deel hun vroegere meningen herzien in de bloemlezingen uit Hadewijchs lyriek, die zij beide voor kort hebben doen verschijnen (1931 en 1932).

Ik gebruik de uitgave-Van Mierlo (voor de Visioenen de nieuwe), maar volg bij de Liederen de andere beschikbare uitgaven, wanneer die mij beter voorkomen.

Toch schijnt de vraag bij de anderen niet zo te klemmen als bij Hadewijch; de epicus verdwijnt steeds min of meer achter zijn verhaal, bij de lyricus wijst het „verhaal” voortdurend terug naar de persoon van de dichter. Bij de epicus verstaat men de dichter uit het werk; voorzover de persoonlijkheid niet in het werk aan den dag komt, is zij voor ons van geen belang, en is de vraag naar biografiese bijzonderheden een zuivere nieuwsgierigheidsvraag. Bij de lyricus verstaat men . . . zeker ook de dichter uit het werk, maar tevens het werk uit de persoon van de dichter; de kennis van persoonlijke omstandigheden is hier dus geen „Selbstzweck”, maar hulpmiddel tot het verstaan van het werk.

En bij beide, epicus en lyricus, is de vraag naar het waar- en wanneer van cultuurhistories belang; zonder die gegevens is het onmogelijk een figuur in het kader van zijn tijd te plaatsen; en als het een belangrijke figuur betreft, zoals Hadewijch ongetwijfeld is, dan zal het hele tijdbeeld, cultuurhistories, litterairhistories, stijlhistories, iets wankels en onzekers houden, zolang die figuur er zijn vaste plaats niet in heeft gevonden.

De vraag naar Hadewijchs identiteit is dus wetenschappelijk volkomen gewettigd. Wel heb ik voor mij de indruk, dat de Hadewijch-studie totnogtoe een onevenredig grote aandacht aan deze vraag heeft besteed, en daarbij haar eerste en belangrijkste doel, Hadewijchs geschriften te leren verstaan, min of meer uit het oog heeft verloren. Maar de resultaten van dat onderzoek naar haar persoonlijke omstandigheden zullen wij daarom niet minder dankbaar aanvaarden.

Dit onderzoek is voornamelijk het werk geweest van Dr. J. van Mierlo S.J. ¹⁾. Dat Hadewijch een Brabantse was, was uit haar taal zonder moeite op te maken. De kennis van de Mnl. dialecten is echter nog niet ver genoeg gevorderd, om te kunnen uitmaken in welk gedeelte van Brabant zij thuishoorde. Trouwens, al hadden wij de dialectgeografiese toestand van Brabant in de 13e eeuw nòg zo helder voor ons, wie waarborgt ons 1° dat het dialect van de hss. precies Hadewijchs eigen dialect is; 2° dat de taal die Hadewijch schreef, juist het dialect van haar geboortestreek was, en niet dat van haar latere woonplaats, of een mengsel van die beide; 3° dat zij, vooral in haar woordenkeus, vrij was van litteraire invloeden; 4° dat de behoeften van ritme of rijm haar niet eens gedwongen hebben tot vormen die aan haar eigen taal vreemd

¹⁾ Zie de bibliografie. Een bijdrage leverde ook Dr. Joh. Snellen in: *Hadewigiana*, Tijdschr. xxvi blz. 1 vlg.

waren? Het tegendeel is veel waarschijnlijker, ja, wat de beide laatste punten aangaat wel zeker.

De resultaten die Van Mierlo nu met „aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid” heeft vastgelegd zijn: Hadewijch was een vrouw van adellijke afkomst, leefde in de eerste helft van de 13e eeuw (ruw geschat tussen 1200 en 1270), was op jeugdige leeftijd begijn — hoogstwaarschijnlijk niet non — geworden, leefde echter niet in een begijnhof, maar in los verband met een aantal geestverwanten, onder wie ze (wat wonder!) een vooraanstaande plaats innam. — Zij werd door tijdgenoot en nakomeling hoog vereerd, had een duidelijke invloed op onze latere mystieken, en stond zelf min of meer onder invloed van de 12e-eeuwse Franse mystiek. Een tijdgenoot en geestverwant van haar (mogelijk een persoonlijke bekende) was Beatrix van Thienen, geb. 1200 à 1205, die later prioeres werd van het Cistercienserklooster Nazareth bij Lier, en van wie we behalve een uitvoerige Latijnse levensbeschrijving, die bewerkt schijnt te zijn naar Dietse autobiografiese notities, ook een klein traktaat in het Diets bezitten. ¹⁾

Minder zeker zijn n.m.m. Van Mierlo's konklusies, dat zij afkomstig zou zijn uit Antwerpen, wellicht verwant met de heren van Antwerpen ²⁾, dat zij in Nijvel, toen een brandpunt van internationaal kultuurleven, en een van de oudste en belangrijkste centra van de begijnenbeweging, de leidster zou zijn geweest van een groep van wel tweeduizend begijnen ³⁾, een leven van zeer strenge askese leidde ³⁾, een trouwe en gehoorzame dochter der Kerk was, kort voor 1269 op tamelijk hoge leeftijd overleed, en in 1269 samen met andere heilige personen in de abdij van Villers werd bijgezet ³⁾. Thomas van Cantimpré zou haar gekend hebben, en in zijn *Vita Sanctae Lutgardis* ⁴⁾ en zijn *Bonum universale de apibus* (Biënboec) herhaaldelijk toespelingen op haar persoon hebben gemaakt. Hij zou echter vóór Hadewijch zijn overleden, zodat hij niet meer in de gelegenheid is geweest haar biografie te schrijven ⁵⁾.

¹⁾ Beatrijs van Nazareth, *Seven Manieren van Minne*. Uitg. Dr. L. Reypens en Dr. J. van Mierlo, *Leuvense Studieën en Tekstuitgaven*, 1926.

²⁾ *Visioenen*, opnieuw uitgegeven door Van Mierlo, Inleiding blz. 127 vlg., vooral 131.

³⁾ Van Mierlo: *Uit de Geschiedenis van onze M. E. Letterkunde*.

⁴⁾ *Acta Sanctorum* 16 Junie.

⁵⁾ v. M. *Uit de Geschiedenis etc.* Hoe gewaagd dergelijke constructies zijn, moge hieruit blijken, dat v. M. Hadewijch identificeert met een bij Thomas genoemde vrouw uit Nijvel, omdat . . . de een in een visioen, de ander in een hallucinatie, Christus ziet als een schone jonge man met „kersp” haar. Prof. Dr. W. Vogelsang deelt mij mee, dat hieronder zeker geen kroeshaar, maar golvend haar verstaan moet worden, en dat een ideaalfiguur die ánder dan golvend haar zou hebben, in de 13e eeuw vrijwel ondenkbaar is.

Het is wel jammer, dat Van Mierlo een groot deel van zijn energie heeft moeten besteden om te betogen en te bewijzen wat Hadewijch nièt was; niet Heilwich Bloemaerts („de Bloemaerdinne”), de leidster van een ketterse beweging in Brussel, † 1336, tegen wier leer Ruusbroec gestreden heeft; niet een bewonderaarsster en navolster van Eckehart (1260—1327); niet de abdis van een Cistercienserklooster Aywières (Aquiria) in het Walenland en een vriendin van de heilige Lutgardis; niet iemand die, teleurgesteld in een aardse liefde, daarvoor bij de hemelse Minnaar vergoeding zocht.

Voor al de Bloemaerdinne-hypothese, in 1897 door Prof. Paul Fredericq op tamelijk losse gronden opgesteld ¹⁾, heeft de pennen van vele mensen, en de pen van Van Mierlo vele malen in beweging gebracht. Toch moet het iedere onbevooroordeelde duidelijk wezen, afgezien van alle andere argumenten, dat de figuur van Hadewijch nog eer in het laatst van de 12e dan in het begin van de 14e eeuw zou passen. Zij is ondenkbaar als tijdgenote van Ruusbroec, en niet minder ondenkbaar op zo grote afstand van de bloeitijd ($\pm$ 1200) van de hoofs-ridderlike kultuur. Zelfs doet het traktaat van Beatrijs van Nazareth, dat Van Mierlo tussen 1230 en 1235 dateert, in allerlei opzichten (taal, stijl, mentaliteit, leer) jonger aan dan Hadewijchs geschriften. Zozeer, dat Van Mierlo zich bij de uitgave van de „Seven Manieren” in 1926 gedrongen voelde het sterfjaar van Hadewijch naar 1230 te verleggen, — waartoe hij weliswaar de Lijst van Volmaakten ²⁾, de voornaamste bron voor biografiese gegevens, onecht moest verklaren.

Men ziet het, in verhouding tot de bergen werk die Van Mierlo ongetwijfeld verzet heeft, kan het resultaat mager lijken, in 't biezonder als we verschillende van zijn zekerheden voorlopig veiligheidshalve tot onzekerheden reduceren, en aanduidingen als „haar karakter was edel”, „haar leven was voorbeeldig”, „de heiligheid straalde van haar gezicht”, in hun stichtelike vaagheid niet erg verhelderend achten.

Toch is hij er, met zijn uitgebreide kennis van personen en toestanden in de 13e-eeuwse geestelike kringen, wel in geslaagd de figuur van Hadewijch een achtergrond te verschaffen. We vinden

¹⁾ Dr. P. Fredericq: *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden*. Dl. II pg. 40 vlg.

²⁾ *Lijst van Volmaakten*, behorende bij het XIIIe visioen. *Uitg. Visioenen* blz. 179 vlg.

haar dan temidden van de *beggarden- en begijnenbeweging van de 13e eeuw*, die mannen, maar vooral vrouwen uit alle kringen tot zich getrokken heeft. Hoe die opbloei, die geweldige vlucht van het „godgewijde” leven te verklaren?

We staan hier voor een uiterst gecompliceerde kwestie. Zoeken we, om te beginnen, naar de algemene voorwaarden voor die 13e-eeuwse opbloei, dan is misschien in de eerste plaats te denken aan het regeneratieproces in Kerk en geestelijkheid, waaraan wat de kloosterwereld betreft de naam van de abdijs Cluny verbonden is, wat de kerk in haar geheel betreft vooral die van Paus Gregorius VII (Hildebrand). De Cluniacenserbeweging, waarvan de oorsprong reeds in de 10e eeuw ligt, heeft juist in de Zuidelijke Nederlanden krachtig doorgewerkt, en het initiatief van Hildebrand heeft de Kerk weer meer en meer een eigen terrein en een eigen taak toegewezen. Was er ook nog in de 12e en 13e eeuw op de ijver en de moraal van vele geesteliken een en ander aan te merken, er waren tenminste weer normen gesteld.

Anderzijds begon in de belangrijkste en dichtstbevolkte streken van West-Europa (juist het terrein van de begijnenbeweging!) *het volk* tot een zekere mondigheid te komen. Zij waren niet langer de kleurloze massa der „leken”, die enige kerkelijke plichten hadden waar te nemen, en verder de zaken van 't geloof maar aan de „deskundigen”, priesters en kloosterlingen, overlieten; er kwam bij hen een verlangen op om persoonlijk en actief aan het geloofsleven deel te nemen, een behoefte aan een direkter relatie tot God, tot Christus. De opvatting van de Christusfiguur ziet men in deze tijd opvallend veranderen: tot een Christus-Hemelkoning, Wereldrechter, Overwinnaar van de duivel, is voor de mens nauwelijks een persoonlijke relatie mogelijk; de Héliand is daarvoor te rauw en te hard, de hiëratiese figuur van de mozaïeken in Ravenna te onaandoenlijk en te ver. In deze tijd ontwaakt de vertedering over het hulpeloze Kind-in-de-kribbe, de genegen aandacht voor Maria, niet alleen Regina Coeli, maar ook „gezegend onder de vrouwen”, de machtige emotie, niet tegenover „het Kruis”, maar tegenover de Gekruisigde ¹⁾.

∨ Zo vond de geestelijkheid, en zo vonden in het bijzonder de kloosterorden die zich aan het religieuze leven onder de massa

¹⁾ Van deze modernere vroomheid is Bernard van Clairvaux († 1153) een typerend voorbeeld.

gelegen lieten liggen, in de 12e en 13e eeuw een bereide bodem bij het volk.

Maar de massa van dat volk was niet alleen *ontvankelijk* geworden voor religieuze waarden, er kwam ook de nodige *kritiek* op het gebodene. Wanneer men de Kerk aanzag, dat geweldige machts-instituut, rijk aan invloed, rijk aan grond, rijk aan geld, rijk aan onwaardige vertegenwoordigers ondanks de ijver van verschillende pausen, dan contrasteerde dat wel vreemd met apostoliese armoede, evangeliese eenvoud en liefde, het „Koninkrijk dat niet van deze wereld is”, de „kracht die in zwakheid volbracht wordt”. En dan horen we niet alleen een schampere kritiek als in vaganten-kringen¹⁾, dan komen er niet alleen hervormers en bestrijders van misstanden, niet alleen mensen die bij de strengste klooster-orde hun heil zoeken, maar dan krijgt ook een principieel meer democraties-gericht Christendom zijn kans. Dan krijgen we de principiële bestrijders van de hiërarchie, de principiële verwerpers van het kerkelijk monopolie der genademiddelen, mensen die welbewust andere en naar hun mening meer evangeliese wegen gaan. — kortom dan ontstaan de ketterse volksbewegingen, als die der Waldenzen.

En staat het volk open voor religieuze bewegingen, ook in de adel en de aanzienlike burgerij liggen mogelijkheden. Niet omdat zij zich in een geleidelijk proces ontwikkeld hebben tot een meer „geestelike” levensopvatting dan hun vroeg-Middeleeuwse vaders, niet dānk zij hun rijkdom en hun cultuur, maar doordat hun soms plotseling de vergankelijkheid van hun bezit, de kwetsbaarheid van hun positie, de beangstigend smalle basis van hun cultuur tot bewustzijn schijnt te komen. De rampen waarvoor niemand zich veilig weet, niet alleen de dood die geen aanzien des persoons kent en de hel die de zondaar dreigt, maar vooral oorlogsellende en plundering, hongersnood en overstroming, melaatsheid en pest, waren wel geschikt om dat bewustzijn te wekken²⁾; en dan ziet men rijke jongelingen (Franciscus!), aanzienlike weduwen, machtige heren zich met een felle reactie afkeren van alle rijkdom, van alle zinnelike genieting, van heel hun society-leven en heel hun hoofse cultuur, en zich wenden tot, nu ja, tot het enige alternatief dat

¹⁾ Men denke aan een beroemd vaganten-bonmot als: Roma mundi caput est, sed nil capit mundum (Carm. Bur. xix, uitg. Hilka en Schumann 42), of: Curia Romana non curat ovem sine lana (Carm. Bur. xxia, Hilka 45).

²⁾ Van konstruktief werk op de eigen plaats in de wereld merkt men in de M. E. veel minder; maar ook hobbies, alcohol, globetrotterij of zelfmoord schenen als remedie tegen onbevredigdheid veel minder in zwang.

men toen kende: de dienst van God en de naaste, in armoede en ontbering ¹⁾).

Zijn met deze sociale en kulturele omstandigheden de algemene voorwaarden gegeven voor de bloei van een beweging als die der begijnen, als direkte *aanleiding* zijn waarschijnlijk in menig opzicht de Kruistochten te beschouwen. De kruisprediking wekte bij de bevolking een dadendrang, een behoefte om „vruchten te dragen der bekering waardig”, waarvoor de mannen bevrediging vonden in het aanvaarden van het kruis; is het wonder dat de vrouwen, voor wie deze weg niet openstond ²⁾, in plaats daarvan het godgewijde leven aanvaardden?

Maar ook anders dan langs deze zuiver-psychologische weg kunnen de Kruistochten de religieuze vrouwenbeweging begunstigd hebben. Zij waren immers ook de oorzaak dat vele vrouwen tijdelijk onbeschermd achterbleven, en in de afwezigheid van hun man moesten trachten zich door de wereld te slaan; óók de oorzaak dat er in deze landen een vrouwenoverschot ontstond, dat dringend voorziening behoefde. Wat is dan begrijpelijker dan dat, althans in de steden, die vrouwen, onbeschermd, zonder middel van bestaan, zich aaneensloten tot voor hun brood werkende vrouwengemeenschappen, natuurlijk (daarvoor zijn we nu eenmaal in de Middeleeuwen) op religieuze basis?

Wel waren er voor zulke gevallen de kloosters. Maar in de eerste plaats wenste ongetwijfeld niet iedere vrouw die als begijn ging leven, de kloostergelofte, de kloostertucht en het leven volgens de kloosterregel te aanvaarden. En bovendien waren de kloosters immers in 't algemeen niet toegankelijk voor weduwen, niet voor onbemiddelde, zelfs niet voor onontwikkelde vrouwen, en was de toevloed van vrouwen die wèl voor het klooster in aanmerking kwamen, reeds zo groot, dat de orden de stroom onmogelijk verzwelgen konden. In het begin van de begijnenbeweging zijn er klaarblijkelijk een aantal vrouwen geweest, die alleen noodge-

¹⁾ Karakteristiek zijn in dit verband de hõfische Legendes van Hartmann von Ouwe: de arme Heinrich, de vrolike, sympathieke jonge ridder die door de melaatsheid getroffen wordt, en Gregor, het verhaal van dat door het leven bevoorrechte paar jonge mensen die, men zou bijna zeggen in hun argeloosheid, tot bloedschande vervallen. Via diepe rampzaligheid en afstand van alle wereldse genieting komen zij dan tenslotte „tot God”. — Maar de vogue waarin zich deze legendes verheugden, bewijst misschien aan de andere kant dat er met zulke gedachten in de hogere kringen ook al weer . . . gekoketteerd werd.

²⁾ Intusschen is het bekend dat bijv. met de Albigenzen-„kruistocht” een aantal geloofsijverige vrouwen uit het Luikerland zijn meegetrokken. — Dit en andere feiten ontleen ik aan Dr. J. Greven: Die Anfänge der Beginen (1912).

dwongen het begijnenleven aanvaardden, hetzij omdat ze voor het klooster niet in aanmerking kwamen, of omdat er tijdelijk geen ruimte voor ze was. Daarnaast waren er dan, ook toen al, de begijnen-uit-voorkeur.

Vraagt men, waarom de begijnenbeweging juist in Zuid-Nederland ontstaan is, dan valt dus te wijzen op de krachtige, zelfbewuste stadsbevolking, op de sterke invloed van de kloosterhervorming, op de aktiviteit van de Premonstratensers, later vooral van de Cisterciensers, en op het grote kontingent kruisvaarders uit deze streken. — Dat de beweging vooral sinds de dertiger jaren van de eeuw een biezondere vlucht neemt, kan daaraan liggen, dat de Cistercienserorde, reeds sinds verscheiden jaren door de toevloed der vrouwen boven zijn draagkracht belast, in 1230 pertinent weigerde om de zorg en de verantwoordelijkheid voor nog meer vrouwenkloosters op zich te nemen.

Wat precies de vrouwen bewogen heeft om begijn, en de mannen om beggard te worden, is zoals uit het voorgaande al blijken kan, niet met een enkel woord te zeggen. Er zijn vele oorzaken voor de beweging, er kunnen velerlei motieven geweest zijn voor deelneming. Ongetwijfeld treden hier sterke plaatselijke, tijdelijke en individuele verschillen op: de een kan begijn geworden zijn uit behoefte om zich op te offeren, de ander uit verlangen naar een beschut hoekje, de een uit vrees voor de hel en de ander uit liefde tot de naaste, de een uit onvoldaanheid, misschien uit geblaseerdheid, een ander onder de verse indruk van een algemene ramp of een persoonlijke deceptie, weer anderen uit verlangen naar God of door een religieuze (mystieke) ervaring.

Aan de andere kant treffen ons tussen de vooraanstaande, grote figuren die we uit de beweging kennen, toch juist grote overeenkomsten. Vanwaar komt juist in de 13e-eeuwse religieuze beweging dat hartstochtelijke, extreme; vanwaar het extatiëse, het abnormale en het wonderbaarlike, dat ons in hun uitingen en hun levensgeschiedenissen treft? Waarom overheerst hier zozeer de mystiek, en ontbreekt zo volkomen de sociale inslag die er in andere, gelijktijdige religieuze bewegingen zit? — Er zou misschien nog aan te voeren zijn dat vrouwen van nature vatbaar zijn voor gevoelsvroomheid, van nature geneigd tot het extreme, suggestibel; de welwillende beoordelaar zou kunnen spreken van de gevoeligheid van het vrouwenhart, de onwelwillende van hysterie. Maar helemaal bevredigen doen zulke verklaringen toch niet. Intussen, liever dan tot dooddoeners als „volkskarakter”, „biezondere zegen des Heren”,

„toeval” en dergelijke te vervallen, wil ik dan eerlijk bekennen dat ik een vollediger en bevredigender verklaring niet te geven heb.

De *verhouding tussen begijnenbeweging en Kerk* was, om het zacht uit te drukken, moeilijk, zoals de verhouding tussen een gevestigde organisatie en een in haar midden opkomende „beweging” onvermijdelijk altijd is. Er ontstaat dan een spanning, die of tot scheuring, of tot een zekere vereffening moet leiden; soms tot beide. Wat van die dingen gebeurt, hangt af van de verhouding der krachten, van de mate van tact bij de organisatie, en van de mate van doelbewustheid bij de beweging. Zo heeft de Kerk de Franciscanerbeweging weten op te vangen en te kanaliseren, met de Albigenzen is het tot een breuk gekomen, die de afschuwlike Albigenzenkruistocht (1209—1229) ten gevolge heeft gehad, en een dergelijk lot is in 1307 de Italiaanse Fraticelli onder Fra Dolcino ten deel gevallen ¹⁾. De begijnenbeweging is deels in begijnhoven met kerkelijke sanctie en onder kerkelijk toezicht georganiseerd ²⁾, voor een ander deel vervolgd, en in verschillende gevallen ketters verklaard. In opzet anti-Katholiek zijn ketterse bewegingen eigenlijk zeer zelden geweest; ook bij de Hervorming, tenminste in de eerste, Lutherse periode, heeft men immers beiderzijds de hoop op een schikking nog geruime tijd behouden.

De grenzen tussen orthodoxie en ketterij zijn, evenals in de Hervormingstijd, in de M. E. vaak vloeiend geweest. Strijd tegen een luie, genotzuchtige en korrupte clerus is er aan beide zijden van die grens geweest, geringe waardering voor hiërarchie, kerkelijk ritueel en kerkelijke organisatie tegenover grotere nadruk op persoonlijk geloof evenzeer ³⁾. Het ideaal van de armoede wordt hooggehouden door de Waldenzen en de Albigenzen, maar niet minder door de Franciscanen; op „zuiverheid”, d. w. z. sexuele onthouding, leggen zowel de orthodoxe begijnen als de Katharensekte de nadruk. Dogmatiese meningsverschillen, bedenkelijke en in

¹⁾ Over deze en andere religieuze bewegingen met sociale inslag (of moeten we misschien zeggen: sociale bewegingen in religieuze gedaante?) zie Quack: *De Socialisten*, Dl. I.

²⁾ „Uit de stichtingsakten van de meeste onzer begijnhoven blijkt het, dat zij opgericht werden om ketterse invloeden te weren, „ne vulpes effodiant vineam Domini.” . . . Van in den beginne moest er gewaakt worden dat de begijnen niet zouden afdwalen van het rechte pad der orthodoxie.” L. J. M. Philippen: *Begijnhoven en Spiritualiteit*, in „Ons geestelijk Erf” 1929.

³⁾ Uitsgesproken ketterij is het daarentegen wel, als het belang van de sacramenten of van een deugdzzaam leven ontkend wordt; zie het Boec van den XII Beghinen, geciteerd P. Fredericq t. a. p. blz. 6 vlg.

hun konsekwenties gevaarlike meningen en tendenties waren er ook binnen de Kerk; wat wonder: waarachtig geestelijk leven is immers nooit zonder „gevaar”.

Waar nu de scheidingslijn loopt tussen kerkelijk goedgekeurde en kerkelijk niet goedgekeurde opvattingen is zeer moeilijk uit te maken. Bewijs daarvoor zijn wel in de eerste plaats de ketterprocessen zelf; dan de vergissingen die bevoegde instanties daarbij gemaakt hebben (men denke aan het geval van Joachim van Fiore ¹⁾; de discussies van moderne Katholieke geleerden over de vraag of bepaalde uitspraken van kettergerichten al dan niet juist zijn geweest ²⁾; het door Van Mierlo vermelde feit dat „niet alleen kettters, maar ook extatische vromen” in de 13e eeuw vaak door de geestelijke overheid werden vervolgd en lastiggevallen ³⁾; het eveneens door Van Mierlo vermelde feit dat de Bloemaerdinne, al zouden we nu zeggen dat haar optreden geen twijfel liet aangaande haar sektarische neigingen en haar superbia, die immers als kenmerk van ketterij geldt, haar leven lang ongemoeid is gelaten, en nog na haar dood algemeen als een begenadigde vrome vereerd werd ⁴⁾, — zolang totdat Ruusbroec haar posthuum als ketter „ontmaskerde” ⁵⁾.

In het licht van deze feiten moet de strijd over Hadewijchs rechtgelovigheid beschouwd worden. Of zij en haar kringen als volkomen orthodox gezien moeten worden of niet (ik meen dat er wel enige grond voor twijfel is), — in ieder geval is hier geen absolute tegenstelling, maar slechts een nuanceverschil. Deze kwestie wordt echter beter in ander verband besproken.

Na dus bij haar orthodoxie voorlopig een vraagteken geplaatst te hebben, gaan wij over tot de vraag *wie haar vrienden waren*, wie haar door woord of geschrift hebben beïnvloed. Die vraag is intussen gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden. Aan de namen van enige vriendinnen of volgelingen, die ons in de Brieven bewaard zijn, hebben we al buitengewoon weinig; wat helpt het ons of wij bijv. weten dat een van haar beste vriendinnen Sare

¹⁾ Joachim van Fiore († 1201 of 1202) is heilig verklaard; de zgn. Joachitese geschriften werden later veroordeeld, maar dit oordeel trof de heilige Joachim zelf niet. Grundmann, Studien über Joachim von Floris, komt evenwel tot de konklusie dat J.'s eigen opvattingen, indien ook onopzettelijk, beslist kettters zijn geweest.

²⁾ Zie bijv. Van Mierlo: Een geding over Eckart's rechtgelovigheid, O. G. E. 1927.

³⁾ Van Mierlo: Was Hadewijch de ketterin Bloemaerdinne, 1908.

⁴⁾ Id. Over de ketterin Bloemaerdinne (Versl. Med. VI. Ac. 1927).

⁵⁾ Ook Ruusbroec zelf heeft onder ernstige verdenking van ketterij gestaan, zij het dan ook dat het hier niet tot een proces gekomen is.

heette, zolang we van die Sare niets anders afweten dan dat zij een intieme vriendin van Hadewijch was?

Alles wat wij zeggen kunnen is, dat de adressaten van verschillende brieven, en ongetwijfeld ook de persoon die in Vis. XIV toegesproken wordt, zeker tot haar intiemste kring hoorden; en het is misschien van belang er nu al op te wijzen¹⁾, dat in die kring een zeer sterk gemeenschapsleven moet hebben geheerst; dat Hadewijch met die kring in veel intenser geestelijke wisselwerking heeft gestaan dan ons bij een dichteres en mystica, daarbij een zó hoogbegaafde en uitzonderlijke figuur als Hadewijch, a priori waarschijnlijk voorkomt.

Maar wat zij precies van haar kring ontvangen heeft, wie van haar persoonlijke bekenden haar beïnvloed heeft, en op welke manier, dat is weer een vraag waar het antwoord wel nooit op te geven zal zijn. — In de Lijst van Volmaakten noemt zij allerlei buitenlandse connecties. Het zou allerminst verbazend zijn als die mensen, juist omdat zij ze als „volmaakten” bestempelt, haar leven en haar opvattingen beïnvloed hadden. Dan zouden de „clusenersse die verre dore sassen [Saksen] lach”, „Honorius die in die zee op een steenroetse lach”, de „vriendinne die woent int lant van biheem [Bohemen] ende es clusenersse”, het „vergeten meesterken alleen in een celleken te parijs (hi weet meer van mi dan ic goets van mi selven weet)”, tot haar geestelijke voorouders hebben behoord. Maar de familierelatie na te speuren zal wel altijd onmogelijk blijven.

Wie haar in geschriften beïnvloed hebben? Er is nauweliks een enkele naam met zekerheid te noemen, of het moest dan de schrijver van het Hooglied en die van de Openbaring wezen. Maar verder, — men kan zeggen de kerkvaders, met Augustinus aan het hoofd, 12e-eeuwse mystieken en theologen, Bernard van Clairvaux, Hugo en Richard van St. Victor²⁾, maar het blijft alles bij verwantschappen en vage overeenkomsten. Een vóórbeeld, hetzij theologies of stilisties, voor haar proza kunnen wij niet aanwijzen, al is het duidelijk dat beide uit de school van de kerkvaders en de 12e-eeuwse Franse mystiek zijn.

Stellen we echter de hele gedachtenwereld, de léér van Hadewijch (en van Beatrijs van Nazareth) tegenover die van Bernard en de Victorijnen, dan blijken de verschillen veel sterker dan de over-

¹⁾ Uitgewerkt in hoofdstuk III.

²⁾ Hildegard van Bingen heeft men in dit verband hoogstwaarschijnlijk ten onrechte genoemd; zie ook Van Mierlo: Inleiding op de Visioenen.

eenkomsten. Hadewijch moge met hun werken in meerdere of mindere mate bekend zijn geweest, ze moge dingen van hen geleerd en denkbeelden van hen overgenomen hebben, ja in een enkel geval Bernards vriend Guillaume de St. Thierry bijna letterlik hebben geciteerd ¹⁾, haar mystiek is een andere dan de hunne. Wij hebben dus de keus tussen twee veronderstellingen: of haar mystieke leer is het werk van Hadewijch zelf, en in dat geval moet zij gerangschikt worden niet alleen onder de kunstenaars maar ook onder de denkers van de allereerste rang, of zij heeft geschreven of ongeschreven bronnen gehad die ons ten enen male onbekend zijn. De eerste onderstelling, op zichzelf reeds weinig waarschijnlijk omdat Hadewijch helemaal geen systematische natuur is, en zich in haar geschriften zo weinig systematies uitlaat, heeft met het verschijnen van Beatrijs in onze literatuur alle grond verloren; Beatrijs is immers haar geestverwant, haar tijdgenoot, en zeker niet haar leerling.

Over deze kwestie handelt Van Mierlo in een buitengewoon belangwekkend artikel ²⁾. Hij constateert daar, dat vele trekken die de klassieke (14e-eeuwse) Duitse mystiek karakteriseren en van de oudere Franse onderscheiden, en die men op rekening van Meister Eckehart (1260—1327) placht te stellen, bij Hadewijch en Beatrijs al aanwezig zijn; en niet alleen bij haar, maar ook in kiem reeds bij Lutgardis van Tongeren (1182—1246) en zelfs bij Maria van Oignies (1177—1213), van wie we evenwel niet anders bezitten dan hun Latijnse, door bewonderaars opgestelde Vitae.

Van Mierlo komt dan tot de konklusie, dat er een *autochthone* 13e-eeuwse Nederlandse mystiek moet hebben bestaan, die zich van de 12e-eeuwse Franse aanmerkelijk onderscheidt, en de 14e-eeuwse Duitse (ook Eckehart persoonlijk) in sterke mate beïnvloed heeft. De geschriften van Hadewijch en Beatrijs zouden dan het enige zijn wat ons van die mystiek is overgeleverd. Wat zij, en wat in 't bijzonder Hadewijch, persoonlijk tot de ontwikkeling van dit systeem hebben bijgedragen, blijft daarbij natuurlijk in 't duister, evenals de vraag of de Nederlandse mystiek vóór haar alleen bij mondelinge overlevering bestond, of dat zij uit Latijnse of Dietse geschriften van geestverwanten kunnen hebben geput, en naar dat voorbeeld mogelijk ook hun prozastijl gevormd hebben.

Belangwekkend noemde ik dit betoog van Van Mierlo; geheel

¹⁾ Zie Van Mierlo: Hadewijch en Willem van St. Thierry. Ons geestelijk Erf 1929.

²⁾ Van Mierlo: Over het ontstaan der Germaansche Mystiek. Ons geestelijk Erf 1927.

overtuigend is het echter niet. Onweerlegbaar is wel, dat de mystiek van Hadewijch en Beatrijs een tussentrap, ja een onmisbare schakel vormt tussen die van Bernard en de Victorijnen ener-, Eckehart en de latere Duitse mystieken anderzijds. Zeer aannemelijk is verder, dat Hadewijch en Beatrijs hierin niet alleen hebben gestaan, dat zij vele, al of niet schrijvende, geestverwanten, en ook reeds voorgangers zullen hebben gehad. Maar dat deze 13e-eeuwse geschreven of ongeschreven mystiek een specifiek Nederlands verschijnsel zou zijn geweest, is zeer beslist onjuist. Het bestaan van „Das fließende Licht der Gottheit“ van de Magdeburgse begijn Mechtild ¹⁾, een tijdgenote van Hadewijch en Beatrijs, bewijst het tegendeel. Mechtild, begijn van adellijke afkomst als Hadewijch, visionaire als zij, mystica als zij, in haar leer zeer na met de „Nederlandse“ mystiek verwant, prozaïste en, indien al geen dichteres, dan toch lyrica van zeer bijzondere kwaliteiten, geeft ons het bewijs dat het „verdrongen land“ van de 13e-eeuwse mystiek zich veel verder uitgestrekt heeft dan Van Mierlo ons wil doen geloven.

Mechtild is in de Duitse literatuur een even verrassende, even geheimzinnige verschijning als Hadewijch in de onze; ook zij heeft van de Franse mystiek geleerd, maar ook van haar zijn noch theologies noch stilisties de voorgangers aan te wijzen. Ook zij is schijnbaar een alleenstaande top, maar in werkelijkheid ongetwijfeld schakel in een keten. Wat de aan haar voorafgaande schakel is, is evenwel bij Mechtild gemakkelijker te bepalen dan bij Hadewijch. Primo was zij een vrij onontwikkelde vrouw, niet in staat om haar wijsheid uit Latijnse geschriften te putten, terwijl de aard en de kwaliteiten van haar prozastijl het uitermate onwaarschijnlijk maken dat zij in het geheel geen geschreven bronnen zou hebben gehad. Secundo pleiten haar verering voor Dominicus en de Dominikanerorde, en het optreden van Dominikanermonniken in haar onmiddellijke omgeving, ervoor dat zij aan de persoonlijke omgang met Dominikaners veel te danken heeft. # n

De veronderstelling lijkt dus niet gewaagd, dat de Franse mystiek in de Germaanse landen op grote schaal verbreid, uitgebouwd en gepopulariseerd is, enerzijds door het woord (preek en persoonlijke omgang), anderzijds door geschriften in de volkstaal; in Mechtilds omgeving, en zoals bekend ook later in de 14e eeuw, was dit bovenal het werk van de Dominikaners; in de # n

¹⁾ Die Offenbarungen der Schwester Mechtild von Magdeburg, uitg. Gall Morel, 1869. Een moderne uitgaaf behoort nog steeds tot de desiderata.

kring van Hadewijch kunnen het weer anderen geweest zijn.

Hadewijch dankte dus haar mystiek en haar prozastijl hoogstwaarschijnlijk niet aan de grootmeesters der Franse mystiek, ook niet aan de een of andere om onnaspeurlijke redenen totaal vergeten grote, maar aan een brede schaar van mannen en vrouwen, waaronder geesteliken zullen zijn geweest en begijnen of cluseneressen, mystici, systematici, predikers, schrijvers en „praters”, productieve en uitsluitend reproductieve talenten, stilisten en knoeyers, tallozen die terecht, en ongetwijfeld ook verscheidenen die ten onrechte vergeten zijn.

Wat haar liederen aangaat, hier is inderdaad een voorganger met name te noemen. D.w.z. geen voorganger voor het *geestelik minnelied*; of zij in dat opzicht inderdaad de eerste en de enige is geweest, of dat anderen al vóór haar geestelike liederen in minnesang-trant gedicht hebben, blijft een open vraag ¹⁾. Maar het wereldlike minnelied dateert toch bij ons in ieder geval al van Veldeke (2e helft 12e eeuw). Dat Hadewijch Veldeke, of altans iets van Veldeke gekend heeft ²⁾, lijkt mij inderdaad onweerlegbaar. Maar haar voorbeeld is hij zeker niet geweest: ze heeft de minnesanc — als ik onder die naam even de Provençaalse, Duitse, Franse en Latijnse minnelyriek mag samenvatten — vrijwat grondiger gekend dan alleen uit Veldeke mogelijk was, ja, zij is er ondanks het geestelik karakter van haar minnelied, een veel zuiverder en karakteristieker representant van dan hij. Andere hoofse lyriek moet haar tot voorbeeld gestrekt hebben. Bekende of verloren gegane? Uitheemse, Latijnse, of misschien ook onbekende Nederlandse? Uitsluitend wereldlike, of misschien toch ook geestelike? — Ook hier moet voorlopig het vraagteken blijven staan.

Ik behoef wel niet te zeggen, van hoeveel belang het voor onze kennis van Hadewijch zou zijn, als wij uit haar geschriften iets over haar *levensgeschiedenis* konden opmaken. De gegevens zijn echter uiterst schaars. Dat haar bezigheid bestond uit „werken van barmhartigheid” (o.a. ziekenverplegen), zou men uit haar geschriften wel kunnen lezen, en is ook voor een begijn niet onwaarschijnlijk. Dat zij, altans in een bepaalde periode van haar leven, lastiggevallen en vervolgd is, dat zij uit haar eigen omgeving

¹⁾ Van Mierlo houdt dit voor mogelijk bij Lutgardis van Tongeren en Maria van Oignies, maar die veronderstelling berust m.i. op al te losse gronden.

²⁾ Vgl. Dr. A. C. Bouman: *Die litterarische Stellung der Dichterin Hadewijch*, Neophilologus VIII.

en bij haar vrienden vandaan is verbannen, of misschien heeft moeten vluchten, blijkt op verschillende plaatsen ondubbelzinnig. Maar wanneer, door wie, waarom? En hoe is dat afgelopen?

De geschiedenis van haar innerlik leven is, hoe rijkelijk de bronnen hiervoor ook schijnen te vloeien, niet te schrijven, omdat vrijwel elk spoor van chronologie in haar werken ontbreekt. We weten alleen, dat ze in haar jeugd vele en grote mirakelen heeft gedaan, maar daar al vroeg van afgezien heeft, omdat ze niets anders dan „minne” wilde, dat ze vele visioenen heeft gezien, en allerlei wonderbaarlike vermogens bezat.

Een *levensgeschiedenis* is uit deze schaarse, ongecoördineerde en niet steeds ondubbelzinnige gegevens niet op te bouwen; een *persoonlijkheid* openbaart zich in haar werk wel; nu eens duidelijker, dan minder duidelijk; vaak bewust, niet zelden ook onwillekeurig. Dat hoop ik in de volgende hoofdstukken aan te tonen.

EERSTE DEEL

HADEWIJCH ALS PERSOONLIKHEID,
EN HAAR KULTURELE ACHTERGROND.

HOOFDSTUK II.

HADEWIJCH ALS RELIGIEUZE FIGUUR.

Een klein voorval kan ons soms de weg tot een groot inzicht banen. Op een lichte zomeravond zong ergens in een stadsplantsoen een lijster, zoals ik nog nooit een lijster heb horen zingen: zo vol en sterk, zo welluidend, in zulke zuivere frases, en met een toon van zo hartstochtelik verlangen, dat het niet slechts menselijk, maar eigenlijk meer-dan-menselijk leek. Toen het kleine donkere dier was weggevlogen, en het wonder voorbij, mompelde ik iets van „Hadewijch”; „Hadewijch?”, zei de ander; „voor mijn gevoel was dit volslagen heidens!”

Hadewijch? Volslagen heidens? Hadewijch, de Christelike mystica, voor wie de religieuze waarden niet alleen de centrale, maar vrijwel de enige waarden zijn?

En toch is het waar, dat men Hadewijch niet van Christelik standpunt benaderen moet, haar niet als een representant van het Christendom of van het Katholicisme allereerst moet zien. Centraal is voor haar niet het Christelik geloof, niet de liefde tot God, geen gevoel van afhankelijkheid, van gebondenheid en verbondenheid, — *centraal is voor haar het grote verlangen*; het verlangen, juist gróte zielen eigen, om uit te breken uit de begrenzungen van het kleine ik, zich te offeren, op te gaan en onder te gaan in het meer-dan-ik. Dat is het wat Hadewijch drijft: het „onghedueren”, het ondraaglik bekneld worden door eigen begrenzungen, de hunkering, door geen enkele vervulling bevredigd, de worsteling om overwonnen te worden, — de eeuwige honger, die honger naar het Eeuwige is.

Wie dit metafysische verlangen reeds religieus noemt, maakt zich aan „hineininterpretieren” schuldig; het kan religieus worden, het kan in religieuze vormen uitkristalliseren, maar het kan zich ook anders ontwikkelen, en hòe het zich ontwikkelt, dat hangt in niet geringe mate van de omstandigheden af.

„O mother, the young Prince did pass by our door, and the morning sun flashed from his chariot.

I swept aside the veil from my face, I tore the ruby chain from my neck and flung it in his path.

Why do you look at me amazed, mother?

I know well he did not pick up my chain; I know it was crushed

under his wheels, leaving a red stain upon the dust, and no one knows what my gift was nor to whom.

But the young Prince did pass by our door, and I flung the jewel from my breast before his path."

Hier heeft men dit nobele elan in zijn prilste, zijn kinderlikste gedaante. Men konkludere echter niet, dat de erotische vorm er dus de „grondvorm" van is, en de religieuze vorm een „afgeleide", om vervolgens het geval in Freudiaanse schema's te passen. De erotische is slechts een van de gedaanten, de meest voor de hand liggende misschien, waarin het zich kan kleden.

Trouwens, is dit nu een liefdelied of een geestelijk lied? Tagore bundelde het in *The Gardener*, bij zijn liefdelyriek, maar *The young Prince* is hier toch eigenlijk de gestalte die het meer-dan-ik aanneemt in de naïeve verbeelding van het meisje, en wat zij offert („volmaakt nutteloos offert", denkt de moeder) is niet slechts een sieraad, maar zoals ze zelf zegt „the jewel from my breast": zichzelf.

Deze aandrift uit zich bij Hadewijch op 13e-eeuwse wijze, maar had in andere tijden en onder andere omstandigheden ook tot heel andere resultaten kunnen voeren. In de Oudheid, en ook na de Middeleeuwen, had zij een „grande amoureuse" kunnen worden, het vrouwentype dat zich blindelings offert voor een tot in het onherkenbare geïdealiseerde man, nooit een partner vindt die deze toewijding waard is, en zelfrespect en intellectuele remmen ten spijt, onder alle teleurstellingen nooit „wijs" wordt.

In de moderne tijd kunnen we ons haar voorstellen als grote artiste, souverain onverschillig voor haar publiek en niettemin nooit tevreden met eigen prestaties, voor wie in een steeds volmaakter dienst van de kunst (of, zoals een meer romanties geslacht zei: „de Muze") de zin des levens ligt; als grote revolutionaire ook, die voor „de bevrijding van het vaderland", „de zaak van het proletariaat", „de toekomst der mensheid", het eigen kleine leven en het eigen kleine geluk niet eens, maar duizend keer zou willen opofferen. — Ik noem geen namen; de lezer kan ze zelf invullen.

Maar welke weg moest dit „grote verlangen" in de M. E. nemen? Noch voor de artiste noch voor de revolutionaire is hier plaats: zij veronderstellen min of meer geëmancipeerde vrouwen; een werkelijk gróte liefde van man en vrouw is in deze tijd haast even ondenkbaar. De wegen die open blijven, zijn de religieuze

en de filantropiese, — terwijl filantropie in de M. E. uitsluitend als prakties Christendom beschouwd wordt.

Dat de ontwikkeling bij Hadewijch juist in religieuze richting gaat, schrijf ik echter niet uitsluitend aan milieu-invloeden toe, al zijn zij ongetwijfeld een voorname faktor. In haar eigen wezen werken krachten in dezelfde richting: een natuurlijke neiging om in denken, voelen en handelen tot de uiterste konsekwenties te gaan, en vooral een zekere vatbaarheid voor mystieke ervaringen.

Drang tot overgave en mystieke aanleg zijn het — behoefte áán en ervaring ván een meer-dan-ik —, die voor haar de „mystiese Andere” doen ontstaan ¹⁾, de Andere, die haar offer aanvaardt en duizendmaal waard is, die haar zelfverlies maakt tot oneindige winst en onuitputtelijke rijkdom, die haar menselijke beperktheid opheft zonder haar wezen te schenden. Deze Andere wordt dan het middelpunt des levens; er is nog maar één doel: hem nader te komen; één leed: van hem gescheiden te zijn; één geluk: zijn aanwezigheid te ervaren, hem te vinden, door hem gevonden te worden.

Deze Andere, de Werkelijkheid waarbij alle tastbare werkelijkheid voor haar vervaagt, blijft echter uiterst onbepaald; wanneer men „hij” zegt, zegt men eigenlijk al te veel. In de meeste gevallen spreekt Hadewijch van „Minne”, en deze Minne is ongeslachtelik, ja, feitelik volkomen amorf.

Juist daarom kan zij onder allerlei beelden en symbolen aangeduid worden: als de uitverkorene naar wie men dingt, als de hoge vrouwe die men gehoorzaamt, als de antieke Venus, de godheid die men dient en om bijstand aanroept, als de tegenstander die men tracht te overwinnen en tot zijn gevangene te maken, als de geliefde, die door zijn liefde het leven eerst tot leven maakt. — Dit alles zijn voorstellingen, die langs de weg der traditie (wereldlike litteratuur) tot Hadewijch zijn gekomen; ze blijven niet geheel zonder invloed op het karakter van de „Minne”, maar zijn toch tenslotte niet meer dan „voorstellingen”, hulpmiddelen om het onuitsprekeliike tot uitdrukking te brengen.

Naast de wereldlike traditie treedt de Christelike: de Andere neemt de gestalte aan van de minnaar uit het Hooglied, van Christus in zijn heerlijkheid, de Bruidegom der ziel. Ook dit zijn

¹⁾ Ik bedoel dit niet in de materialistiese zin dat „de mens God scheidt”; wel zó, dat de gedaante waarin het goddeliike zich aan de mens voordoet, door kulturele en psychologische faktoren is bepaald.

voorstellingen: het is eigenlijk uitsluitend in de Visioenen, waar uiteraard het geestelike iets duidelijker gestalte moest aannemen (en zelfs daar niet altijd), dat men de verhouding tot de Andere als Christusmystiek kan bestempelen.

Opmerkelijk is, dat deze Christusmystiek zo weinig „bruidsmystiek” is. Beter dan iets anders kan dit dunkt mij bewijzen dat Hadewijchs mystiek geen eroties (d. w. z. sexueel-eroties) grondkarakter heeft. De meeste Christusmystiek van Middeleeuwse nonnen en extatische vrouwen moet de kritiese lezer wel met ietwat gemengde gevoelens beschouwen: zij maakt bijna altijd de indruk, niet zo „geestelik” te zijn als de auteurs ons willen doen geloven, en zelf waarschijnlijk te goeder trouw menen. Tussen Hadewijch en Mechtild van Magdeburg bijv., die toch overigens veel met elkaar gemeen hebben, bestaat op dit punt een karakteristiek verschil. Hun terminologie aan het connubium ontlene, zoals vanouds in mystieke literatuur gebruikelijk was, doen beide; Hadewijch gebruikt deze erotiese termen echter niet alleen met meer reserve (het „kosen” van de Minnaar en de ziel, het „minnebette”, en dergelijke details, die Mechtild ons niet bespaart, zullen we bij haar niet aantreffen), maar bovendien bijna uitsluitend in verband met de amorfe Minne, dus als beeldspraak, terwijl Mechtild deze terminologie onbeschoord aan Christus als Bruidegom vastknoopt ¹⁾.

Bij Hadewijch vinden we de „brulocht” alleen in Vis. x en xii, waar Hadewijch ziet, hoe haar ziel in het hemelse Jeruzalem feestelik wordt ingehaald om tot bruid van de eeuwige Bruidegom te worden verheven. De hele voorstelling, met de bruiloftstoet, het bruiloftsmaal, het bruiloftskleed van deugden etc. is duidelijk symbolies. Verder komt in haar hele oeuvre het woord „brudegom” nog maar één keer voor (Br. xxiv 31), bruut en brulocht helemaal niet ²⁾.

Van de betrekkelijke bepaaldheid van Hadewijchs Christusmystiek blijft wel de weg naar de nog minder bepaalde Minnemystiek, en zelfs naar de mystiese verhouding tot een ineffabile,

¹⁾ Het is niet mijn bedoeling Mechtild zwart te maken om het beeld van Hadewijch des te gunstiger te doen uitkomen. Ik kan mij echter niet onttrekken aan de indruk, dat er in Mechtilds erotiese mystiek een element van weekheid en genotzucht is, en soms bij alle argeloosheid een geraffineerde sensualiteit, die men niet wegredeneert met het argument (door Mme. Ancelet aangevoerd), dat erotiese termen in de mystiek zo algemeen zijn, en dat Mechtild in haar praktische leven werkelijk geen blijk heeft gegeven het genot te zoeken.

²⁾ Uitgesproken eroties is wel het viie Visioen. Dit stuk, waarover later meer, is echter voor Hadewijch heel weinig karakteristiek.

steeds open, maar ondertussen heeft de *identificatie van de Andere met de Christus der Kerk* haar onverbrekkelijk met het Christendom verbonden. Hadewijch is er de persoon niet naar, om daaruit niet de volle konsekwentie te trekken¹⁾: is de Andere Christus, dan dienen ook de Christelijke leer, de Christelijke kerk en alles wat daaraan annex is aanvaard te worden. Dan krijgt bijv. de Communie voor haar een biezonder belang, en bovenal, dan wordt een „Christelik leven” het eerste nodige: de minne, het religieus verlangen dat haar bestaan beheerst, blijkt ook in het kleine leven van elke dag zijn eisen te stellen, en ook de caritas in zich te besluiten. — Alle deugden die Hadewijch op haar hartstochtelik temperament veroverd, lijdzaamheid, ootmoed, geduld, toewijding aan kleine plichten, zachtmoedigheid in omgang met anderen, onderwerping aan de goddelijke Wil, tenslotte de hele religieuze levenshouding, die haar van nature niet eigen is, — dit alles heeft zijn psychologische wortel in het metafysisches verlangen.

Het verlangen zelf, al dwingt het in elke vorm eerbied af, en dat te sterker naarmate het meer uitsluitend een menschenleven beheerst, blijkt het leven toch eerst inhoud te kunnen geven wanneer het zich richt op geestelijke waarden; en van de aard van die geestelijke waarden hangt de inhoud van het leven af. Zo is het tenslotte allesbehalve onverschillig, dat het verlangen, dat Hadewijchs grootheid is, maar in de grond geen Christelik en zelfs geen religieus karakter draagt, haar op de weg van de Christelijke mystiek heeft gevoerd.

Nog altijd mogen we Hadewijch daarom echter niet beschouwen als iemand die, zij het met geringe afwijkingen, aan de Katholieke norm beantwoordt. Ook wanneer zij alles gelooft, d.w.z. voor waar houdt, wat de Katholieke Kerk leert, en niets wat de Kerk verbiedt te geloven, dan is daarmee haar religieus leven nog niet naar het Katholieke model gesneden.

„Christus” betekent alles voor haar; zij gelooft dat deze Christus één is met de mens Jezus van de Evangelieën, en trekt daaruit de, buitengewoon belangrijke, praktische konklusie: hoe meer de mens de aardse Jezus navolgt, naleeft, en zich als ’t ware met hem vereenzelvigd, hoe nader hij de hemelse Christus komt. „Imitatio Christi” dus, of liever: imitatio Iesu.

¹⁾ Natuurlijk bedoel ik niet dat dit alles zich bij Hadewijch bewust en in deze volgorde heeft afgespeeld. Het spreekt vanzelf dat zij van haar prilste jeugd af nooit anders dan „Katholiek” is geweest; wat ik hier geef, is geen chronologische, maar een logiese en psychologische ontwikkeling.

Ondertussen interesseert de *historiese Jezus*, die het middelpunt van bijna alle Middeleeuwse vroomheid is, Hadewijch opmerkelijk weinig. Van het „leven ons Heren” vindt men in haar werk nauwliks enkele sporen; de Evangelieën, altans de Synops, horen tot de bijbelboeken waar zij het minst uit put: noch het geboorteverhaal noch de lijdensgeschiedenis schijnen haar veel te zeggen, tenminste aan de geboorte wordt nauwliks een woord gewijd, en de weinige plaatsen die op de Passie betrekking hebben, klinken niet erg „eigen”. Wanneer men daarnaast dan eens aan Bernard of aan de moderne devoten denkt!

In overeenstemming hiermee ontbreekt ook de Jezusmystiek ¹⁾, de relatie tot het kindje Jezus of tot de Gekruisigde. Hadewijchs mystieke Geliefde heeft met de Man der Smarten niet te maken; het kruis, de wonden, het bloed, al die symbolen die voor anderen zoveel betekenen, zijn voor Hadewijch niets. De vertedering, het mede-lijden, de dankbaarheid waarvan de vrome Middeleeuwer tegenover Jezus overstroomt, dat alles ontbreekt bij haar volkomen.

En dit is begrijpelijk, omdat *het hele drama van zondeval en verlossing voor haar niet leeft*. Wat alweer niet zeggen wil dat zij er niet „aan geloof”, maar zij voëlt zich niet zondig en zij voëlt zich niet verlost. *Nooit* (dat is toch dunkt mij voor een Middeleeuwse vrome wel opmerkelijk) spreekt zij in verband met zichzelf van zonde of zondigheid. Zondaren . . . zijn anderen, niet zij en haar naaste geestverwanten. „Zonde” bedrijft zij nimmer; „ghevoelt u mensche in allen dien ghebreken die ter menscheit behoren sonder sonde allene”, zegt Christus tot haar in het 1e Visioen (358 vlg.). Het enige waar zij zich aan schuldig erkent is „onbekinneheit, onbesette begherte, en ongebundene karitate” (Vis. v 36); „hier ane mesdede ic hier vore”, geeft zij toe; maar berouw schijnt ze daarover niet te voelen. Toch is Hadewijch niet iemand die het leven „gemakkelijk opneemt”; integendeel, zij is buitengewoon streng tegenover zichzelf, maar haar eigen tekort, waar zij vaak ondraaglik onder lijdt, is voor haar slechts onvolkomenheid, „onghewassenheit”, geen zonde.

De zelfverachting, de harde, bittere woorden over de eigen erbarmelijke menselijkheid en het eigen weerspannig lichaam, de gevoelens die Mechtild doen spreken van zichzelf als „snoeder wurm” en van „der tôte hunt min lichamen”, ontbreken dientengevolge bij Hadewijch ook, en even vreemd is haar de typies-Middeleeuwse contemptus mundi. Zij acht het aardse niet heel

¹⁾ Behalve in Vis. vii.

belangrijk, en haar eeuwig onvervuld verlangen doet haar vaak het tegenwoordig leven betitelen als „dit ellende”, „wrede woestine” etc. Maar dat zijn *mystieke* termen, die het gemis van de mystieke vervulling uitdrukken; nooit toont zij enige neiging om de aarde of het aardse leven als zodanig een „onselige pfuol” te noemen, zoals Mechtild doet.

Waar „het kwade” in haar leven geen betekenis heeft, daar blijft ook voor de *duivel* geen rol te spelen over. Nergens, noch in haar Visioenen noch in haar verdere oeuvre, treedt de (of een) duivel op; ja, men zou kunnen veronderstellen dat het hele begrip haar vreemd was, wanneer zij niet Br. 1 60 zei dat God haar „wreder gheweest hadde [het leven zwaarder had gemaakt] dan nye duvel was”. Of wij daar nu uit op moeten maken dat zij toch persoonlijk door duivels is lastiggefallen, of dat we hier eenvoudig met een spreekwijze te doen hebben ¹⁾, is uit de plaats niet op te maken; we zouden geneigd zijn het laatste te vermoeden.

Dat bij een dergelijk „gevoelsmonisme” (sit venia verbo) *verlossing* een leeg woord blijft, spreekt vanzelf. Christus als Lam Gods, als overwinnaar van de duivel, het kruis als zoenoffer ontmoeten we dan ook nergens; de enige plaats waar van „verlossing” sprake schijnt te zijn (Lied XLV 33—36 „Ay, benic in vrome ocht in scade, Si al, minne, bi uwen rade. Uw slaghe sijn mi ghenoech ghenade Redemptori”) is kennelijk corrupt ²⁾. — Het „nuwe”-worden, waaraan zij zo grote betekenis hecht, en dat men met enig recht als „wedergeboren worden” zou kunnen weergeven, is een zuiver mysties-esoteriese term, en betekent „ingewijd worden in de mysterieën van de Minne”.

Men zou zich kunnen gaan afvragen, welke functie dan voor haar de *menswording van Christus* heeft. Het antwoord geeft ons in beknopte vorm de aanhef van de eerste Brief „God die de clare minne die onbekint was verclaerde bi siere doghet”: door Christus te zenden heeft God in zijn genade de Minne „die onbekint was” geopenbaard. Dit is echter niet zozeer dogmaties bedoeld (de zending van Christus als de daad van Gods ontfermende liefde voor de gevallen mensheid, en tevens als het bewijs van die liefde) — als wel mysties: God heeft de Minne en het verkeer met de mystieke Minne voor de mensen kenbaar en bereikbaar

¹⁾ Vgl. „Hij ging tekeer als een duivel”, en dergelijke uitdrukkingen. De plaatsen Br. VIII 59 en XI 89 zijn volmaakt nietszeggend.

²⁾ Ook Van Mierlo probeert hier (De Poëzie van Hadewijch, Versl. Med. VI. Ac. April 1931, blz. 432) het zinloze „redemptori” door een coniectuur te elimineren.

gemaakt; óók in het aardse leven van Jezus, dat een exempel van minne was, maar óók overal waar de Minne aan een mens wordt geopenbaard, d.w.z. overal waar een mens tot mysticus wordt.

Maria is op deze manier geen centrale figuur, geen onmisbaar personage in het werelddrama meer. Zij is eerbiedwaardig omdat zij de Minne tot zich getrokken heeft door haar deugden, maar dit heeft zij gemeen met elke mysticus, tenminste zoals Hadewijch een mysticus verstaat. Op de weinige plaatsen waar *Maria* bij Hadewijch voorkomt (Vis. XIII en Lied XXIX), figureert zij dan ook niet als Moeder Gods, als hemelkoningin of als de voorspraak der zondige stervelingen, maar als een voorbeeld van ootmoedige overgave aan Gods wil en van volmaakte minne, dus als prima inter pares onder de mystici. — En wat het begrip „moeder Gods” aangaat, is niet elke mysticus, ieder die door zijn ootmoed de Minne tot zich trekt, ieder die als *Maria* „minne draghet”, ieder die Christus liefheeft als zij, een moeder Gods? Zo wordt Hadewijch zelf in Vis. XIII, het visioen van haar verheerliking, als „moeder Gods” (18) en „moeder der minnen” (111) toegesproken.

Ik kwalificeerde Hadewijchs religiositeit als *gevoelsmonisme*, maar natuurlijk beantwoordt daaraan *geen doordachte monistische wereldbeschouwing*¹⁾: theoreties gelooft Hadewijch aan de zonde, de duivel en de hel; zij gelooft aan de werkelijkheid van het kwaad, zij weet dat sommige van haar medemensen zondaars zijn, en gelóóft dat zij gedoemd zijn om zondaars te blijven en tenslotte in de hel terecht te komen. Zij vindt dat vreselijk; niet zozeer vanwege de hellestraffen die door lelike, boosaardige duivels worden toegepast op de zielen die op aarde aan hun kwade neigingen hebben toegegeven (dergelijke populaire en laagbijdegrondse voorstellingen zijn haar vreemd), — maar omdat er voor haar geen verschrikkelijker lot denkbaar is dan een zondaar te zijn, d.w.z. de minne niet te kennen. Zij zou met de haar eigen edelmoedigheid alles willen doen om die verdoemden te redden, maar tevens weet ze dat dit tegen Gods wil is: God, die Liefde is, wil blijkbaar dat het kwaad bestaat en dat de zondaars verloren gaan.

Het eeuwige probleem voor ieder die niet volstrekt dualist is, die de wereld niet ziet als het terrein van een onbesliste strijd tussen goed en kwaad; het kwellende raadsel waar ook Hadewijch — juist Hadewijch met haar warm gevoel en haar heftig tempera-

¹⁾ In dat geval behoefde het werkelijk geen vraag te zijn, of zij als orthodox of als heterodox te bestempelen is.

ment — mee geworsteld heeft. Zij vindt geen oplossing; ze presenteert haar lezers geen meer of minder vernuftige theodicee. Zij vertelt dat haar in een visioen geopenbaard werd waarom alles is zoals het is, maar die ervaring ligt op mysties gebied en is dus onoverdraagbaar: Hadewijch kan de problematiek voor een ander niet oplossen.

Haar zelf, haar eigen lot raakt dit alles echter niet: Hadewijchs gevoelsmonisme vindt zijn theoretiese rechtvaardiging daarin, dat zij zich als *uitverkoren* beschouwt. Niet dat zij dit aan haar eigen verdiensten toeschrijft: zoals God in zijn ondoorgroendelijke wijsheid de ondergang van de verlorenen wil, zo heeft Hij in zijn genade gewild dat een aantal mensen (Hadewijch weet ze zelfs op te noemen) in hun aardse leven tot volmaaktheid zouden opstijgen, en na hun dood de hoogste zaligheid smaken; tot die uitverkorenen hoort zij zelf, zoals haar in visioenen wordt geopenbaard.

Indien ergens, dan moet zich hier de Hadewijchlezer wel tot oordelen onbevoegd voelen. Is dit proclameren van eigen volmaaktheid een weerzinwekkende uiting van hoogmoed? Spreekt er een ongemotiveerde en onchristelijke geringschatting voor haar medemens uit, zoals men die in kleine kringetjes die „de waarheid in pacht” menen te hebben helaas zo vaak aantreft? Stond zij zo hoog, dat ze zichzelf met recht met de grootste figuren der Christenheid op een lijn stelt, en dat zwijgen over haar eigen uitzonderlikheid slechts valse nederigheid zou zijn geweest? — Misschien is zij alleen door de mystieke aanraking zo overweldigd, dat zij zich niet voor kan stellen dat een ander God nóg nader zou wezen dan zij. De gehele xre Brief, een van de weinige die autobiografies zijn, zou als argument voor de laatste opvatting kunnen gelden. Dan zou de theorie van haar volmaaktheid dus eenvoudig de weerslag zijn van de mystiese ervaring der „zaligheid”, — wat overigens het bedenkelijke van een dergelijke theorie niet wegneemt.

Over die *zaligheid* zelf laat Hadewijch zich heel weinig uit: elke beschrijving, elke voorstelling ervan blijft achterwege. Als men aan de paradijselijke schoonheid denkt van de voorstellingen waarmee anderen (Mechtild bijv.) soms het hemelse uitdrukken, kan men zich geneigd voelen dat te betreuren; maar Hadewijch heeft een schroom om het metafysiese vast te leggen in al te duidelijke, tastbare beelden; zij schuwt, al lijkt soms het tegendeel het geval ¹⁾, het anthropomorfisme.

¹⁾ Vele plaatsen in de lyriek, waar de Minne bijv. als een wispelturige schone optreedt.

Zingende engelen, dansende zaligen, blinkende gewaden, Gods troon die schittert van juwelen, — dit alles moet men bij Hadewijch niet zoeken. Voor de aandachtige lezer is het duidelijk, dat zij zich de hemel zelfs niet plaatselijk voorstelt, dat minne, salecheit, ghebrukenesse, hemel, voor haar volkomen synoniem zijn. Wanneer zij in de Visioenen spreekt van een „hogere hemel”, die haar vertoond wordt (bijv. Vis. v en XIII), dan bedoelt zij een hogere graad van mystiese godskennis en godservaring. De hoogste hemel, waartoe alleen de volmaakten toegang hebben, is de volmaakte godskennis en de volkomen godservaring, die uiteraard niemand bezitten kan dan wie zelf volmaakt is.

Alleen één bedenking heeft de onverzadelike Hadewijch tegen deze zaligheid, en men zal toegeven dat zij daarmee een der diepste problemen raakt: kennisdrang en gevoel worden hier volkomen bevredigd, maar waar blijft de wil? Het „wart mi cont”, zegt zij Vis. XI 80, „datmen inden hemel noch inden gheeste enghenen wille ghebruken en mach maer nader minnen wille”. De heiligen „hebben haren wille daer volcomen na hare ghenoeghen, ende sine moghen nemmermeer mee [d. i. meer] willen dan si hebben” (III vlg.). „Dat kindic wale, dat al dat in hem was, es also ewelike glorie ende volcomene ghenoechte. Maer alsoe [niettemin] woudics bliven in hem allene” (nl. vrij van de belemmering die de mystiese vereniging met Augustinus voor haar is) (89 vlg.). „Doe eyschedic minen lieve dat hi mi des verliete” [mij daarvan ontsloeg] (83)¹⁾. Inderdaad, kan zich de aktieve, voluntaristies ingestelde westerse mens ooit een gelukstaat indenken waarin zijn aktiviteit zou zijn uitgeschakeld, waarin hij „enghenen wille ghebruken en mach” [zijn wil niet kan laten functionneren en geen wil „geniet”]?

— Overigens kan niemand dieper dan Hadewijch overtuigd zijn, dat men het goddelike niet aan menselijke maatstaven moet meten, dat men hier tenslotte staat tegenover een ineffabile, een onzegbaarheid, ja een ondenkbaarheid. Alle uitspreken, alle definiëren van het goddelike is niet alleen noodzakelijk inadequaat, er ligt tevens iets in van ὄπισθεν en van schennis van het Heilige. „Die so dich finden, binden dich,” zegt Rilke, en het is juist tegen deze binding aan beelden en begrippen, die hoe langer gebruikt,

¹⁾ Dit is dunkt mij de enige passage, die aanleiding heeft kunnen geven tot de in haar algemeenheid beslist onjuiste bewering van Verwey (De Visioenen van Hadewijch, Inleiding), dat „haar trots zich mateloos opwerpt tegen het verzinken in de levenseenheid.” En ook hier is het nog minder haar trots dan haar sterk dynamiese natuur, die zich verzet.

hoe meer afgesleten raken, dat de mysticus altijd weer in verzet komt. „Dat en es god niet; want mochtene de mensche begripen ende verstaen met sinen sinnen ende met siere ghedachten, soe ware god mendere dan de mensche, ende soe ware hi saen ute ghemint" (Br. XII 33—37).

Het is zeer karakteristiek, dat in Hadewijchs liederen de term „God" zo zelden voorkomt, en waar hij voorkomt zo weinig inhoud heeft. „God gheve", „God weet", „Goddanc", „God die ghemaecte alle dinghe" (xx 25), voor dergelijke conventionele formules, zeker niet talrijker en nauwelijks rijker aan religieuze inhoud dan in een willekeurig ander Mnl. werk, kan de afgesleten term nog net dienen. De enige passage die méér is (maar die is dan ook werkelijk prachtig) is I 85 vlg.:

*Der menschen sinne sijn so clene,
Daer mach god wel vele boven.
God es van allen wijs allene,
Dies salmen hem alles loven, etc.*

Over het algemeen geeft zij de voorkeur aan termen, die zich niet zo gemakkelijk met een menselijke gestalte associëren; ook de mystiese Andere mag niet te veel geconcretiseerd worden: naast en achter „mijn lief", „mijn hertelike soete lief" ligt altijd de duistere grondeloosheid van het Volstreckte, dat in menselijke categorieën als „schoon, liefelijk, heerlijk, liefderijk, erbarmend" niet gevangen wordt ¹⁾.

Vis. I 243: „Die diepe wiel [draaikolk] die soe vreeselike doncker es Dats die godleke ghebrukelecheit in haren verhoelnen stormen". Vis. XII 5 vlg.: „Daer in midden sat een op ene ronde scive, die alle uren haer selven oppenbaerde ende besloet in bedectheiden; ende die daer op sat boven der sciven, hi was in enen stillen sittene; ende binnen der sciven draiede hi altoes in onseggheleke lope; ende die wiel daer die scive in liep daer hi in draiede, die was so onghehoerdelijke diep ende soe doncker dat enghene eiselecheit daer ieghen gheliken en mach; ende die scive was binnen in doverste anesien van alrehande sconen ghesteinte ende in dier varuwen

¹⁾ Wanneer de mystici soms in het andere uiterste vervallen, en hun godsbeeld tot een duistere verschrikking of tot een volstreckt niets lijkt te naderen, dan ligt de schuld voor deze reactie goeddeels buiten hen: bij de beeldende kunst, die bij de religieuze opvoeding van het onontwikkelde volk een uiterst belangrijke maar niet geheel onbedenklijke rol speelde („de bijbel der armen"), en bij het volkse Katholicisme zelf, dat een zo huiselijke omgang met het heilige in de hand werkte, dat men aarzelt of men hier van kinderlijkheid of van grenzenloze profanatie moet spreken.

van ghepuerden goude; ende in die donckerste side daerse so vreselike liep, daer wasse ghelijc vreseliken vlammen die hemel ende erde verslinden, ende daer alle dinc in vervaert en verswolghen wert."

„De geschiedenis van Hadewijchs innerlik leven is niet te schrijven", zei ik aan het slot van mijn inleidend hoofdstuk. Dogmatiese en godsdiensthistoriese kwesties laat ik zoveel mogelijk buiten beschouwing: zij vallen zowel buiten mijn competentie als buiten mijn bestek. Toch kunnen wij in een bespreking van Hadewijch als religieuze figuur niet met deze algemene schets volstaan. Alles wat de moderne lezer bij Hadewijch wonderlik, onbegrijpelijk, misschien zelfs ongezonder voorkomt: het verschijnsel zelf van haar visioenen, haar extasen, de mirakels die zij zegt verricht te hebben, de openbaringen die haar in haar gezichten worden gedaan, — dat alles dringt immers om een verklaring vanuit dit gezichtspunt.

Met een zekere vanzelfsprekendheid hebben de schrijvers over Hadewijch haar bij de mystici ingedeeld; is dan „mystiek" het etiket dat op alle wonderlikheden past, en, sterker, is het van die wonderlikheden de verklaring en de rechtvaardiging? Met welk recht respecteert en vereert men als mysties, wat een ander als psychopathologies beschouwen kan ¹⁾?

Nu zijn hier dunkt mij enige begripsbepalingen wel op hun plaats. Een slordig spraakgebruik haalt wel occult (of supernormaal) en mystiek door elkaar, ja betitelt als mystiek niet alleen het supernormale, maar alles wat geheimzinnig, onverklaard, onbegrijpelijk is ²⁾.

Mystiek noem ik de onmiddellike aanraking met het Goddelike, met „de Grond der dingen"; het is dus een — in de ruimste zin — religieus begrip. Nooit kan men streng wetenschappelijk bewijzen, dat een bepaalde ervaring mysties, of een bepaalde persoon een

¹⁾ Dit is geen academiese kwestie; ook geen onoverbrugbaar meningsverschil tussen Katholieken enerzijds en positivistics-georiënteerde wetenschapsmensen anderzijds: terwijl de Katholiek Dr. van Mierlo Hadewijch als een heilige beschouwt, ziet de Katholiek Gerard Brom (Hadewijch, Van onzen Tijd Jrg. VI) haar als een groot artiste, waar echter niets heiligs en waarschijnlijk veel hysterics' aan was. Zonder het bewuste artikel van Brom te overschatten — het getuigt van een frisse kijk, maar niet van heel intensieve studie — mogen we het toch wel van belang achten, dat ook deze opvatting door een man met kennis van zaken verdedigd heeft kunnen worden.

²⁾ Men kan van dit gebruik bij de meest uiteenlopende schrijvers (ook bij zeer ontwikkelde) de meest komiese voorbeelden aantreffen. Is hier wellicht het ruime woord mysterieus schuld, dat inderdaad zowel op het een als op het ander van toepassing is?

mysticus is. Iedereen moet hier werken met indrukken en met buiten-wetenschappelijke axioma's¹⁾.

In plaats van de term occult, die nu eenmaal associaties wekt van toverij, zwarte kunst, omgang met de Boze enerzijds, van charlatannerie anderzijds, gebruiken we liever de moderne aanduiding supernormaal. *Supernormaal* noemen we dan met Tenhaeff²⁾ die verschijnselen, die „zelden voorkomen en een min of meer groot gebrek aan aanrakingspunten met het ons bekende vertonen". In tegenstelling met het mystieke, onttrekt zich het supernormale niet aan wetenschappelijke contrôle: men kan supernormale verschijnselen waarnemen, met verschillende ervan experimenteren, men kan er een wetenschappelijke verklaring voor trachten te vinden. Een van de gewoonste en best bestudeerde supernormale verschijnselen is de telepathie (gedachtenoverdracht); een tweede waarvan het bestaan door ernstige onderzoekers niet meer betwijfeld wordt, is de helderziendheid in ruimte en tijd³⁾.

Verreweg de meeste verschijnselen, waarvan men vermoedt dat ze op het gebied van het supernormale liggen, zijn echter nog weinig of niet wetenschappelijk onderzocht, vaak niet eens wetenschappelijk gekonstateerd. Dat is intussen geen reden om het supernormale gelijk te stellen met het *bovennatuurlike*; daaronder mag men alleen verschijnselen verstaan, die principieel niet natuurlijk (d.w.z. wetenschappelijk) verklaard kunnen worden, omdat ze niet „natuurlijk", maar direct of indirect door het ingrijpen van een transcendent-gedachte God veroorzaakt zijn.

Tenslotte houde men ook supernormaal en *abnormaal* uit elkaar. Het is waar dat beide termen wijzen op een afwijking van het gewone, maar het abnormale hoeft zomin zeldzaam te zijn als „zonder aanrakingspunten met het ons bekende" (vgl. de definitie van supernormaal). Zo is elke ziekte, ook de gewoonste, een abnormale toestand.

Het woord abnormaal is bovendien gevaarlijk om de tweeledige betekenis die het kan hebben: neemt men het in neutrale zin, dan kan men elke afwijking van het gemiddelde (ook afwijkingen

¹⁾ Deze luiden dan bijv.: a. er bestaat mystiek, b. er bestaat geen mystiek, c. er bestaat geen andere mystiek dan de orthodox-Katholieke, d. alleen edele, vrome mensen hebben mystieke ervaringen, e. de ervaringen van geesteszieken kunnen onmogelijk mystiek zijn, etc.

²⁾ W. H. C. Tenhaeff: Paragnosie en Einfühlen. Ts. v. Parapsychologie '33 blz. 202.

³⁾ Helderziendheid in de ruimte is meer bekend als „second sight"; helderziendheid in de tijd heet, op de toekomst gericht, profetisme.

in bonam partem) een abnormaliteit noemen. Ligt er daarentegen in „abnormaal” een waardeoordeel opgesloten, dan wil het zeggen „anders dan het wezen moest”, verkeerd, pathologies.

Het onderscheiden van deze verschijnselen is moeilijk; pleegt bij minder beschaafde volken het pathologiese wel voor iets bovennatuurliks door te gaan, al te „wetenschappelijke” lieden zien bij voorkeur het mystieke als iets pathologies, en de allermeeste last geeft het supernormale: de een ziet er de hand van God in, de ander de duivel, weer een ander verklaart het alles voor verbeelding en bijgeloof.

Maar ook het *scheiden* van deze verschijnselen is moeilijk; zo pleegt speciaal het supernormale veelal op te treden bij mensen die „iets biezonders” hebben. Men vindt supernormale vermogens bij mensen die geestelijk abnormaal (in ongunstige zin) zijn, tot idioten toe; men ziet ze optreden in 't gevolg van lichamelijke ziekte en zwaktetoestanden. Aan de andere kant treft men ze niet zelden aan bij kunstenaars, en zeer vaak bij personen die in verschillende godsdiensten als heiligen, of altans als begenadigde vromen gelden. Nu is het echter niet te lochenen, dat een aantal kunstenaars pathologiese trekken vertonen; bij de heiligen treft ons niet zelden de vermelding van ziekelijkheid, en zelfs bij de gezonden zal vaak askese de lichamelijke weerstand verzwakt hebben.

Blijkt dan tenslotte het bovennormale toch een begeleidingsverschijnsel van het benedennormale? Ook deze konklusie is dunkt mij alweer te haastig. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat supernormale begaafdheid vaak aan den dag treedt waar niet het gewone evenwicht heerst tussen de verschillende krachten en vermogens van de mens. Daarmee is zowel de observatie in overeenstemming, dat men supernormale vermogens door uitwendige middelen opwekken kan (narcotica, „toverzalven” en „toverdranken”, ritmiese geluiden en bewegingen), als die andere waarneming der parapsychologen, dat hun proefpersonen veelal intellectueel en moreel zwak ontwikkeld zijn.

Uiteraard had de Middeleeuwer in dit alles een zeer gebrekkig inzicht; ons oordeel over verschillende Middeleeuwse figuren zal daarom niet zelden van dat van de tijdgenoten afwijken. In de „heksen” zien wij geen bondgenoten van de duivel meer, maar ook niet uitsluitend slachtoffers van bijgeloof en massapsychose; die heksen, die met een zekere grond als zodanig beschouwd werden, moeten òf psychopathen òf supernormaal-

begaafden zijn geweest, òf, waarschijnlijk in de meeste gevallen, mensen die psychopathiese en supernormale trekken in zich verenigden. Aan de andere kant beschouwen wij verschillende middeleeuwse *heiligen* en andere vereerde vromen met een zekere reserve. In de eerste plaats al omdat de overleveringen aangaande hun leven zéér onbetrouwbaar zijn: historische kritiek en nuchtere wetenschappelijke zin zijn niet de sterkste zijde van de Middeleeuwer. In de tweede plaats omdat de interpretatie van de tijdgenoot in vele gevallen niet de onze zal wezen.

Gaan wij bijv. eens na wat wij weten van een aantal 12e- en 13e-eeuwse extatische vrouwen.

De oudste en de beroemdste van allen, de abdis *Hildegard van Bingen*, is zeker een van de meest belangwekkende vrouwenfiguren van de M. E. Hoe onbetrouwbaar ook haar biografie moge wezen en hoe onzeker de authenticiteit van de op haar naam staande werken ¹⁾, wij mogen wel konkluderen dat zij aan een buitengewone intelligentie en een verrassende wetenschappelijke zin een hoge graad van supernormale begaafdheid paarde; zo zie ik bijv. geen reden om aan haar geneeskraft en haar profetie vermogen te twijfelen. Wat Bühler ²⁾ haar mystiek noemt, zou ik echter liever als „monisties gerichte natuurfilosofie” betitelen, en het lijkt mij zeker, dat zij voor die natuurfilosofie haar (ons onbekende) bronnen heeft gehad. Haar inspiratie — men spreekt ook van haar geïnspireerde liederen, bijbelexegese etc. — behoeft niet anders te zijn geweest dan die subjektieve passiviteit, die met sterke aktiviteit van het onderbewustzijn kan samengaan, en waar op zichzelf niets mystieks, en nauwliks iets supernormals in steekt. Het tegendeel zou alleen te bewijzen zijn, wanneer zij kennis bleek te hebben bezeten die ze niet langs normale weg ontvangen kon hebben.

Of zij „een heilige” was, is een kwestie die buiten mijn competentie ligt, maar zeker is, dat noch haar wonderen noch haar „mystieke” geschriften als argument voor die heiligheid kunnen gelden. — Was zij mystica? Ik wil het tegendeel niet beweren, maar wel komt het mij voor dat de Franse vertaler, die haar als „prophétesse et thaumaturge” aanduidt, zich aan de veilige

¹⁾ Van verschillende werken, o. a. haar brieven, wordt de authenticiteit betwist. Verder kende zij te weinig Latijn om haar geschriften zelf te redigeren, en de vraag wat nu tenslotte van de redactor, haar biechtvader, is en wat van haar zelf, is nog onopgelost, en zal ook wel zeer moeilijk op te lossen zijn.

²⁾ Schriften der Hl. Hildegard von Bingen, ausgewählt und übertragen von J. Bühler (1922).

kant heeft gehouden. Aan de andere kant zijn de pathologische trekken die zij onmiskenbaar vertoont (haar ziekelijkheid en haar ziekten hebben ongetwijfeld een psychiese kant), geen reden om zich met een dooddoener als „hysterie” van het geval-Hildegard af te maken.

Curieuzer nog is het geval van haar tijdgenote en vriendin *Elisabeth van Schönau*. Wie de roerende kinderlikheid van haar visioenen weet te waarderen, zal haar zeker niet voor een bedriegster houden, en zich zelfs geneigd voelen tot de opvatting dat haar broer, de monnik Ekbert, die haar geschriften hun definitieve vorm gegeven heeft, er niet al te veel in heeft gewijzigd. Maar mystiese ervaringen zijn het ongetwijfeld niet, die ze daarin beschrijft; al die kleine scènes, waarin Maria, de engel des Heren en diverse heiligen haar verschijnen en bereidwillig antwoord geven op de vragen die zij hun (vaak in opdracht) stelt, hebben duidelijk maar éne bron: Elisabeth's eigen onderbewuste fantasie ¹⁾. Het feit dat zij inderdaad nu en dan het tweede gezicht blijkt te hebben bezeten, maakt het des te begrijpelijker dat zijzelf en anderen aan die fantasieën zo grif geloof hechtten.

Gaan wij naar onze gegevens te werk, dan zouden wij de heilige Elisabeth van Schönau beschrijven als een lieve vrouw, zwak van gestel en middelmatig van intellect, enigermate supernormaal begaafd, en alleen opmerkelijk door haar sterke onderbewuste fantasie. In onze tijd had zij in goedgelovige spiritistenkringen als medium groot succes kunnen hebben.

Ten opzichte van *Mechtild van Magdeburg* is de overlevering vrij betrouwbaar: wel schuiven zich tussen „Die Offenbarungen der Schwester Mechtild”, zoals wij die bezitten, en Mechtilds eigen geschrift een vertaler en een bewerker, maar in de tekst „geknoeid” hebben deze blijkbaar niet ²⁾. Bij Mechtild hebben we echter reden om te twijfelen of zij alles wat in haar „visioenen” staat, wel werkelijk gezien en gehoord heeft. Hoewel ze er natuurlijk geen bedrog mee bedoelde, vlecht zij in haar visioenen vaak passages in, die kennelijk alleen „uitwerking” van een visionair gegeven zijn, m.a.w. passages die haar als artiste, maar niet als

¹⁾ Zo haar „visionaire” lezing van de geschiedenis van de hl. Ursula en haar maagden.

²⁾ De bewerker, een persoonlijk met haar bekende priester, heeft de chronologische volgorde van haar werk door een systematische indeling vervangen; de vertaling van deze Nederduitse tekst in het Hoogduits is blijkbaar woordelijk; veel meer vrijheden heeft zich de Latijnse vertaler veroorloofd.

visionaire doen kennen ¹⁾). Mystica was zij zeker, maar konklusies over de aard van ieder visioen afzonderlijk zijn zeer moeilijk te trekken.

„Psychopathe” is wel de enige naam die wij kunnen geven aan de stumper, die door haar tijdgenoten als „*Christina de Wonderbare*” vereerd werd. Haar zeker zeer onbetrouwbare biografie ²⁾ maakt het onmogelijk om in bijzonderheden over haar persoon te oordelen. Waarschijnlijk was zij werkelijk in allerlei opzichten supernormaal begaafd (bijv. helderziend en profeties), zoals we gezien hebben dat bij psychopathen vaker voorkomt. Ware zij niet zo uitgesproken „godsdienstig” geweest, dan had zij dunkt mij veel kans gelopen als heks in plaats van als heilige haar dood te vinden.

Een veel „normaler” iemand, met een veel ruimer geestelijke belangstelling, die ook met een kring van ontwikkelde lieden verkeerde, was *Lutgardis van Tongeren*, non in het Cistercienserklooster Aquiria. Ook zij heeft ons geen letter schrift nagelaten, en stelt ons dus voor het probleem, in hoeverre wij haar biograaf en de zegslieden van die biograaf bij hun woord mogen nemen. Dat zij voortdurend visioenen en hallucinaties had, stemmen hoorde, de toekomst wist en de verborgen zonden van mensen die zij ontmoette, klinkt echter, wanneer we andere dergelijke figuren met haar vergelijken, heel aannemelijk. In hoeverre zij als mystica te beschouwen valt, is moeilijk te beoordelen.

Een vrouw van heel andere geestesstructuur dan Hadewijch, die niettemin in haar visioenen en haar mystiek veel overeenkomst met haar vertoont, is *Beatrijs van Nazareth*. In haar biografie komen echter ook onmiskenbaar pathologische trekken aan den dag.

Misschien is er tussen Augustinus en de heilige Theresia geen grote religieuze figuur, over wiens ervaringen we betrouwbaarder gegevens hebben, dan Hadewijch. Zelfs de beroemde autobiografie van Seuse, die zeker zijn grote volledigheid op Hadewijchs notities voorheeft, staat in dit opzicht bij de Visioenen en de autobiografiese passages uit haar Brieven achter; immers deze Vita is uit zijn mond, maar buiten zijn weten opgetekend door een bewonderaarster, — zij het dan ook dat het werk later door hemzelf herzien is. *In Hadewijchs proza echter hebben we gegevens, door de betrokkene*

¹⁾ Ook Mme. Ancelet in haar *Mechtilde de Magdebourg, Etude de psychologie religieuse*, Cap. II *Le mysticisme de Mechtilde*, wijst hier nadrukkelijk op.

²⁾ *Acta Sanctorum* 24 Julié.

zelf in haar moedertaal gesteld, die in hun oorspronkelijke vorm tot ons gekomen zijn, terwijl zowel Hadewijchs intelligentie als haar hartstochtelijke waarheidsdrang ons borg zijn voor de betrouwbaarheid van haar verhalen.

Een garantie dat alles precies zo gebeurd is als zij het ons beschrijft, is dat nu weliswaar niet: bij het weergeven van gebeurtenissen van jaren her kan bijv. bij alle subjektieve oprechtheid haar geheugen haar wel eens bedrogen hebben. Verder zit er ook in de meest objectieve weergave van feiten toch altijd een stuk interpretatie, en hoe intelligent Hadewijch ook was, haar interpretatie kan onjuist geweest zijn. Tenslotte, om mystieke en visionaire ervaringen aan anderen mee te delen, moet men ze eerst een bepaalde, min of meer concrete vorm geven, en wie weet hoever het geschreven Visioen op die manier van het ervaren visioen komt af te wijken.

Ik wil deze bedenkingen ten volle laten gelden, maar moet erop wijzen, dat ze niet voor al haar uitlatingen gelijkelik van belang zijn. „Scone gheliken ende mirakelen sijn di van dinen daghen meer ghesbiet . . . dan eneghe mensche die gheboren wart seder dat ic starf,” zegt Christus in het 1e Visioen (372-'75) tot haar. In Vis. II 7—12 deelt zij mee: „Ic verstont . . . alle diere wille die ic sach, in welken si waren van waerheden ende van loghenen. Ende ye seder ghevoeldic aldus der minnen van allen dien die ic sach in also velen als si waren. Ende doen verstonde alle redene die men sprekt in 72 manieren”; in Vis. XIV 134—'35 spreekt zij van haar „revelacien menechfout ende gheest van prophecien”, in Vis. V 34—35 en XIV 107—109 van „doede die opverstannesse daden bi dier cracht die god in mi woude; dits ghesbiet van hem vieren [met vier menschen]”.

Hier kan geen sprake wezen van geheugenfouten. Interpretatiefouten kan men aannemen bij het onbewijsbare verstaan van tweeënzeventig talen, waar ongetwijfeld de analogie van het Pinksterwonder gewerkt heeft (ook dit geschiedt „op enen chincsen dach”), en bij de doden, van wie wij 20e-eeuwers geneigd zijn te denken dat ze misschien maar bewusteloos of schijn dood waren. Maar verder hebben we tegenover zulke zakelijke, on dubbelzinnige mededelingen slechts tussen twee opvattingen de keus: Hadewijch liegt, of zij is supernormaal begaafd. In die situatie kies ik zonder bedenken de laatste verklaring.

Zelfs moet zij wel in zeer hoge mate supernormaal begaafd geweest zijn, anders kon zij als ontwikkelde, intelligente vrouw

onmogelijk de overtuiging hebben, meer mirakelen te hebben beleefd (gedaan?) dan iemand anders sinds het begin onzer jaartelling. Dat wij dan van die wonderbaarlijkheden betrekkelijk zo weinig horen¹⁾, laat zich hieruit verklaren, dat Hadewijch zelf aan haar supernormale vermogens geen grote waarde hecht, — veel minder dan de hagiografen plegen te doen. „Miraculen ende ghichten van buten [lichamelik, stoffelik] die waren sere in di begonnen te werkene; . . . die begavestu bi minnen ende en wils el niet dan mi, ende om mi hevestu als verteghen [alles opgegeven]”, vervolgt Christus in het 1e Visioen tot haar. Niet de supernormale gaven, alleen de mystieke minne heeft voor haar betekenis.

Maar over het mystieke is het nooit mogelijk zo eenvoudig en ondubbelzinnig te spreken als over het supernormale. „Seder dat ic tien iaer out was, soe hebbic alsoe na van herteleker minnen bedwonghen gheweest, dat ic binnen den iersten twee iaren dat ics began hadde doot gheweest, en hadde mi god niet sonderlinghen cracht ghegheven” (Br. XI 10—14). Aan het feit valt niet te twijfelen; aan de interpretatie wel: Is dit een min of meer toevallig samengaan van fysieke zwakte en kinderlike „godsdienstigheid”, is het een psychopathologies verschijnsel, of is het een mystieke ervaring, waar zij op doelt?

Ik meen het laatste, en ik geloof dat het deze ervaringen van haar kindsheid zijn, die beslissend zijn geworden voor haar leven. Keer op keer duiken in haar geschriften, vooral in haar lyriek, de herinneringen op aan die onverwachte godsgaven, ongevraagd en onverdiend, in een roes van verrukking en toch eigenlijk zonder verwondering aanvaard, — die tijd toen de hemelse heerlijkheid als met de hand te grijpen leek.

Lied XVII 49. *Die minne es in allen beghinne ghenoech.
Doe mi minne ierst minne ghewoech, [van minne
Ay, hoe ic, met al hare, al beloech! sprak]*

Lied XXXIX 19. *Der minnen seden en can bekinnen
Engheen man die nie was soe vroet.
Si wondet den ghenen therte binnen,
Die nie na minnen bant en stoet. [streefde].*

¹⁾ Nog een plaats die op supernormale vermogens wijst, is Lijst van Volmaakten 182: „Een ioncfrouwe van Colne ende hiet verlane; si plach oec dicke te mi te comen met gheeste ende oec te senden gheeste ende inghel ende seraphinne ende heiligen ende menschen.” Men kan dit voor blote fantasie van Hadewijch houden, maar de mogelijkheid van een soort telepathies contact tussen de beide vrouwen lijkt mij volstrekt niet uitgesloten.

Maar even onverwacht en onverklaarbaar als de mystiese ervaring komt, kan zij ook wegblijven. En zo heeft Hadewijch later moeten leren

„dat, wat gegeven
in deemoed wilde zijn aangenomen
een zorg voor hem, die der dagen komen
goed weet; en zie, wat is gebleven?”

(Leopold, Verzen).

De tijd is gekomen dat haar niëts gebleven was, en na de vreugde van het bezit valt haar het gemis dubbel zwaar, is de verlatenheid dubbel troosteloos. Zij voelt dat bijna als een verraad van de Minne:

Lied XIX 1. *Groeter goede vore den tide
Ende groet gheloven vore dat gheven
Dies en darf nieman sijn te blide.*

Br. 1 78: Nu benic ghevoert als een die men yet te spele biedet, ende also hi daer na veet [grijpt], soe sleetmenne op de hant ende seghet „Godsat hebbe die waers waende”¹⁾, ende houdtet op datmen hem boet.

En toch, hoe bittere aksenten ze hierbij ook vindt, aan de andere kant weet ze dat de martelende, maar onvergankelijke herinnering aan de mystieke vreugden haar kracht en haar glorie is, dat het een kwelling, maar ook een genade is, niet meer lès te kunnen komen van de Minne. „Hine hevet gheen keren diere in verseilt”, zegt zij zelf. Maar

Lied XIX 22. *Hoe scone dat sijt mi ierst toende
Ende sint wert wreet, es mi nu cont
Dat si mi niet bedroech noch en hoende,
Met wat wee soe ict verstont.*

Immers een leven van dienst, van toewijding, van onvoorwaardelijke overgave aan de mystiese Andere neemt hier zijn oorsprong, en Hadewijch, van aanleg allesbehalve gemakzuchtig en passief, ziet zeer wel in dat een verantwoordelijk, welbewust streven, onder de strenge leiding der „verlichte Redene”, om God nader te komen, meer waard is dan het louter passieve ontvangen.

Het is vooral Mej. Snellen geweest, die op grond van deze

¹⁾ Een kwajongenswaardigheid; „op je kop”, zou de 20e-eeuwse jongen zeggen; of „dat wou je wel”, als de niet-kwajongensachtige lezer dat beter verstaat.

gegevens Hadewijch heeft geschilderd als een „teleurgestelde” ¹⁾, iemand wie het leven toch tenslotte niet gegeven heeft wat zij ervan verwachtte, of misschien moeten we zeggen iemand die niet geworden is wat zij van zichzelf meende te mogen verwachten; een religieus wonderkind, die haar leven lang een gevoel van mislukking heeft meegedragen, omdat zij geen religieus wondermens geworden is, en wier aangeboren zwaarmoedigheid door die ervaring tot in het ziekelijke is versterkt.

Mij lijkt dit onjuist. Dat niet alles wat in de ontwikkelingsjaren potentieel in de mens aanwezig is, later tot volle ontplooiing komt, is een steeds weer pijnlijk, maar daarom niet minder gewoon verschijnsel, dat weinigen zullen aarzelen onvermijdelijk te noemen. En wat het religieuze aangaat, geen godsdienstpsycholoog zal het toch ongewoon noemen, dat in de jeugd argeloos-weg bezeten wordt, wat later verloren gaat en dan onder voortdurende strijd met vallen en opstaan moet worden terugveroverd. — Veroverd of ontvangen, wie zal het zeggen? Als Hadewijch een volgeling van de Christelike naastenliefde heeft voorgeschreven als de beste weg tot God, voegt zij eraan toe: Hier met gheraectmenne ane de side daer hi hem selven niet gheweren en can . . . . Dan ghevet Minne hemelsche wondere te kinne ende vele wondere (Br. III 34—40). Van „manen” en „eyschen” is dikwels sprake, en van de Minne, die zich toch niet aan de verplichting onttrekken zal om bewezen diensten te betalen; ja, soms lijkt het een complete ruilhandel van goede werken contra hemelse genaden.

Maar aan de andere kant weet zij te goed van „sijn toegheven hem omme niet” (Br. XXIX 74); het zedelijk handelen leidt tot zedelijke bevrediging, maar een aan God gehoorzaam leven kan de godservaring niet afdwingen:

Lied xxxix 21. *Si wondet den ghenen therte binnen
Die nie na minnen bant en stoet.
Die gherne bi minnen levede behoet,
Dien brenghet si al uten sinnen;
Ende die gherne al minnen
Ghebrukede, houtsi sonder spoet, [succes]
So dat hise waer en weet ontghinnen. [niet weet waar hij
ze aangrijpen moet].*

De mystieke ervaringen hebben ook in haar verder leven niet

¹⁾ In de Inleiding van haar Liederenuitgaaf (1907), en opnieuw in de Inleiding van haar Bloemlezing (1932), blz. 17 en 28.

ontbroken. Gegevens daarover vinden we in de Visioenen, en in de Brieven XI, XVII, XVIII, XXIX. Daarbij is het echter zaak zeer krities te werk te gaan. De opvatting dat de Visioenen geen werkelijke visioenen weergeven, maar overgeleverde esoteriese wijsheid, om artistieke of didactiese redenen in de vorm van visioenen ingekleed, acht ik absurd ¹⁾. Maar wanneer zij wel op werkelijke ervaringen berusten, wat is dan in de Visioenen zoals ze voor ons liggen direkte, wat symboliese of allegoriese weergave van ervaringen, wat is uitwerking, verduideliking, bewuste of slechts half bewuste toevoeging? — En de ervaringen die Hadewijch weergeeft, en die zij zelf voor mysties houdt, wat draagt daarin werkelijk een mystiek karakter, wat is resultaat van haar supernormale (occulte) begaafdheid, wat product van haar onderbewuste fantasie en dus, zoals Mej. Snellen het uitdrukt, „meer zelfopenbaring dan openbaring”; waar houdt het mystieke op en begint het pathologische?

Uiterst hachelike vragen, die we toch, juist om hun principieel karakter, niet mogen nalaten te stellen. Ze volledig te beantwoorden is wel onmogelijk, tenminste wanneer het antwoord niet alleen de onderzoeker zelf, maar ook anderen bevredigen zal; maar ik ben overtuigd dat door zorgvuldig onderzoek en aandachtige studie van de tekst nog vrijwat in deze richting te bereiken is. Dit vereist echter een studie, waarin bij wijze van spreken woord voor woord van de Visioenen gewogen wordt, en hoe nodig mij dat voor het verstaan van Hadewijch ook voorkomt — wat zijn de Visioenen zó anders voor ons dan schoon proza waarin hier en daar treffende passages en poëtiese beelden te bewonderen vallen? — het zou de grenzen niet alleen van dit hoofdstuk, maar zelfs van dit boek overschrijden. Ik moet mij hier bepalen tot enige hoofdzaken ²⁾.

Het aandeel van *uitwerking*, *verduideliking* en *bewuste toevoeging* acht ik bij Hadewijch, heel anders dan bijv. bij Hildegard of Mechtild, zeer bescheiden. Als zodanig zou ik eigenlijk alleen de allegorie van de „boomgaard der deugden” in Vis. I, die van het „cleet van volcomenen wille” in Vis. XII, en misschien nog enige moraliserende passages willen beschouwen. De rest berust m. i. inderdaad op ervaring.

Van Mierlo beschouwt, blijkens de behandeling in zijn grote,

¹⁾ Deze opvatting wordt, zij het in niet al te duidelijke termen, verdedigd door J. O. Plassmann: Die Werke der Hadewych aus dem Altflämischen übersetzt.

²⁾ Ik hoop op deze boeiende kwesties elders nader in te kunnen gaan.

uitvoerig gecommenterde uitgave, de Visioenen voor het grootste deel niet als spontaan genoteerd, maar als het product van reflexie en bewuste compositie¹⁾. Op een aantal plaatsen geeft hij zelfs het „intellectueel karakter” van de visioenen als verklaring voor vreemde overgangen, onaanschouwelijke beelden, en dergelijke eigenaardigheden. Had Hadewijch echter haar Visioenen, of het grootste deel ervan, „bedacht”, dan waren ze zeker vrijwat begrijpelijker, overzichtelijker en logieser uitgevallen, zoals ook de werkelijk bedachte passages systematies van bouw en tamelijk logies van uitdrukkingswijze zijn. — Juist *het duistere en het vreemde, het ontastbare van de voorstellingen, het „rommelige” van de compositie, de vaagheid van de taal zijn het beste bewijs voor het visionair karakter* van wat hier weergegeven wordt. Deze droom-achtige voorstellingen, die voor een dieper inzicht toch niet onsamenhangend zijn, maar hun eigen droom-achtige logika hebben, zou ook de rijkste kunstenaarsfantasie zo niet bedenken. Integendeel zou ik willen verdedigen, dat Hadewijch haar visionaire ervaringen beschreven heeft met een zorgvuldigheid en een wetenschappelijke zin, waar een modern onderzoeker een voorbeeld aan zou kunnen nemen.

Het eenvoudigst was deze taak wel bij het 19e visioen, het minst gecompliceerde van alle. Het geeft weer hoe aan Hadewijch „in enen gheeste” koningin Redene en haar ioffrouwen verschenen, en welk gesprek Hadewijch en Redene daarbij voerden; een geval, haast even simpel als de verschijningen van Elisabeth van Schönau. Maar of Hadewijch nu in dit gezicht iets „geopenbaard” wordt, zouden we geneigd zijn te betwijfelen; het kan ook best op de manier van een droom aan haar onderbewuste fantasie ontsprongen zijn, zoals ook bij Elisabeth immers het geval bleek. — Wel zijn er trekken in, die de verklaring „bewuste fantasie” uitsluiten: de wonderlike details die over de attributen der figuren gegeven worden, zoals de „bosine” [bazuin], die, „sanc ende seide: die de weghe vlieghet ende gheet die mijn vrouwe mint, hi sal ghe-weldech sijn van der minnen rike”. Wat normaliter ondenkbaar is, nl. dat in een melodie een dergelijke konkrete mededeling vervat zou zijn, wordt hier aannemelijk in de sfeer van droom of visioen. En wanneer de andere ioffrouwe „hadde alsoe ene lanterne in hare hant vol van daghen”, dan herkennen we in dat „alsoe” het moeizaam met beelden benaderen van

¹⁾ Wel neemt hij een „echte” kern aan in de Visioenen, maar die kern beschouwt hij blijkbaar als vrij klein.

wat wel gevoeld, maar eigenlijk niet gezegd kan worden.

Hier zit de moeilijkheid bij vrijwel al Hadewijchs visioenen: ze zijn niet zintuiglijk van aard; men kan ze niet beschrijven, zoals men de stoffelijke werkelijkheid beschrijft; de taal, geheel gebaseerd op het stoffelijke en het zintuiglijke, leent zich daar nu eenmaal niet toe. Bij één visioen, het 11e, heeft Hadewijch afgezien van elke poging om het ervarene te „verbeelden”: er is daar geen sprake van zien of horen, of van bepaalde voorstellingen, maar alleen van „verstaen” en „ghevoelen”. De kortheid van dit „visioen” heeft dus zijn gegronde reden: als men een geestelijke ervaring niet met stoffelijk-zintuiglijke beelden kan weergeven, dan is men gauw uitgepraat. Toch zou misschien geen uitvoerige artistieke uitbeelding ons zó dicht bij het wonder kunnen brengen als dit simpele, schijnbaar hulpeloze bladzijtje van Hadewijch.

Wanneer er nu in de verdere Visioenen meer sprake is van horen en zien, moet men zich daardoor niet op een dwaalspoor laten brengen. Hadewijch bedoelt niet te zeggen dat ze dit alles reëel gehoord en gezien heeft, ook niet „in den gheeste”; evenmin drukt ze „gedachten” in symbolen en beelden uit, om dan nu en dan met haar al te uitvoerige beeldcomplexen in de war te raken en in valse beeldspraak te vervallen, zoals Van Mierlo aanneemt ¹⁾.

Hadewijchs zogenaamde visioenen zijn zuiver geestelijke ervaringen, waarvoor het zintuiglijke maar een onvolkomen aanduiding is. Maar ik heb de indruk, dat zij die zintuiglijke voorstellingen zelden bewust kiest, maar dat ze als het ware onwillekeurig tot haar komen. De onzinnelijke werkelijkheid kristalliseert zich voor haar onmiddellijk tot bepaalde vormen en voorstellingen, — zoals de Middeleeuwer zich over 't algemeen geen werkelijkheid kan denken, of ze neemt voor zijn geest onmiddellijk „vorm” aan ²⁾.

Deze voorstellingen spiegelen, al zijn ze niet op de wijze van het vrije artistieke scheppen ontstaan, Hadewijch de mens, de artiste, en . . . het kind van haar tijd; ze zijn door haar persoonlijke geaardheid enerzijds, anderzijds door de kulturele sfeer waarin

¹⁾ Van Mierlo, groot bewonderaar van Hadewijch als hij is, hoedt zich ervoor de onvriendelijke kwalificatie „valse beeldspraak” te gebruiken; maar waar hij de Visioenen eenmaal grotendeels als gemaakt en niet als geworden beschouwt, daar moeten Hadewijchs voorstellingen voor hem wel beeldspraak, en als zij onvoorstelbaar worden, valse beeldspraak zijn. Hij is dan ook voortdurend in de weer om dit „gebrek” van Hadewijch te verontschuldigen.

²⁾ Een van de meest karakteristieke trekken van het Middeleeuwse denken, die men ook terug kan vinden in de „uiterlijkheid” van het Katholicisme; in het antropomorfisme der religieuze voorstellingen, in de sacramenten, het ritueel, de religieuze symboliek.

zij leeft en door haar lektuur bepaald, — zoals ook wel niet goed anders denkbaar is. Zo kan men in haar Visioenen traditionele elementen aantreffen (ze zijn niet zeldzaam, maar laat ik alleen de „geesteleke brulocht” in Vis. x en xii, en de apocalyptiese trekken in i vermelden), zonder dat dit bewijst dat de visioenen ontleend en „dus” niet echt zouden zijn. Dit element van de Visioenen is dus zeker niet van mystieke of supernormale oorsprong; de voorstellingen zijn product van onderbewuste fantasie¹⁾.

De vormen waarin zich de onzinnelijke werkelijkheid kristalliseert, kunnen wonderlik dispaaraat zijn; men heeft er niet de minste houvast aan. Juist als we op weg waren ons de zaken die ze beschrijft voor te stellen, treedt een vreemd element op, dat de hele voorstelling omvergooit. Een koninkrijk wordt plotseling een engel, een weg wordt een berg, Hadewijch wordt een weg, etc. Maar wel verre van Hadewijch daarvan een verwijt te maken, moeten wij het juist prijzen, dat zij zich van het secundair en inadequaar karakter van haar „verbeeldingen” voortdurend bewust blijft.

„Direkt” te zeggen wat zij te zeggen heeft, is onmogelijk, maar Hadewijch siert haar mededelingen nooit op, zó dat de bedoeling achter de uitwerking schuil gaat. Met voldoende aandacht kan de lezer de ervaring weer uit de voorstelling reconstrueren; achter de voorstellingen, achter de tijdelijke en ruimtelijke aanduidingen, die in hun wonderlik verschuiven en dooreenvloeien op het eerste gezicht zo verwarrend lijken („anticipatie-procédé”, zegt Van Mierlo dan; alsof dat iets verklaarde), ligt de geestelijke werkelijkheid, — voor de goede zoeker te vinden. Dat is het wat Hadewijchs Visioenen zo uniek maakt.

Niet op alle Visioenen is deze verklaring van toepassing: het viie valt erbuiten. Wel hebben we hier weer dezelfde bewonderenswaardige, streng-objektieve weergave van feiten, zo uiterst zeldzaam in visionaire literatuur. Maar de ervaring zelf is hier van geheel andere aard. Het viie Visioen is geen geestelijke ervaring die „verbeeld” wordt, het geschiedt ook niet „in den gheeste”, in die toestand waarin zij doof en blind is voor de haar omringende stoffelijke werkelijkheid, maar als zij niet beter wist zou ze denken dat het van die stoffelijke werkelijkheid deel uitmaakte; m.a.w. het is een hallucinatie. Een hallucinatie van de mens Jezus, die haar de Communie reikt, en haar daarna „altemale in sine arme”

¹⁾ Wat er verder in de Visioenen „zelfopenbaring” is en wat niet, zou ik niet graag beslissen, en zeker niet in een klein bestek.

neemt; „ende alle die lede die ic hadde ghevoelden der siere in alle hare ghenoeghen na miere herten begherten na miere menscheit” (r. 75 vlg.).

Hier is zeker aanleiding voor bedenkingen. De hallucinatie staat bij godsdienstpsychologen toch al niet hoog aangeschreven: het is een in de psychopathologie maar al te bekend, en bij „echte” visionairen zelden aangetroffen verschijnsel¹⁾); een vorm, zeggen de Katholieke theologen, waarvan de duivel zich gemakkelijk bedienen kan om de mens met list van het goede pad af te brengen. Te meer reden is er om het mysties karakter ervan te betwijfelen, als de hallucinatie zich zo duidelijk op eroties terrein beweegt als in het onderhavige geval.

Hebben we hier niet veeleer met een pathologies verschijnsel te doen? Zijn ook de fysieke ervaringen waardoor deze hallucinatie vooraf wordt gegaan („Doe was mi van begherleker minnen soe vreseleke te moede ende soe wee, dat mi alle die lede die ic hadde sonderlinghe waenden breken, ende alle mine aderen waren sonderlinghen in arbeiden” r. 10—14) al niet duidelijk pathologies van aard? Niets geeft ons toch ook het recht, aan te nemen dat Hadewijch geheel vrij was van pathologiese trekken, al vinden we in haar geschriften weinig dat in die richting wijst. Het ongezonde ontbreekt bijna in geen heiligenbiografie; de zelfkwellingen bijv. van een zo beminnelike en warm-menselike figuur als Seuse zijn in onze ogen zeker „ongezond”.

Intussen hebben wij als een feit te aanvaarden, dat zich onmiddellijk bij deze hallucinatie, die we in de reeks van Hadewijchs visioenen als een vreemd element zouden willen beschouwen, een van haar allerbelangrijkste mystieke ervaringen aansluit. De „lichamelike” omhelzing van Jezus gaat over in een geestelike vereniging met hem, zo intiem, dat zij zeggen kan: „Mi was op die ure ochte wi één waren sonder differentie” (r. 87). En de ervaring die hierop volgt, het zgn. VIIIe Visioen, is een gebeurtenis van beslissende betekenis in haar leven, zoals ze vier jaar later, in Br. XVII, nog aan een volgeling uiteenzet.

Weinig zin heeft het, hier te spreken over die ervaring waarover Hadewijch zelf niet spreekt, het „buten den gheeste” verkeren, dat vaak in aansluiting bij haar visioenen optreedt. Wil men het extase noemen — het woord zegt niet veel; waagt men het, van unio mystica te spreken — te bewijzen valt zoiets niet. Beter doen wij er het zwijgen toe.

¹⁾ T. K. Oesterreich: Einführung in die Religionspsychologie, Berlin 1917.

Hier zou ik dit hoofdstuk kunnen besluiten, ware het niet dat de vraag in hoeverre Hadewijch nu als Katholiek te beschouwen is, nog wel wat nader tot een oplossing gebracht kan en moet worden. In de Visioenen komen toch een aantal plaatsen voor, die dunkt mij van Katholiek standpunt bezwaarlijk „goed te praten” zijn; en het is wel opmerkelijk dat Van Mierlo daar in zijn grote Visioenuitgaaf of vlug overheen loopt, of er lang en weinig overtuigend omheen praat. Ik schrijf ze hier af om ze even overzichtelijk bij elkaar te hebben, en ook om straks een m. i. belangwekkende parallel te kunnen trekken.

Vis. v 45 vlg. „Ic woude bi minnen onthouden [redden] levende ende dode ute alre nederheit van onthopene van meswerkene, ende dede hare pine menderen, ende *helsche dode in purgatorien senden.*” (Hadewijch staat dus op het onorthodoxe standpunt, dat uit de hel onder bijzondere omstandigheden nog verlossing mogelijk is).

Vis. VIII 82 vlg. (Christus spreekt tot Hadewijch) „Soe orcondic di met gherechten orconde, daer ic mede ben mijns vader waerheit, ende mijn vader orconde mi, *dattu best die overste wech*” (de „overste wech” is de kortste weg tot God, nl. de minne, maar tevens = Christus = God, zoals in het voorafgaande uiteengezet is); 88 vlg. „Nu wes heilech in ons, ende alle *die comen selen bi ons in dine kinnesse*”. (Hadewijch dus „middelaar” i. p. v. Christus!).

Vis. x 45 vlg. (Een „aer” spreekt van de bruiloft van Hadewijch en de Minnaar). „Alle die levende des hemels ende der erden selen hare leven vernuwen in diere brulocht. *Die dode sondere die buten hope sijn comen, ende bi dijnre kinnesse sijn verlicht, ende sijn in begherten van gracien ochte in purgatorien, . . . sie selen gesaedt werden ute uwer brulocht.*”

Vis. XI 105 vlg. „Want ic vri mensche ben ende oec een deel puer (het woord is niet beter te vertalen dan met „absoluut”), ende ic met minen wille vrileke begaren mach ende also hoghe willen alse ic wille, ende vercrighen ende *aneverden van gode al dat hi es sonder wedersegghen ende sonder abolghe [toorn], dat gheen heileghe doen en mach.*”

Vis. XII 160 vlg. (De „aer” spreekt tot Hadewijch) „Nu sichdi, *alweldeghe*, die ic tevoren lieve hiet, dat ghi niet en wist . . . . welc dat grote rike ware dat ghi bruut van uwen brudegoem soudet ontfaen.”

De gewrongen verklaringen, die Van Mierlo van verschillende van deze plaatsen geeft, ga ik voorbij; ze weerleggen zichzelf.

Maar zelfs als hij aannemelijk zou kunnen maken, dat die plaatsen met zeer veel goede wil wel orthodox geïnterpreteerd kunnen worden, dan zal hij toch moeten toegeven dat Hadewijch hier op een zeer hellend vlak is, en haar lezers op een zeer hellend vlak leidt. Waarh  en dat vlak helt kan niet twijfelachtig wezen, als we bijv. bij De Vooys ¹⁾ uit de kring van de ketterse beggarden het exempel „Van enen rebaut” lezen, en zien hoezeer het de logiese en praktiese konsekwentie is van deze en dergelijke stellingen uit Hadewijch.

De rebaut zegt eerst: „Ic bin mijns willen also arm dat god noch die viant mi niet en moghen nemen. Ende ic heb mijnen wil gode also onderdanech gemaect Waert dat god een esel van mij maken woude ick wouder mi in liden” [schikken]. Dat klinkt vertrouwd in de oren van wie Hadewijchs „met gode doemen ende benedien” kent; toch is er al een bedenkelijke kant aan. — En daar is die andere „arm mensche” ²⁾, die zegt: „Ic en had oec nie ongheluc, want wat mi God gaf of over mi verhengent, het waer lief of leet, suer of soet, des was ic al blide ende vrolic ende ic ontfinct minlic. Ic was oec nie onsalich, want ic wil alleen in Goeds wille sijn ende heb minen wille gegeven in Goeds wil also heel, dat wat God wil, dat wil ic oeck.” Een dergelijke „vrome” onderwerping aan Gods wil, die resulteert in een onheilige passiviteit, en de dood is van alle zedelik handelen, is als „quiëtisme” door de Katholieke kerk veroordeeld.

En nu de keerzijde van de medalje: Doe sprac die meester „Of u God oec in die helle woude werpen, wat woude gi daer toe seggen?” Hi antwoerde: „Mi in die helle te werpen, *des tert ic hem.*”

En de „rebaut” vervolgt zijn verhaal: „Ic werke alle mijn werken uut enen reynen gronde Ic hebbe dat beelde der heiligher dreevoudicheit also reyn ende also claer in mij als icker van gode ontfangen hebbe (Hij is dus blijkbaar nog meer dan „een deel” „puer”) Ende hebbe mijnen wil also verenicht mitten godliken wille dat god niet werken en mach sonder mi noch dat ic niet werken en mach sonder god. Ende alle datter gesalecht wert dat wertter gesalicht in minen wille Ende alle datter verdoemt wert dat wort verdoemt in minen wille. Ende mijn leven dat is alsoe dat alle heilighen een nuwe vrouwede ontfanen van mijnen goeden

¹⁾ Meister Eckart en de Nederlandse Mystiek (Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis Dl. III), verkort afgedrukt bij De Vooys: Mnl. Legenden en Exempelen.

²⁾ De Vooys, t. a. p. blz. 36.

leven ende des so sullen si mij een ghetuuch sijn inden ionxten daghe . . . .”.

Hier oogst de begijnenbeweging wat Hadewijch gezaaid heeft; wie die oogst niet wil, moet ook het zaad verwerpen. — Of zal men nu gaan zeggen dat Hadewijch niet verantwoordelijk is voor wat zij in visioenen zegt of hoort zeggen? Als Van Mierlo haar als Katholieke ideaalfiguur wil tekenen, doet hij dat, niet zonder reden, vooral aan de hand van de Brieven, en laat de Visioenen vrijwel geheel ter zijde ¹⁾). Maar er staan toch ook in de Brievenverzameling dingen die de trouwe Katholiek bedenkelijk in de oren moeten klinken, bijv. xi 61 vlg.: „ . . . ten sundaren hebt ontfermen met groten beden te gode; mer daer vore te lesene ochte ernsteleke van gode te willene dat hise daer ute doe, dies en onderwint u niet, want ghi mochter uwen tijt mede quisten, ende anders en voerderet niet vele”. Of xvii 96 vlg.: „Mer in ghebrukene van Minne es men god worden moghende en gherecht”; of xxiv 53 vlg. „ . . . al dat u vore gode allene messchiet, dies seldi u vore hem confuus gheven, alsoe dat ghijt soe lieflijc vore hem kint ende met wetenheiden vore hem beclaghet, dat hi de claghe ghehoert hebbe ende de mesdaet vergheven, ende de gratie toe ghegheven, eer ghijs vore den priestere toe cont comen te belienne”.)

Bovendien, met welk recht behandelt Van Mierlo de Brieven als méér, en de Visioenen als minder representatief voor Hadewijch? Er zou integendeel alle reden zijn om de Brieven, waarin ze volgens zijn eigen zeggen een veel groter terughouding in acht neemt ²⁾, voor de kennis van haar persoon en haar denkwijze pas in de laatste plaats te gebruiken ³⁾.

Hoe licht men er op die manier toe komt het beeld te veel te stileren, en de gelijkenis uit het oog te verliezen, wil ik demonstreren aan zijn behandeling van enige karakteristieke plaatsen.

In Vis. v 33—36 heeft Hadewijch in vrij vage termen, maar in Vis. xiv 106—109 duidelijk en ondubbelzinnig verteld, dat het haar eens gegeven is geweest vier doden op te wekken ⁴⁾. Van Mierlo, wie dit evenals u en mij onwaarschijnlijk voorkomt, wil ons doen geloven dat die „dode die opverstansse daden” alleen maar zedelijk dood, d.w.z. zondaren waren.

¹⁾ Bijv. in: Hadewijch (Reeks „Eigen Schoon”).

²⁾ Van Mierlo: Inleiding op de Visioenen blz. 57.

³⁾ Elders zal ik uiteenzetten waarom m. i. de Brieven en de Rijmgedichten voor de kennis van Hadewijch, ook afgezien daarvan, weinig betrouwbaar zijn.

⁴⁾ Reeds geciteerd hiervoor op blz. 36.

Over de subjektief-zintuiglijke aard van haar hallucinatie in Vis. VII laat Hadewijch de lezer geen ogenblik in het duister; niettemin zegt Van Mierlo: „de ervaring is hier veelmeer van een geestelijke natuur, en het zinnelijke wordt door het intellectuele karakter ervan sterk gedempt.”(!)

In Lied XVII 42 speelt Hadewijch een ogenblik met de zelfmoord-gedachte. Zij zegt het niet met zovele woorden, maar een andere aannemelijke verklaring is van de plaats niet te geven. Van Mierlo negeert het.

En zoals hij hier trekken die in zijn Hadewijch-voorstelling niet passen, in de schaduw houdt, zo wordt het „Roomse” in haar figuur overmatig sterk belicht. Er is onder haar 45 Liederen een (zegge één) Marialied, nr. XXIX. Hoewel Maria er, zoals boven al uiteengezet werd, feitelijk alleen als prototype van de mysticus gewaardeerd wordt, en het lied uit artistiek oogpunt vër beneden Hadewijchs gemiddelde ligt, wordt het door Van Mierlo als „een der innigste liederen uit Hadewijch” met voorliefde aangehaald.

Een van de zeer schaarse plaatsen waar Hadewijch waardering voor de Kerk tot uiting schijnt te brengen, Lied XIX 48 vlg., citeert hij natuurlijk ook met ingenomenheid. Hier zegt Hadewijch, in een lied waar het alles overheersend belang van de minne wordt betoogd: „Want ons orcondet die heileghe kerke, Haer meerre, haer minre, hare papen, hare clerke, Dat Minne es vanden hoechsten werke Ende edelst bi naturen”. Maar Van Mierlo schijnt niet gerealiseerd te hebben ¹⁾, dat die regels wel eens gans wat anders zouden kunnen bewijzen dan Hadewijchs eerbied voor het kerkgezag, n.l. dat zij triomfantelijk tegenover „papen en clerken” die het haar lastig maken, hun eigen leer (in 't bijzonder I Cor. XIII, dat a.h.w. de tekst van het lied is) uitspeelt ²⁾.

Niet alleen Hadewijchs subjektieve uitlatingen, ook verschillende feiten die ons uit haar geschriften of uit andere bron bekend zijn, rechtvaardigen twijfel aan haar orthodoxie. Zelf geeft Van Mierlo toe dat de begijnen in hun eerste tijd (begin 13e eeuw) een ongunstige reputatie hadden: begijn was een scheldwoord, en begijnen en Albigenzen beschouwde men als „van hetzelfde sop over-

¹⁾ Eerlijkheidshalve zij hier vermeld, dat ook Prof. Fredericq, die men niet van apologetiese neigingen „verdenken” zal, t. a. p. blz. 57 deze regels opvat als een aanwijzing dat Hadewijch „niet tegen de Kerk schreef; wel integendeel.”

²⁾ Demoderne lezer stelt hier de vraag, in hoeverre dan Paulus' ἀγάπη en Hadewijchs minne geacht kunnen worden elkaar te dekken; hij is zelfs geneigd het gelijkstellen van die begrippen als een „debatstruc” te veroordelen. Maar dan toont hij een slecht begrip van de M. E. denkwijze, die het synkretisme nu eenmaal niet schuwt.

goten" ¹⁾). Begijnen en beggarden werden in de 14e eeuw (trouwens ook reeds eerder) door de inquisitie vervolgd ²⁾, evenals lollaerts, swesteren en andere „vrie geeste", en in 1312 werden de „errores beghardorum et beginarum" door het concilie van Vienne veroordeeld, — zij het dan dat dit vooral andere dan Nederlandse begijnen betrof. Waarom zouden dan juist de begijnen van Hadewijchs tijd en kring zo onberispelijk-Katholiek geweest zijn? Noemt zij niet onder de „volmaakten", dus onder haar geestverwanten die zij het hoogst stelt, „een beghine die meester Robbaert (de beruchte pauselijke inquisiteur, die in de 30-er jaren van de 13e eeuw Frankrijk en de Nederlanden „zuiverde") deedde om hare gherechte minne", „een verstoten priester ende oververlicht", en verder heel weinig kloostergeesteliken, maar des te meer heremiten, clusenerssen en andere oncontroleerbare vromen?

De vervolgingen van haarzelf en van haar kring, waarop ze herhaaldelijk zinspeelt, wil ik als argument niet zo zwaar laten wegen, omdat het niet bewijsbaar is dat ze van de kerkelijke overheid uitgingen, — maar waarschijnlijk lijkt het mij wèl. Dat er, bijv. in Br. xxix, van geen werkelijke vervolgingen sprake is, maar alleen van verkeerd-begrepen „mystieke termen", zoals Plassmann beweert, is wel niet vol te houden. Als zij in het eerste Lied haar vervolgers maant om het oordeel aan God over te laten, zich niet te mengen in zaken die boven hun begrip gaan, en liever op hun eigen leven en geloof toe te zien, dan kunnen we desnóóds nog denken aan bezorgde verwanten of bemoeizieke wereldse machthebbers, — hoewel die zich waarschijnlijk toch meer aan de daad dan aan de gezindheid zouden gelegen laten liggen. Maar een aanhef als Lied xxxii „Tsaermeer ontspringhen ons die bloemen Ende andere crude menechfout. *Oec salmen die edele herten doemen Die leven in minnen ghewout*", wijst dunkt mij op een officiële en principiële veroordeling van haar leer, waarvan ze nu de praktische konsekwentie, n.l. vervolging en bestraffing, binnenkort tegemoet ziet.

— Ik voer dit alles niet aan omdat ik de kwestie van zo'n buitengewoon belang acht, maar omdat het mij tegenover Van Mierlo's m. i. onjuiste, en in ieder geval onvoldoende verantwoorde voorstelling noodzakelijk leek, even het licht op een paar andere feiten te laten vallen; misschien kan dat verhinderen dat de subjektieve opvatting van één persoon zich als objektieve waarheid in de geesten vastzet.

¹⁾ De naam begijn leidt hij af van Albigens.

²⁾ P. Fredericq, t. a. p. blz. 11—39.

Dat Van Mierlo graag zou zien dat Hadewijch, de grote kunstnares die hij zo bewondert, een Katholieke heilige was geweest, kan ik heel goed plaatsen; maar een dergelijke, volkomen respectabele, wens mag toch nooit de onbevangen kijk op de feiten en de objektieve voorstelling van zaken beïnvloeden. En mij persoonlijk moet het van het hart, dat ik de vraag of Hadewijch in dogmaties opzicht precies binnen de grenzen van de Katholieke leer gebleven is, en of zij zich al of niet wenste te onderwerpen aan het kerkgezag, niet heel essentieel kan vinden. Ons oordeel over haar persoon, haar karakter, haar ernst, haar vroomheid, haar trots, haar intellect, haar oprechtheid, haar oorspronkelijkheid, is van het antwoord op die vragen onafhankelijk.

HOOFDSTUK III.

HADEWIJCH EN DE MENSENWERELD.

Voor ons gevoel is de dichter bijna onvermijdelijk een individualist; de mysticus is een individualist; de mystieke dichter een individualist in 't kwadraat. Natuurlijk bedoel ik individualist dan niet als een milde term voor egoïst; er zijn ongetwijfeld veel egocentries denkende en egoïsties-voelende dichters, misschien ook mystici, maar dat verband komt ons toch veel meer accidenteel voor. Maar essentieel zijn we geneigd het te vinden, dat de dichter en de mysticus als eenlingen in de mensenwereld staan.

Het ligt zo voor de hand: de mensenwereld heeft immers de dichter weinig, en de mysticus helemaal niets te bieden (behalve dan hun levensonderhoud!), en omgekeerd is wat zij te bieden hebben bij het merendeel der mensen weinig in tel; zelfs wanneer zij voor hun medemensen de warmste belangstelling hadden — wat veelal niet het geval is —, dan zouden ze toch, juist uit hoofde van hun uitzonderlijkheid, tussen de mensen onbegrepenen, en dus onbekenden en miskenden moeten blijven.

Zo is het dan ook in de praktijk wel vaak geweest; maar dan is tevens telkens weer gebleken, dat ook de grootste geesten niet buiten de menselijke gemeenschap konden; dat de mens zo is aangelegd, dat generlei rijkdom hem dat gemis volledig kan vergoeden. De grote geest die geen kring, geen „publiek” heeft, dróómt van een gemeenschap, hoopt op een gemeenschap in de toekomst; die gedachte, die fictie desnoods, is het die hem gaande houdt, die hem kracht geeft om te scheppen, kracht om te leven, — en zónder die gedachte moet hij onherroepelijk ondergaan. — Ook bij de meest individualistische kunstenaar is immers het kunstwerk (niet uitsluitend, dat geef ik onmiddellik toe, maar toch wel voor een deel) een poging om contact te maken met verwante geesten. En moge dat motief ook bij het maken van het kunstwerk overheerst worden door de „scheppingsdrang”, bij het bekendmaken (publiceren, tentoonstellen, etc.) speelt het zeker de hoofdrol, — indien niet de enige rol.

Menselijke gemeenschap is dus ook voor de individualistische kunstenaar levensvoorwaarde; maar het karakteristieke is dat die gemeenschap bij hem wordt gevormd door een (waarschijnlijk klein) aantal individuen, die, zelfs wanneer ze tot een bewonderaars- of

vriendenkring verenigd zouden zijn, altijd een losse, individualistische groepering blijven, onder elkaar alleen door de band van hun gemeenschappelijke bewondering verbonden. „Gemeenschapskunst” blijft toch wel iets radikaal-anders’ dan individualistische kunst.

Wat hebben wij daaronder dan wel te verstaan? Ik moet beginnen met te zeggen dat ik met de leuze van de gemeenschapskunst, wanneer dat betekenen moet kunst voor iedereen-zonder-uitzondering, geen raad weet. In abstracto lijkt een kunst die het algemeen-menselijke vooropstelt, en daardoor tegelijk algemeentogankelijk en belangrijk zou zijn, niet onmogelijk; maar in de praktijk is dit alleen door de allergrootsten te verwerkelijken. Steeds het algemene te grijpen zonder daarbij in het banale te vervallen, het beperkt-persoonlike (ook het beste daarvan!) te onderdrukken en toch levend en boeiend te blijven, het algemene groot te zien zonder in geforceerde gewichtigheid de menselijkheid uit het oog te verliezen, — dat eist een Homerus, of een Shakespeare misschien ¹⁾. En zelfs van hen is het de vraag, of hun kunst werkelijk „voor iedereen” is. Maar in elk geval is „gemeenschapskunst” in déze zin *als leus* volkomen onbruikbaar. Auteurs die, al of niet principieel, streven naar algemeen-verstaanbaarheid, worden of van hun beste zijde door de massa toch niet begrepen (Adama van Scheltema, Breero), of zij worden populair bij de massa maar voor de ontwikkelden en kunstgevoeligen ongenietbaar.

Toch is gemeenschapskunst helemaal geen onbereikbaar ideaal, wanneer men maar afstand wil doen van het dwaze vooroordeel dat de gemeenschap met „iedereen” gelijkstelt. Kunst voor „een” *gemeenschap, d.w.z. voor een min of meer homogene groep van gelijkdenkenden en gelijkgezinden*, is niet alleen zeer wel bestaand, maar ook in onze literatuur helemaal niet zo zeldzaam. Gezelle’s Kerkhofblommen horen ertoe, en de lekespelen van Mevrouw Roland Holst, de Geuzenliederen en het Leven ons Heren, exempelenliteratuur en moderne revolutionaire poëzie. Men ziet het: geen „grote” kunst over ’t algemeen, maar toch wel echte. Kunst die weliswaar niet voor „iedereen” is, maar evenmin voor een kulturele upper ten; die tot een gemeenschap kan spreken omdat ze vertolkt wat er in die gemeenschap omgaat, wat die gemeenschap het diepst beweegt; die anonym is, of anonym zou

¹⁾ Ook Tolstoi zou hier te noemen wezen, in ’t bijzonder met zijn Volksvertellingen.

kunnen wezen, omdat ze organies met een gemeenschap samenhant, uit een gemeenschap voortkomt. In deze kunst is het persoonlijke en het algemene, het individuele en het sociale, wonderlijk vervlochten: spreekt de dichter zijn eigen intiemste en diepste gevoelens uit (mits niet „allerindividueelste”), dan zegt hij tegelijk wat de gemeenschap beweegt; werkt hij op bestelling (voor de individualistische dichter iets ondenkbaars!), dan kan hij toch zichzelf geven; heeft hij de juiste toon getroffen, dan wordt zijn kunst als het ware het gemeenschappelijk eigendom van zijn groep, en anderzijds is hijzelf ook noch wat de vorm noch wat de inhoud aangaat allereerst op oorspronkelijkheid bedacht.

Dat er langs die weg ook gemeenschaps-wankunst kan ontstaan, behoeft nauweliks gezegd te worden. Aan de andere kant moge Hadewijch als bewijs dienen, dat er ook grote, sterk persoonlijke en naar-de-vorm-onberispelike gemeenschapskunst mogelijk is; als de dichter maar een kunstenaar is, en de inspiratie sterk genoeg. Want het moge ons geslacht onwaarschijnlijk voorkomen, dat een mystica en dichteres van het formaat van Hadewijch géén individualist zou zijn, haar dichterschap blijkt bij onbevangen toezien typies „sociaal”, haar kunst typiese gemeenschapskunst.

Dat is tenslotte niet zo vreemd, want in haar tijd was alle dichterschap een sociale functie ¹⁾; die uiterst merkwaardige kultuur die omstreeks 1200 de beschaafde wereld beheerst (en waarlik, er is geen reden om hier „beschaafde wereld” of „kultuur” tussen aanhalingstekens te plaatsen), heeft een rijkere bloei van de poëzie gekend dan misschien enig ander tijdperk in de geschiedenis van West-Europa, maar alle poëzie was sociaal. Zij was, o zeker, het werk van begenadigde eenlingen, maar zij was tevens de uitdrukking van de geest die in bepaalde kringen heerste. Men zal misschien zeggen dat dat voor onze kunst evengoed geldt; ook de kunstenaar voor wie de kunst geen middel van bestaan is, ontkomt toch *geestelik* niet aan de invloed van zijn omgeving. Inderdaad; maar terwijl die invloed bij de moderne kunstenaar gewoonlik onbewust en zijns ondanks werkt, stelt de 12e- en 13e-eeuwse kunstenaar er veeleer een eer in, zo goed mogelijk de opvattingen van zijn tijd en zijn kring weer te geven.

Zo is de klassieke Middelhoogduitse poëzie, epiek zowel als lyriek, veel minder een persoonlijke uiting van bepaalde dichters,

¹⁾ Dit wil niet zeggen „gemeenschapskunst”; het houdt wel in „niet-individualistische kunst”.

of een uiting van algemeen-menselijke gevoelens en gedachten, dan een bepaalde facet van de „höfische” kultuur; oude motieven als het Germaanse Nibelungenverhaal, het Keltiese Tristan-epos, worden in hoofse trant omgewerkt, ja, feitelijk gebruikt als kapstok om de hoofse ideeën van de toenmalige upper ten aan op te hangen. De dichter die dat doet is een *functionaris*; een betaalde functionaris als hij arm, een met applaus en erbewijs beloonde functionaris als hij economies zelfstandig is. Andere poëzie dan die „du ton” is, kan men in zo’n tijd alleen aan de man brengen . . . aan een hof waar een andere „ton” heerst; zoals men in Duitsland bijvoorbeeld vrijwat poëzie-voor-de-heersende-klasse, die uit de hoofse toon valt, heeft kunnen terugbrengen tot de kring van het Welfiese hof, waar een andere mode heerste. *Het was dus niet de persoonlijkheid of het temperament, zelfs niet de geboortestreek of de opvoeding, evenmin de stand van de dichter die de doorslag gaf, maar uitsluitend de opvattingen der Maecenaten*¹⁾.

Andere poëzie? Poëzie van of voor het „volk” is op enkele primitieve dansliederen na niet bewaard, bestond waarschijnlijk niet anders dan bij mondelinge overlevering; of het moest dan de zogenaamde Spruchdichtung wezen, didacties en moraliserend, maar waarvan de volkse bestemming intussen niet vaststaat.

De religieuze Latijnse lyriek beleeft in deze tijd kwalitatief en waarschijnlijk ook kwantitatief haar hoogste bloei. Maar deze zogenaamde hymnenliteratuur is een typies-sociaal product, in verreweg de meeste gevallen bestemd voor liturgies gebruik, soms voor de „Privatandacht”, maar steeds voor het een of andere concrete doel. De uitstorting van een partikulier „vol gemoed” moet men er niet in zoeken, — al wil dat natuurlijk helemaal niet zeggen dat het gemoed van de hymnendichter niet vol geweest zou kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor dergelijke religieuze lyriek in de volkstaal; er kan een oprecht en diep gevoel uit spreken, terwijl ze niettemin een maatschappelijke of (bijv. in ’t geval van de kruisliederen) zelfs een politieke bestemming hebben.

Lang heeft het geduurd voor de oudere wetenschap zich neerlegde bij het feit dat de Provençaalse *troubadourslyriek*, en haar Duits pendant de *minnesanc*, niet regelrecht uit het gemoed van hun dichters voortkwamen. Instinctief verzet men zich tegen de gedachte, dat een dichter zou kunnen zingen: „Ik heb je lief; ik versmacht van verlangen naar je tegenwoordigheid; ik zal het niet

¹⁾ Zie de kleine, maar buitengewoon instructieve studie van Naumann: Ritterliche Standeskultur um 1200, in Hans Naumann en Gunther Müller: Höfische Kultur.

overleven als je mijn liefde niet beantwoordt; etc. etc.", en bedoelen: „Mevrouw, uw man is mijn broodheer; bij dezen kwijt ik mij van mijn verplichting om u en uw gasten vanavond aangenaam bezig te houden". Wie tot zo iets in staat is, denkt men, is een ellendige hypocriet, . . . en vast geen echte dichter.

Maar men doet goed, wat zuinig te wezen met zijn verontwaardiging; want de spanning tussen de twee uitersten, die ik hier nu zo plompverloren tegenover elkaar stel, ontbreekt waarschijnlijk bij geen enkele troubadour of minnesänger. Er mag er een enkele geweest zijn, die geen bijoogmerken van materieel voordeel had (niet behóéfde te hebben, omdat hij zelf rijk en aanzienlijk was, zoals keizer Hendrik VI, of ook wel Heinrich von Morungen), een enkele die werkelijk wanhopig verliefd was op de dame die hij bezong (Bernard van Ventadorn misschien, wiens liederen dan ook wel biezonder „echt" klinken), maar bij verreweg de meesten is er ongetwijfeld een spanning geweest tussen de spontane gevoelens van hun eigen hart, en de eisen der hoofse conventie. Een conflict waarin velen morele of artistieke schade, of beide, zullen hebben opgelopen, maar dat de besten ieder op hún wijze hebben opgelost; men zie maar eens hoe pittig, . . . maar hoe charmant tevens, Walther von der Vogelweide kan rebelleren tegen de starre traditie; zó charmant, dat zijn hoofse beschermers het hem gewoonlijk wel vergeven zullen hebben; wat ook wel nodig was, aangezien hij immers van hun welwillendheid moest leven.

Wij zien dus, dat *in Hadewijchs tijd feitelijk alle kunst als een sociale functie is te beschouwen* (voor bouwkunst, beeldende kunst en muziek is het bewijs natuurlijk helemaal niet moeilijk te leveren)¹⁾,

¹⁾ Een mooie illustratie voor deze bewering levert nog de politieke poëzie, die in deze tijd ongeveer de rol vervult van onze politieke journalistiek. De hartstochtelijkst beleden politieke overtuigingen blijken hier niet anders te zijn dan „artistieke reclame" voor des dichters principaal; hij verkoopt of verhuurt zonder enige gêne zijn pen aan bepaalde dynastieke belangen, en loopt naar de „vijand" over als hij niet met genoeg égarde behandeld wordt. Dat de dichter zo kan handelen zonder aan zijn waardigheid of zijn zelfrespect afbreuk te doen, bewijst beter dan iets anders dat men in zijn poëzie niet de weergave van zijn persoonlijke gevoelens en opvattingen ziet, maar eenvoudig een dienstprestatie.

Ook de „onmaatschappelijke" vagantenlyrik maakt op de regel van het maatschappelijk karakter der Middeleeuwse poëzie geen uitzondering: geen kunst was misschien zo direct voor de consumptie bestemd als juist deze. De onderscheiding die Brinkmann in zijn *Geschichte der Lateinischen Liebesdichtung* maakt tussen liederen-voor-de-geliefde en monologen enerzijds, liederen voor een vriendenkring anderzijds, moge formeel juist zijn, hij kan niet aannemelijk maken dat de „Persönlichkeitslyrik" prakties iets anders zou zijn geweest dan „gesellschaftlich".

ook die kunst, die wij geneigd zijn als de intiemste en persoonlijkste te zien, de religieuze en de liefdeslyriek. En het is juist hiermee, dat Hadewijchs liederen het naaste verwant zijn: met de religieuze lyriek door hun object, en gedeeltelijk misschien door hun vorm, met de minnesanc door vorm en denkwijze. Alles wijst er dus op, dat ook haar kunst in veel sterkere mate sociaal produkt, veel meer „gemeenschapskunst” is, dan ons bij het individualisme opgegroeide 20e-eeuwers a priori waarschijnlijk lijkt.

Het spreekt vanzelf, dat niet uit iedere gemeenschap gemeenschapskunst van een dergelijke allure kan voortkomen. Kunst van zo grote bewogenheid, van zo'n elementaire kracht kan alleen groeien uit een gemeenschap van bewogenen; kunst die zozeer het diepste raakt, is als gemeenschapskunst alleen daar mogelijk, waar wie zich uitspreekt niet het gevoel heeft zichzelf prijs te geven, en wie van een ander neemt of ontvangt zich niet onbescheiden voelt. Zo'n gemeenschap moet Hadewijchs kring geweest zijn; natuurlijk bleef zij, die waarlijk niet alleen door haar *artistieke* begaafdheid een bijzondere vrouw is geweest, daarin een uitzondering; een vereerd voorbeeld waarschijnlijk. Maar we voelen toch voortdurend dat zij niet alleen, niet „los” staat, maar in een gestadige geestelijke wisselwerking leeft met haar geestverwanten.

We doen trouwens niet goed, in onze gedachten die kring van geestverwanten uitsluitend tot haar persoonlijke bekenden te beperken. Vooreerst hebben we van de omvang en de samenstelling van die kring niet de vaagste notie: waren het vrouwen, of waren er ook mannen bij? waren het er enige tientallen, zoals men oppervlakkig zou denken, of misschien enige duizenden, zoals Van Mierlo veronderstelt? Leefden zij met elkaar, of afzonderlijk, wellicht in plaatselijke groepen verspreid? bestond er een of ander organisatorisch verband tussen hen, of besliste alleen de gezindheid?

Potentieel is die gemeenschap helemaal aan geen grenzen van plaats of tijd gebonden. Een sterk samenhorigheidsgevoel verbindt haar niet alleen met geestverwante tijdgenoten en onmiddellijke voorgangers, maar met allen die zij, met de typies-onhistorische beschouwingwijze die de Middeleeuwer eigen is, in de loop der geschiedenis als haar geestverwanten ziet. Zo neemt zij niet alleen kerkvaders en Christelike vromen in haar gemeenschap op, maar heeft ook plaats voor Job en voor „die coninghinne van Saba”,

terwijl Maria, beschouwd als een ideaal voorbeeld van een mysticus-op-z'n-13e-eeuws, als het ware het erevoorzitterschap krijgt toegewezen ¹⁾).

Wat vloeit er nu uit ons inzicht in Hadewijchs kunst als gemeenschapskunst voort? Ten eerste een juister begrip voor die niet zeldzame passages in haar lyriek, die volstrekt *geen direkte gevoelsuitstorting* zijn, en waar men met zijn 20e-eeuwse waardering anders geen raad mee weet; voor alles wat in haar liederen bespiegelend, moraliserend, theologiserend, didacties of paraeneties is. „Navoelen” en bewonderen, zoals haar tijdgenoten dat gedaan zullen hebben, en zoals wij het persoonlijk-lyriese in haar werk bewonderen, kunnen wij dit, geloof ik, niet, maar intellectueel begrijpen dan toch wel. — En we zullen ons dan te minder verbazen over plotseling-scherpe overgangen van wanhoopskreten naar theologiese beschouwingen, van mystiek verlangen naar vermaningen en preken.

Wij begrijpen dan ook beter, al willen we een sterke litteraire traditie zeker niet onderschatten, waarom deze liederen van verlangen naar de goddelijke Geliefde, naar de eindelijke verhoring door de Minne, betrekkelijk zo *zelden de gebedsvorm*, en zelfs lang niet algemeen de ik-vorm hebben. Het is waar, soms gaat een lied dat zo bezadigd-beschouwend leek te beginnen, met wereldwijze generalisaties (bijv. Lied XIX: „Groeter goede vore den tide Ende groet gheloeven vore dat gheven, Dies en darf nieman sijn te blide”, etc.), ineens over in zo iets hartstochtelijk-persoonliks, dat wij ons schamen over onze bothed, die niet voelde wat er gloeide onder het oppervlak van die schijnbare onaandoenlikheid. Dan breekt plotseling een brok gebed zich baan: „Ay, edele minne, welctijt, wanneer Seldi mi gheven lichte daghe, Dat miere deemsterheit werde een keer! Hoe gherne ic die sonne saghe!” Maar we mogen ook weer niet vergeten, dat de apostrophe in de gelijktijdige wereldlike lyriek een gaarne toegepaste troep is, — al pleit het feit dat juist die passages, die rechtstreeks tot de Minne zijn gericht, niet zelden zo bijzonder mooi zijn, wel weer voor Hade-

¹⁾ We zien hier tevens ad oculos gedemonstreerd, dat die gemeenschap, hoewel we in 't hartje van de Katholieke M. E. zitten, „toen de gemeenschapszin zo sterk was, en de Kerk het hele leven omvatte en beheerste,” volstrekt niet iedereen omvat, hoewel „iedereen” toen prakties synoniem was met „de gelovigen”. Integendeel; zoals voor de veel lossere hoofse gemeenschap het dorperlike „buitenwereld” is, zo zijn voor de gemeenschap der mystici de „vremde” de buitenwereld, waaraan zij hun samenhorighedsgevoel-naar-binnen scherpen.

wijchs spontaniteit, en in elk geval voor de zuiverheid van haar gevoel ¹⁾.

Iets onpersoonliks, sententie-achtigs, is ook gewoonlijk aan de slot-regels van haar liederen eigen: III 76—77 „Die der minnen ware na hare ghetesen, Si gave hem hare rike ende haren scat”; XII 68—70 „Wat mach hen dan meer werren? Want in hare (sc. der Minne) ghenaden staen si, Die sonne, die mane, die sterren”; XXX 89—90 „Ane der redenen hulde ghewinnen Leghet ons van minnen volmaectheit al”.

Ook dit wordt uit het „sociale” karakter van haar kunst begrijpelijk; het is dan ook in de Middeleeuwse lyriek geen uitzondering, maar regel. Het Middeleeuwse lyriese gedicht wordt door zijn slotregel in de letterlike zin „afgesloten”: er wordt een konklusie getrokken, een algemene waarheid uitgesproken, door een onweerlegbaar argument een „kwestie” tot oplossing gebracht; „ein Nachhallen, Nachklingen im Gefühl des Hörenden gibt es nicht”, zegt Brinkmann ²⁾ zeer fijn. M.a.w. het slot is meer didacties dan lyries, meer op het publiek dan op de dichter gericht.

Niet dat Hadewijch in dit opzicht een kind van haar tijd is, achten wij echter merkwaardig, al moet het voor de moderne lezer even onderstreept worden; veel opmerkelijker is, dat zij temidden van de M. E. poëzie, die volgens Brinkmann „noch nicht Erlebnisichtung ist”, soms reeds het modernere stemmingsgedicht heeft, dat zijn meer stromend karakter ook daardoor pleegt te verraden, dat het zichzelf niet door zijn slotregel zo meedogenloos ad acta legt.

Hadewijch heeft liederen die abrupt eindigen: X „Ay, wat holpe mijn ellende vertelt”; XLIV „Mi gruwelt dat ic ie mensche waert”; andere die zwevend, zonder oplossing blijven, zoals dat schijnbaar geheel „objektief” gehouden lied XL, dat eindigt „Ay deus, wat heeft hen god gheweten, Die lopen moeten den loep der minnen!”; enkele, die de dichteres (en haar publiek!) midden in hun nood en hun onopgeloste konflikten achterlaten: XI 99 vlg. „Onse seden oude Tonen ons vore minne so coude; Wat holpt dan dat ict woude, Sint dat ons arm steet te sine”; XIX 91 „Mijn sanc, mijn wenen scijnt sonder spoet. Ic roepe, ic

¹⁾ Misschien acht iemand het reeds grof, om tegenover de naakte menselijkheid van Hadewijchs apostrophen zelfs maar van zoiets uiterliks als „tropen” te spreken; ik voor mij zie hier weer de spanning tussen het zéér-persoonlike en het maatschappelijke, die voor ons moeilijk te begrijpen is, maar bij Hadewijch bijna steeds aanwezig.

²⁾ H. Brinkmann: *Zu Wesen und Form Mittelalterlicher Dichtung* (Halle 1928).

claghe: Die minne heeft die daghe Ende ic die nachte ende orewoet”.

Een vierde punt dat door deze verklaring wordt gedekt, is haar scrupuleuze *aandacht voor de vorm*. Immers een formele schoonheid als het merendeel van Hadewijchs geschriften eigen is, valt ook de rijkstbegaafde kunstenaar niet in de schoot; daar is op gewerkt, ijverig en volhardend. Dat Hadewijch zelf, wier ernst en oprechtheid wij niet kunnen betwijfelen, dat „werken” op het uiterlik niet als een schennis van het heilige, of voor 't minst als tijd- en energieverspilling heeft gevoeld, is een feit dat dunkt mij wél verklaring behoeft. M. i. werken hier twee factoren samen: de vormdrang, die diep in haar wezen is geworteld ¹⁾, en het verlangen om met aesthetiese middelen haar publiek des te zekerder te treffen, des te krachtiger te bewegen. Misschien is haar ook die moeilike, aandachtspannende geestelike werkzaamheid in haar zwaarste uren tot een houvast geweest, heeft het werk haar voor psychiese en fysieke ondergang behoed ²⁾. — Alleen één verklaring, de meest voor de hand liggende misschien, verwerp ik met de meeste beslistheid: dat Hadewijch *ad maiorem Dei gloriam* haar kunst zo verzorgd zou hebben; nergens vinden we de geringste aanwijzing dat zij tot Gods eer dichtte, zoals zij „om Minnen ere” haar leed gelaten droeg, werken van barmhartigheid verrichtte, en haar medemenschen op de goede weg trachtte te brengen. Ik geloof integendeel dat er voor haar gevoel tussen haar kunst en de „ere Gods” ook niet het verwijderdste verband bestond.

Een beter begrip van haar persoon en een zuiverder kijk op haar uitlatingen vormen echter niet de enige winst die het inzicht in haar werk als gemeenschapskunst ons brengt. We krijgen dan tevens een buitengewoon *hoge dunk van het kulturele peil van haar kringen*. Men is het er wel algemeen over eens, dat Hadewijchs geschriften „moeilik” zijn. Wie vindt dat het „nogal meevalt”, is over de moeilijkheden heen gelopen; wie zich ernstig in de teksten verdiept, ontdekt er steeds meer, — maar hij ontdekt ook steeds meer schoonheden, die de oppervlakkige of ondeskundige lezer ontgaan moeten. En dit werk nu, zo moeilijk in zijn volle draagwijdte en in al zijn subtiele schakeringen te verstaan, zo bezwaarlik in al zijn „technische Feinheiten” te volgen en te

¹⁾ Vgl. Hoofdstuk VII.

²⁾ Wie zal zeggen hoeveel kunstenaars op deze wijze aan hun werk „gehangen” hebben? Een die het duidelijk uitgesproken heeft is Van Eeden, in de aangrijpende eerste zang van Schijn en Weezen II.

appreciëren, — dit werk werd begrepen en gedragen door een gemeenschap van geestverwanten! Dan moet Van Mierlo ook gelijk hebben, dat Hadewijch, hoe geniaal ook, zich toch bewoog in zekere zin tussen haarsgelijken, — mensen die misschien ook creatief, maar zéker receptief litterair begaafd waren.

Maar dan moeten we tevens een andere mogelijkheid onder het oog zien, die Van Mierlo misschien minder sympathiek is, namelijk dat de werken die op naam van Hadewijch staan, wel eens *van verschillende handen* zouden kunnen zijn. De laatste Mengeldichten (17 e.v.), die zeker onecht zijn ¹⁾, kunnen we wel buiten beschouwing laten, maar wie garandeert ons dan de authenticiteit van de eerste Mengeldichten (1—16), die bijna alle onbelangrijk, en in verscheidene gevallen danig onbeholpen zijn, — al zijn mystiek en terminologie dan ook in hoofdzaak die van Hadewijch? Wie garandeert ons, dat de preek die wij kennen als de „tiende brief”, of de tractaten die wij als 15e, 20e, 22e en 28e brief betitelen, inderdaad van Hadewijch zijn? Dat de twee aaneengenaaide (op zichzelf heel mooie!) tractaten waaruit het 1e visioen in hoofdzaak bestaat enerzijds, en rommelige produkten als het 5e en 14e visioen anderzijds, van de schrijfster van *de Visioenen* zijn? Dat er in de Liedereren geen verschillende handen zouden kunnen wezen, dat niet, om er maar enige te noemen, 4, 9, 10, 12, 17, 38 (ik citeer de uitgave-Van Mierlo) van één dichter, 5, 6, 13, 24, 28, 30 van een andere zouden zijn, terwijl de rederijkerij van 23 en 43 wéér aan een ander zou kunnen worden toegeschreven?

Dat klinkt nu revolutionair, maar als Hadewijch leefde in een kring van hoogstaande, ontwikkelde mensen, met verstand van en gevoel voor litterair schoon, waarom zou zij dan bepaald onder hen de enige auteur geweest zijn? Tenslotte zegt een overlevering niet alles, als er ruw geschat anderhalve eeuw liggen tussen de werkzaamheid van de auteur en het oudste ons bekende handschrift. En alle andere overeenstemmingen tussen de verschillende Hadewigiana (taal, woordenkeus, stijl, beeldspraak, leer) kunnen ook verklaard worden bij verschillende schrijvers uit een zelfde, vrij sterk homogene kring.

Elders zal ik op deze kwesties ingaan; een volledig en volkomen zeker antwoord op al die vragen zal ik ook dan niet kunnen geven

¹⁾ Ik sluit mij in dezen aan bij het eensgezind oordeel van Mej. Snellen en Van Mierlo (D. W. B. 1923, Hadewijch en Eckart), en acht mij ontslagen van de plicht voor een zo evident feit verdere bewijzen aan te voeren. Wie meent het tegendeel te kunnen bewijzen moet dat dan maar doen; maar ieder die „oren heeft om te horen” zal dunkt mij zijn oordeel moeten wraken.

(misschien is dat niet te geven), maar ik hecht er toch aan, ze hier reeds te stellen ¹⁾).

Ook in haar levens- en wereldbeschouwing is Hadewijch veel sterker sociaal georiënteerd, veel minder individualist dan we misschien verwachten zouden. Haar uitzonderlijkheid is haar geen reden, haar mystiek geen vrijbrief om haar medemensen te minachten of te mijden, om het tafellaken tussen zich en de lelike, banale en goddeloze wereld door te snijden.

Dat is zeker niet alleen haar persoonlijke verdienste. Zij heeft zich niet in arren moede afgekeerd van een wereld waarin zij geen mogelijkheden van gemeenschap zag, ze heeft integendeel menselijke gemeenschap, óók en juist in de beste dingen, als een realiteit ervaren. Geen wonder dus dat zij harteliker en sympathieker voelt tegenover haar medemensen dan de alleenstaande mysticus, wiens mystiek zich, waarlik niet uit vrije verkiezing noch tot zijn onverdeeld genoegen, ontwikkelde als een „vorm van mensenhaat”. — Gedragen als zij zich voelt door een gemeenschap van gelijkgezinden, hoeft ze haar geestelijk bezit ook niet angstvallig af te sluiten voor de profane, boze wereld, want de wereld waarin ze verkeert, is niet profaan, maar „nuwe” als zij, niet boos, maar hartelik welgezend; die kring is het tevens, die haar behoedt voor het odium van excentriciteit, dat iemand van haar geestelijke structuur anders noodlottig op zichzelf zou hebben teruggeworpen, — om daarmee weer de oorzaak te worden van verergerde „excentriciteit”.

Zeggen we echter dat zij zich gebonden voelt aan haar medemensen, dan moeten we daarbij meteen een belangrijke restrictie maken: de „gang der wereld” raakt haar niet; van „sociale belangstelling” geen spoor. En dat is te opmerkelijker, omdat die belangstelling juist bij de geestelijke auteurs van haar tijd, óók de mystieken en visionairen, sterk op de voorgrond treedt; de meesten zijn levendig geïnteresseerd in alles wat er in de wereld gebeurt, en steken hun commentaar en hun kritiek ook niet onder stoelen of banken. Ja, er is haast geen mysticus van enige reputatie te noemen, die niet met meer of minder succes als boetprediker is opgetreden: ook de „serene” Ruusbroec, ook verschillende visionaire vrouwen ²⁾,

¹⁾ Stilzwijgend baseer ik mijn beschouwingen in dit eerste gedeelte op de werken die ik voor echt houd, en laat de onbetrouwbare en m. i. onechte ter zijde. De later te vermelden konklusies zijn hier dus reeds verwerkt.

²⁾ Lutgarde van Tongeren, Hildegard van Bingen (die weliswaar niet onontwikkeld was), Elisabeth van Schönau, Mechtild van Magdeburg, Margaretha Ebner.

die zich noch door haar sekse, noch door haar gebrekkige ontwikkeling lieten weerhouden om over de politiek van den dag hun mening te zeggen.

Het zijn dan wel altijd dezelfde, weinig talrijke onderwerpen waartoe zich hun belangstelling beperkt: de levenswandel van de geestelijkheid, de ketterse bewegingen, de verhouding tussen wereldlike en geestelike overheid; soms kondigen zij hemelse straffen aan voor de zonden der Christenheid, soms zien zij, zuiver eschatologies, het einde der dingen nabij, en roepen op tot bekering en boete. Maar zelfs als wij van mening zijn dat zij daarbij belangrijke terreinen des levens braak hebben laten liggen, dan moeten we toch het verantwoordelijkheidsgevoel, de zedelijke ernst en de sociale zin, die uit zulke uitlatingen spreken, waarderen.

Op deze waardering kan Hadewijch geen aanspraak maken, — of het moest dan zijn dat wij ons op grond van onvolledige gegevens een scheve voorstelling van haar persoon maken. Nu is de wijze waarop verschillende mystici en visionairen van hun sociale belangstelling blijk geven, vaak buitengewoon weinig stichtelijk, dus in zoverre kan het ons genoeg doen, dat dergelijke passages in de werken van Hadewijch ontbreken. Maar hoe komt het, dat die wildbewogen tijd waarin zij leefde, in haar geschriften geen enkel spoor heeft nagelaten? Zij vereenzelvigd zich minder met de Kerk dan de andere schrijvers in kwestie, en heeft dus minder aanleiding om voor de macht en de goede naam van de Kerk te ijveren. Maar afgezien daarvan is zij blijkbaar van mening dat het sociale, politieke en kerkpolitieke leven buiten haar terrein en buiten haar competentie ligt. Aan een beperkte gezichtskring is hier toch wel niet te denken; nog minder aan vulgaire onverschilligheid.

De verhouding van Hadewijch tot haar medemensen, dat is enerzijds de verhouding tot haar vrienden, anderzijds die tot haar „naasten”, d.w.z. de mensen waar ze op de een of andere manier persoonlijk mee te maken krijgt. En nu is het een van de boeiendste, maar ook een van de ontroerendste dingen bij de lectuur van Hadewijch, om op te merken hoe zij in deze beide relaties haar houding tracht te vinden, hoe ze worstelt om een houding waar haar uiterst gevoelig geweten vrede mee kan hebben, die haar religieus-verantwoord voorkomt.

Zij is een goede, hartelike vriendin voor haar vrienden; jawel, maar op een basis van wederkerigheid. Theoreties moge zij die gezindheid veroordelen, omdat ze inziet dat er in zo'n vriendschap een goed stuk egoïsme steekt, in de praktijk valt het haar ont-

zettend zwaar om er bovenuit te komen. Men leze het begin van die mooie brief xxix, en zie hoe innig goed haar een beetje menselijke sympathie doet in haar moeilijkheden, — al betoogt ze dan dat de vriendin zich vooral van haar lot niets aan moet trekken. Men leze het begin van Br. xxv (in dezelfde tijd en omstandigheden geschreven), en zie hoe verslagen zij is onder de onhartelijkheid van Sara, op wie ze blijkbaar huizen gebouwd had, — al zegt ze natuurlijk dapper dat het „er niets toe doet”. Men zie hoe heftig zij in de aanhef van de vie brief uitvaart tegen de neiging om „trouwe weder te eyschen” van zijn vrienden, een neiging die ze betitelt als „ene die siecste siecheit die onder al tfolc es van alden siecheiden die daer onder sijn”. Was er reden voor zo grote heftigheid, als de schrijfster niet zelf aan die siecheit leed, of er altans pas kort van genezen was?

Hadewijch staat over 't algemeen welwillend tegenover haar naasten, de goeden en de kwaden, de gelukkigen en de ongelukkigen. Haar bezigheden bestonden waarschijnlijk uit „werken van barmhartigheid” als ziekenverpleging, en zij vermaant ook haar volgelingen tot zulk werk. Maar dit geschiedt minder omdat een spontaan, menselijk gevoel van erbarmen er haar toe dringt, omdat het haar een behoefte is om leed te verzachten, dan wel uit praktische overwegingen. „Ledicheit es herde sorchleec den ghenen die gotleec werden wilt”, merkt zij in dit verband in Br. xvi nuchter op. Het lijkt wel of de nóód van degenen die voor haar barmhartigheid in aanmerking komen, haar toch eigenlijk gezegd vrij koud laat.

Maar dan beoordeelt men haar verkeerd, of liever, men legt een maatstaf aan die Hadewijch zelf principieel zou afwijzen. Want in die koele houding tegenover het ongeluk van de naaste ligt ook een edele strengheid, die er zich niet toe lenen wil zich, sentimenteel, met bijzaken op te houden. Immers, al hoort Hadewijch niet tot die fanatici van het asketisme, voor wie al het aardse en al het natuurlijke uit den boze is, bij het overheersend belang dat voor haar het spirituele heeft, valt eigenlijk al het andere weg. Stoffelijke nood, lichamelijke pijn, alle leed dat een andere oorzaak heeft dan het gemis van de mystieke Minne, telt zij niet zwaar; voor zichzelf niet, maar voor anderen ook niet.

Geluk en ongeluk liggen voor haar in een andere sfeer; daarom zijn het de zondaars, de mensen die „ver zijn van God”, waar zij het warmste medelijden mee heeft, en . . . de heiligen waar zij het felste jaloers op is geweest. „Dat moestic weten datmen

hen loech ende ic weende; ende si hen beloven [zich gelukkig prijzen] ende ic mi beclaghe; en si gheëert sijn van heme (sc. door God) ende hi van hen in alle lande, ende ic ghelachtert" (Vis. XI 138—142). En dat was haar, bekent ze later nog, als deze strijd toch al goed en wel ten einde gestreden is, „emmer wel veertechwerf wee ieghen een gherieven" [veertig maal meer pijn dan vreugde].

Maar machtig is dan ook aan de andere kant haar erbarmen met de zondaars. Hier geen zakelijke, nuchtere overwegingen. „Ic woude dat hi hem minne gave ochte mi name; oec haddict hen gherne ghecocht dat hi hen minde en mi haette [Ik wilde dat God hùn de Minne gaf, of ze anders mij ontnam; ja, ik had graag zelf door God gehaat willen worden, wanneer ik hun de Minne daarmee had kunnen kopen]; . . . omdat die ellendeghe niet ne mochten weten die soete herteleke minne, die in sine heileghe nature woent, so haddicse overgherne ghemint, haddics macht ghehad" (Vis. XI 165—173). Deze nood is het zeker ook, waar dat prachtige slot van het 1e Visioen op slaat: „Hen allen, lieve, die di goet ende quaet doen, wes al eens in werken van haere noet. Minne sal di alsoo machtech maken. Ghef al, want al es dine" (Vis. I 424—427). „Ghef al", — vorsteliker mildheid is al niet denkbaar; maar er is dan ook een rijkdom zo overweldigend, dat meedelen levensvoorwaarde wordt.

Alleen, mild moge zij tegenover de „zondaars" in 't algemeen staan, minder royaal is haar houding tegenover degenen die háár tekort doen, tegenover haar vijanden niet alleen, maar zelfs tegen haar „concurrenten". Uit dat oogpunt weet ik geen merkwaardiger dokument dan brief XXIII 11—25, aan een volgeling die tijdelijk in een andere (begijnen?)-gemeenschap vertoeft. Hoe smeult daar onder de moederlike raadgevingen voor haar zieleheil, en onder de oprechte waardering („die lieghet in oetmoedecheiden hi wert daer berespt"; „Si connen daer herde vele") voortdurend de jalousie de métier! „Sijt vroet nu daer ghi sijt; ghi hebbes wel te doene"; „Sijt oetmoedich al uren in al, ende oec niet soe oetmoedech dat ghi yet sot wert".

Raadgevingen, jawel, maar tevens kleine stekeligheden; en verderop zelfs onverbloemd hatelik: „Siet vore u selven ende bestaet uwen tijt, ende sijt ghetrouwe ende wast met ons. Si souden u gherne van ons trecken met hen: Haren herten es wee om onse sonderlinghe trouwe". — Hadewijch geeft zich in zulke uitlatingen zo weerloos en argeloos bloot, dat men zich haast geneert

om haar als wildvreemde, zevenhonderd jaar na dato, te gaan „betrappen”. Maar aan de andere kant is er weinig dat ons haar welhaast legendarische figuur zo menselijk-nabij brengt als juist zulke trekjes.

Haar vijanden; neen, ze heeft ze nooit gescholden of vervloekt, vrouw van temperament als ze toch ongetwijfeld was. Maar dat het haar moeite kostte om zich te beheersen? Men hoeft het eerste lied maar te lezen, om daarvan overtuigd te worden.

Hoe behoort men dan wel tegenover zijn medemensen, goed en kwaad, bekend en onbekend, te staan? „Drie denc sulwi minnen: Gode, ons selver ende onsen evenkersten. . . . Wi mogen onsen evenkersten minnen in drin manieren: ten irsten in hem selver, ten andren male ombe hem selver, ten derdenmale nit ombe hem selver noch ombe engene ander denc dan altemale purleke ende eenvoudelike ombe Gode. Dirste es vrinscap, nit caritate, dander es vrinscap ende caritate, terde pure ende volcomene minne ende caritate. Dirste es menselike, dander gestelike, terde godelike.”

Van vrinscap is sprake als „onse minne altemale in hen ent [eindigt, doodloopt], also dat wi Gode dren en soeken noch en meinen [daarin niet zoeken en liefhebben]. Dese minne ende dese vrinscap es wel geprist van heidenen meistern dar mise reinlike ende hofslike helt”; maar voor „gestelike liden” is ze ongeschikt.

„Vrinscap ende caritate, dats als wi menschen wel mogentlike ende minlike minnen omb hen selver, nit van naturen mar overmits godeliken dogden, ende wi nochtan niet dren merren noch en bliven, mar ons opheffen boven der creaturen in kinnesse dis Sceppers. . . . Sulke lide sin hir benedene, ende desulke sin derboven comen. Die noch sin in dellende, hen es dese minne gelic als een graet [trap] mede op te clemmene te Gode wart, mar degene die hir boven sin, sin behuven dis graets nit. Want dat dengen die in beginne sin guts levents, vorderlike ende hulpelic es, dat dunct dengen die te volkomenheide van heilgen leven comen sin, lettelike ende hinderlike. . . . Die derde maniere tonsen evenkersten dats als in ons selver nit en es dar wi menschen minlike ochte gutlike mede sin, mar altemale in Gode oetmudelike; ja, ende oec lichte onse onvrinde ende onse viende, ende wise nogtan ombe die minne ocht ombe die werdecheit van Gode lif hebben ende minnen ende sin har vrint. Dits pure, volcomene caritate, ocht mi mach seggen dat pure volcomene caritate es

vrinde te hatene ombe Gode ende viende te minne dor Gode."

Mooier theoretiese uiteenzetting van de houding die de mens tegenover zijn „evenkersten" past, kan men niet verlangen. Ze is . . . niet van Hadewijch ¹⁾, maar geeft beter dan welke plaats uit Hadewijch ook, de opvattingen weer die aan haar streven ten grondslag liggen. Hadewijch heeft dit betoog zeker met volle overtuiging onderschreven.

Maar de praktijk biedt vele moeilijkheden. Is haar vriendschap ooit geheel vrij geworden van „affectie", d.w.z. van natuurlijke genegenheid, hartelijkheid, sympathie? Ik zie er de bewijzen niet van, en . . . ik ben niet in staat erom te treuren. Voor ons die niet „godeleec" zijn, blijft sympathie nu eenmaal altijd iets sympathieks.

Maar er zijn ernstiger bezwaren. Caritate ende minne, ook en juist wanneer ze van het alleredelste gehalte zijn en „zichzelf niet zoeken", zullen ernaar streven de geliefde persoon te dienen, te helpen, te steunen, op de goede weg te brengen en te houden. En daar staat dan Hadewijch met een hart, brandende van caritate, bereid om voor haar naasten alles te doen wat enigszins in haar vermogen is, en . . . wat kàn zij eigenlijk doen? Vriendelik en behulpzaam wezen voor wie in moeilijkheden zijn, bidden voor de zondaars, en iedereen van harte het beste gunnen; voor de „minnenden" kan men niets anders doen dan „met minnen ghelden, ende hulpen ghesterken dat hare god ghemint werde. Ende dat es voerderlijc ende el niet" (Br. vi 67 vlg.). Maar dat alles komt haar wel armzalig weinig en onbelangrijk voor. Men gelove niet, dat Hadewijchs vurige geest zonder strijd tot dit inzicht is gekomen! Wat baten haar kleine vriendschapsdaden, als zij de geliefde vriendinnen in hun zielenood niet helpen kan; wat baten haar werken van barmhartigheid, als zij niet voor de mensen doen kan wat zij het allermeeleste nodig hebben: nader tot God gebracht te worden; wat baat haar caritate voor de zondaars, als het Gods wil niet is dat zij gered worden?

Toen is Hadewijch door haar „berrende caritate" zelf, opstandig geworden, en, — nu ja, laten we het maar met haar eigen woorden zeggen: „Ic woude bi minnen onthouden [redden] levende ende dode ute alre nederheit van onthopene, van meswerkene, ende dede hare pine menderen, ende helsche dode in purgatorien senden, ende levende helsche in hemelschen rade bringhen. Dit

¹⁾ Het citaat is uit Limb. Serm. xli, waarover nog meer te zeggen zal zijn.

verdroech mi uwe goetheit" [duldde Uw goedheid van mij] (Vis. v 45—50). „Des sijt ghebenedijt; ghi dadet van hen vieren sonder uwe abolghe te mi [Gij hebt vier mensen om mijnentwil van Uw toorn ontslagen] onder levende ende dode die doe ter hellen behoerden" (33—36). Zo is Hadewijch, als eenmaal Prometheus, ongehoorzaam aan God geworden uit liefde tot de mensen. Maar het spreekt vanzelf dat zij daar geen vrede bij hebben kan. En zo kan ze dan later weer zeggen (Vis. xi 174 vlg.): „Ay, die karitate heeft mi meest ghewont, sonder minne selve. Wats minne selve? dats godlike moghentheit die moet vore gaen. . . . Dese moghenthey dwanc mi weder daer toe, dat ic met enen ommesiene niet alle menschen verledecht en hadde [dat ik met een enkele oogopslag de hele mensheid niet had willen verlossen] el dan daer hise in vercoren hadde."

Uit dit konflikt (de karitate, die toch uit God is, brengt haar in strijd met de mystieke Minne, en in opstand tegen de goddelijke Gerechtigheid) is zij toen gered door een hemelse openbaring: „Ic sach den ghenen dien ic sochte; ende sijn ansijn oppenbaerde hem met selker clærheit dat icker in bekinde . . . waer omme elc tsine sal hebben in doemselen ende in benedictien; ende waer bi elc gheset sal sijn in sijn stat; ende bi wat wesene die selke van heme daer ute dolen ende weder daer toe gheraken fierleker ende scoenleker dan sijt te voren hilden; ende waer omme selke dolen ende niet weder gheraken" (Vis. vi 43—54). „Ende van hem wart echt gheseghet te mi: Hier na en saltu meer nieman doemen noch benedien buten ghetamen van mi; ende du salt elken gheven recht na sine werdecheit" (id. 92—96).

Zo is haar een oplossing, die zij op eigen hand nooit had kunnen vinden, van Godswege gegeven; en zo is zij in haar later leven „gode allene in purre minnen, ende minen heileghen in minnen, ende dan allen heileghen elken na sine werdecheit, ende den menschen na dat elc minde ende was ende es noch" (Vis. xi 121—125). Zij beperkt zich tot een eenvoudig en ootmoedig „doen wat zij kan", en wordt niet meer wanhopig bij de gedachte aan alles wat ze niet kan.

Wat de zondaars aangaat, „daer en voerdert ghene pine ane noch ghene bede te gode, dan Minne die men gode ghevet. Ende soe die minne starker es, soe si meer sonderen verledicht ute haren sonden" (Br. vi 71—74).

Haar jongere vriendinnen kan zij raad en leiding geven. Ze kan ze vermanen als zij tekortschieten, bemoedigen als ze de strijd

dreigen op te geven, waarschuwen als zij vastgelopen zijn, misschien een aanwijzing geven als zij op de verkeerde weg zijn geraakt. Dat is ook wat zij in haar correspondentie doet, en dat is de betekenis van de Brieven in Hadewijchs oeuvre¹⁾. „Na dat hi verwonnen hevet soe dat hi verwonnen es ende benedictie ontfaen hevet (als Jacob bij zijn worsteling met de engel), soe sal hi voert hulpen dat si verwonnen werden die men [d. i. minder] verwonnen sijn” (Br. xii 179—182).

Maar dit is slechts wat Socrates al genoemd heeft een μαλειυτική τέχνη (vroedvrouwenwerk); het essentiële kan men niet voor een ander doen. De dringendste, wanhopigste smeekbeden om hulp, om troost, om iets van haar zekerheid, van haar kracht, van haar wijsheid over te dragen, moet zij van de hand wijzen.

Troost? „God si u troest in alle saken Ende make u cont der minnen smaken, Daer ghi bi al doghen moghet, Ende doe u cont gherechte doghet.” (Rgd. v 1—4).

Hulp? Het is maar zelden dat de ene mens de andere „onderstaen” kan. „En begheert nummermeer dat u mensche onderstaenden hemel noch in der erden die soe moghende si, sonder [maar] alsoe ic u segghen mach: Ghi sijt van Gode onderstaen. Ic segghe u waer af ghi onderstaen moghet werden: volghet den eyschene van uwer herten enechlike levende in gode. Daer in en levet nieman vreemder; dien ghi daer in vindet . . . , dese es daer boven u; dien moechdi volghen ende onderdaen sijn sonder uwe nederheit” (Br. ii 100—103 en 154—162).

Claerheit? „Ay hoe groete claerheit es dat, datmen gode ghewerden late [laat begaan] met siere claerheit!” (Br. i 12—14).

Wijsheid? Ja, inderdaad, „wijsheit leidet herde diepe in gode. Daer omme en es hier en ghene sekerheit van levene dan allene na die diepe wijsheit om hem te gherakene. Hemelsche ghewoente soudemen hier een groet deel verstaen ende pleghen, (niet door de overdraagbare theoretiese kennis die de volgelingen voor „wijsheit” aanziet, maar . . .) die hem ghenoech ertscher seden ontrocke bi minnen bande, ende die ghenoech hadde hemelscher niede te gode” (Br. iii 11—14 en 19—23). Het gaat immers niet om verstandelijk inzicht; de zekerheden die richting en steun aan een menseleven geven, worden alleen in en door de levenspraktijk zelf veroverd.

¹⁾ Niet alle brieven hebben deze strekking; de verzameling is allesbehalve homogeen. En anderzijds moet men, zoals al opgemerkt werd, dit element in de lyriek vooral niet over het hoofd zien.

Hier vindt de menselijke gemeenschap de grens van haar mogelijkheden; de laatste dingen, de diepste en de allerbelangrijkste, blijven onoverdraagbaar. Dat heeft zij zelf smartelik genoeg ondervonden: „Ay ghi fiere, die als met minnen ghestaet Ende vri levet in hare toeverlaet, Ontfarmt der verdeylder, die Minne verslaet . . . .” (Lied xvii 31—33). Tegen beter weten in heeft ze erom gesmeekt, maar natuurlijk vergeefs.

Van haar eigen geestelijke ervaringen, van haar eigen bezit kan ze alleen iets meedelen aan wie het al bij ervaring kennen. „Das mystische Wort ist fast ganz esoterischer Art”, zegt Grete Lüers ¹⁾. „Die metter zielen gherenen [aangeraakt] ware van gode, hi soudere yet af moghen toenen den ghenen diet metter zielen verstonden” (Br. xxii 14—16).

En de oningewijden, die de voorlichting juist zo bitter nodig zouden hebben, die blijven er onherroepelik buiten staan: „Ay ic en dar hier af nummer scriven; ic moet emmer van den besten meest swighen dore mijn ongheval. Ende hier omme quetsic mi, dat ic niet segghen en dar ieghen menschen, noch scriven, dat ter pinen wert es, ocht woerde na miere zielen gront” (Br. xxii 74—76 en 80—83).

Dat is de tragiek die op de bodem van alle menselijke gemeenschap ligt, en die men, goedschiks of kwaadschiks, te aanvaarden heeft.

---

¹⁾ Grete Lüers: Die Sprache der deutschen Mystik im Werke der Mechtild von Magdeburg.

HOOFDSTUK IV.

HADEWIJCH EN DE HOOFSE KULTUUR.

Wanneer men nagaat welke menselijke eigenschappen in de vroegfeodale maatschappij het hoogst in aanzien waren, dan vindt men *kracht, moed, trouw, eergevoel* (Karelromans, Nibelungenlied).

Begrijpelijk; niet zozeer omdat het typies-Germaanse, als wel omdat het typiese pioniersdeugden zijn. De „baroen” moet in staat en bereid zijn, om zijn domein onder alle omstandigheden te verdedigen, zijn positie te handhaven. Mist hij de fysieke kracht, de vechtmoed (het begrip „morele moed” kent deze tijd niet), het eergevoel, d.w.z. de vaste wil om zich „niet op zijn kop te laten zitten”, dan is het weldra met hem gedaan; en de trouw, oorspronkelijk de familietrouw, later die tussen de leenheer en zijn mannen, is in zo’n samenleving de enige waarborg tegen volslagen anarchie.

Moed, trouw, eergevoel; is het dan de feodale geest, die in Hadewijchs geschriften, en vooral in haar lyriek, heerst? Strijdbaar, door alles heen trouw in de eenmaal aanvaarde „dienst”, en aristocraties-afkerig van „al dat nederheit es”, toont ook zij zich in al haar uitingen. Ja, maar diezelfde eigenschappen zijn ook ridderdeugden: ook de ridder is immers een militant beschermer, wel niet van huis en erf (er waren genoeg ridders die niets bezaten), maar van een geestelijk goed, de rechtsorde. De rechtsorde, dat houdt in: de ongeschokte positie van „het gezag”, leenheer enerzijds, Kerk anderzijds; verder de persoonlijke veiligheid der zwakken: onbeschermden vrouwen en kinderen, geesteliken, reizigers. — En omdat men bij ervaring weet, dat er op die kostbare, met moeite gevestigde rechtsorde altijd wel hier of daar inbreuk wordt gemaakt, daarom mag de ridder ook in vreedstijd niet stilzitten. Als vrijwilliger van het recht moet hij dan op „aventuere” gaan om te zien of er ook ergens behoefte aan zijn diensten bestaat. Dat is de zin van de schijnbaar zinneloze avonturenjacht, zoals we die in de ridderromans ontmoeten.

De ridder hoedt echter de cultuur niet alleen door tegen overtredingen van anderen te waken, hij wordt ook zelf kultuurdrager. Hij heeft ook zelf inbreuken op het recht en op de goede vormen te vermijden, hij mag niet hebzuchtig zijn, niet heftig of wraak-

gierig, niet lomp tegen vrouwen, niet ruw in de omgang, niet lui of onverschillig. In een woord, hij moet „hovesch” zijn, en niet „dorperlec”.

Naast de oude feodale deugden, die met een wat andere schakering blijven gelden, zijn dit de eigenschappen die in het hoof-ridderlike leven opgeld gaan doen: *wellevendheid, opgewektheid, edelmoedigheid, zelfbeheersing*. Zoals men ziet, alles met elkaar geen „Christelike”, maar „maatschappelijke” deugden, — geen Christelik, maar een zuiver antiek levensideaal.

Dit kan verbazing wekken. Er mag dan ook wel bij gezegd worden, dat de ridders zichzelf „natuurlik” als goede Christenen beschouwden; aan de „Christelike heilswaarheden”, of, a fortiori, aan het bestaan van God te twijfelen, kwam bij de Middeleeuwer niet op; ieder die geen Jood of Mohammedaan was, was Christen. Het is ook niet onmogelijk, in de ridderlike deugden een Christelike nuance te ontdekken, een spoor van zachtmoedigheid, naastenliefde, offerbereidheid; maar meer dan een spoor is het toch niet. Over het algemeen zijn de gebieden van het Christendom (het „*summum bonum*”) en het ridderlik levensideaal (het „*honestum*”) door waterdichte schotten van elkaar gescheiden, en wordt alle aandacht geconcentreerd op het *honestum*.

De zelfbeheersing, de goede vorm, wat de Duitsers de „zuht” noemen, is dan feitelijk de oude *σωφροσύνη*, de „hohe muot” is de *ἀνδρεία*¹⁾, de „mâze”, de afkeer van uitersten, herinnert aan het Griekse ideaal van harmonie, het oude *μηδὲν ἄγαν*, de Aristoteliese *μεσότης*, — en elementen van *δικαιοσύνη* liggen er in de hoofse mildheid en edelmoedigheid. Welbeschouwd staat dan ook de hovescheit op één lijn met de antieke *καλοκαγαθία*; en dat springt des te meer in 't oog, als men bedenkt dat als de wortel van alle hoofse deugden de minne geldt, en dat die minne niets met de Christelike *caritas*, en alles met de Platoniese *ἔρως* gemeen heeft.

De minne, die niet, altans niet in de eerste plaats, zinnelijke begeerte is, richt zich op een aanzienlike dame (geen meisje; de gedachte aan een huwlik is even ver verwijderd als die aan een vrijerijtje), die zelf in 't bezit is van de nodige hovescheit; de omgang met haar beschaaft en veredelt de ridder, het verlangen om haar goedkeuring, haar „hulde”, zo mogelijk haar „minne” te verwerven, maakt dat geen moeite hem teveel is, — ja, men kan gerust zeggen dat zonder de opvoedende werking die er van

¹⁾ Aristoteles spreekt ook van *μεγαλοψυχία*!

de „minnedienst” uitgaat, het hoofse levensideaal onbereikbaar zou zijn. Wie niet „mint”, heeft het in het leven misschien rustig en gemakkelijk, maar hij is dan ook gedoemd om altijd een „dorper” te blijven. — Ziet men ervan af, dat de minne zich hier richt op de getrouwde vrouw, bij Plato op de *παῖς καλός*, dan is de overeenkomst met Phaedros en Symposium opvallend.

Twee vragen vallen er naar aanleiding van dit uiterst merkwaardige levensideaal te stellen. Primo: is er een directe relatie met de klassieken? Berust deze 12e-eeuwse Renaissance op lectuur? Dit laatste toch wel niet: Ovidius, toen misschien op het toppunt van zijn taaie roem, kan een aardsgezinde levenshouding bij zijn bewonderaars hebben gestimuleerd, hij kan er zeker toe bijgedragen hebben om de „ars amatoria” in het centrum van de belangstelling te plaatsen, maar als patroon van de liefde als beschavend een verheffende macht kan hij toch bezwaarlijk gelden. Wel moet men echter rekening houden met de mogelijkheid dat in Provence (men herinnere zich het feit dat Massilia een oude Griekse kolonie is, en lang zijn Grieks karakter heeft bewaard) de klassieke cultuurtraditie door de eeuwen heen min of meer gehandhaafd is gebleven, om in de 11e en 12e eeuw tot vernieuwde bloei te komen, en op zijn beurt de Italiaanse Renaissance (via de „dolce stil nuovo” en Dante) weer te beïnvloeden¹⁾.

Ten tweede: in hoeverre heeft dit levensideaal werkelijk het leven beheerst, — in hoeverre is het „literatuur”? Onze gegevens over de „cortezia” moeten we toch voor het allergrootste deel ontlenu aan de hoofse lyriek en epiek. Wie garandeert ons dan dat de liefde waarvan de troubadours zingen, werkelijk gemeend, en geen gezelschapspel was, dat geschiedenissen zoals het hoofse epos ons die brengt, iets anders zijn dan modieuze stileringen van het leven, zonder verband met de dagelijkse realiteit? Inderdaad, niemand.

Integendeel geven de troubadours, niet alleen van hun concurrenten maar ook wel van zichzelf, te kennen dat hun liefde „fénher” [veinzen] is, hun liefdesgeluk „cuida” [een waan]²⁾; de zgn. biografieën die wij van verschillende troubadours bezitten, zijn berucht-onbetrouwbaar.³⁾ Wilmanns⁴⁾ is zelfs van mening, dat al die hoofse liefde en liefdedienst niet anders dan op papier

¹⁾ Voor de hoofse ethiek en minne-opvatting vgl. Wechssler: Das Kulturproblem des Minnesangs, Cap. x. Ook Naumann: Ritterliche Standeskultur um 1200.

²⁾ Wechssler: t. a. p. Cap. x.

³⁾ Salverda de Grave: De Troubadours.

⁴⁾ Wilmanns: Leben und Dichten Walthers von der Vogelweide, blz. 18 vlg.

bestond, en dat er geen krasser tegenstelling denkbaar is dan tussen de literatuur en de levenspraktijk van $\pm$ 1200. Dit lijkt ons aan de andere kant niet heel waarschijnlijk. Een litteraire materie die zozeer alle verband met het eigen leven en denken van de mensen miste, zou hen onmogelijk zo hebben kunnen boeien.

Wèl kan men Wilmanns toegeven dat, moge de *invloedsfeer* van de „cortezia” al uitgebreid geweest zijn, de mensen die werkelijk met hart en ziel en met een volledig inzicht in de konsekwenties het hoofse humaniteitsideaal nastreefden, wel nooit heel talrijk zullen zijn geweest. Bij de meelopers en napraters is een tegenstelling tussen leer en leven natuurlijk heel goed mogelijk.

En wat van de hoofse-ridderlike mentaliteit geldt, geldt van de typiese „troubadoursmentaliteit” zeker in nog sterker mate. Mensen die er bevrediging in konden vinden, eindelijk, hopeloos en steeds geduldig te smachten naar de gunst van een dame, deemoedig alles te aanvaarden wat zij hun gunt of niet gunt (gewoonlijk nièt gunt!), de pijn van het gemis moedig te verbergen achter het masker der hoofse opgewektheid, zich te troosten met een vriendelijk woord en met de nooit opgegeven „hoop” op meer, en daarbij dan nog de lof van de onvermurwbare schone te blijven zingen, — zulke mensen zullen te allen tijde wel zeldzaam geweest zijn. Reinmar van Hagenau, die in zijn poëzie — van zijn leven weten we niets — de zuiverste representant is geweest van deze mentaliteit, werd erom uitgelachen, hoewel hij toch als *dichter* in zeer hoge ere stond.

Mij dunkt, ook de moderne lezer zal van oordeel zijn, dat zo'n houding tegenover een medemens de mens onwaardig is, welke voortreffelijke eigenschappen van geest en gemoed er ook door gekweekt mogen worden. Men kan opmerken dat de dame bij het proces, dat zich in werkelijkheid geheel *in* de dichter afspeelt, niet meer dan de toevallige, uitwendige aanleiding is; maar waartoe dient het titanenwerk der hoofse zelfopvoeding, als het niet is om tenslotte de wederliefde van deze schematische geliefde, en daarmee „het geluk” te veroveren?

Vele dichters vatten hun minnedienst dan ook wat vlotter en luchtiger, en met wat meer humor op. Zij vleien, zij plagen, ze schertsen en dreigen, ze doen onderworpen en beklagen zich dat het niet loont, zij doen brutaal, en betuigen dan weer hevig berouw, — kortom zij trachten door hun kunst te boeien en te

verrassen, en — wie weet — daarmee misschien te bekoren.

Graag ontlenen ze daarbij hun voorstellingen aan het feodale en het ridderlike leven. Zij zijn door de geliefde overwonnen, krijgsgevangen gemaakt, gewond, bijna gedood; ze beklagen zich dat ze niet tegen haar op kunnen, weerloos staan tegenover haar aanvallen, met unfaire middelen bestreden worden. Zij dreigen met een aanklacht, of beloven revanche te zullen nemen; zij doen een beroep op haar ridderlike zin tegenover de krijgsgevangene, of treden als vazal in haar dienst, om haar daarna te kunnen herinneren aan de verplichtingen van de leenheer tegenover zijn mannen. Soms is het ook „de Minne” of „vrou Venus”, aan wie zij leenhulde bewezen hebben, wier hulp zij inroepen in hun nood, wie zij dreigen de dienst op te zeggen, — een dienst die hun immers slechts zorg en verdriet, en geen voordeel oplevert. — Kom, zeggen zij dan weer tegen hun dame, vriendelijkheid staat een vrouw zo goed; en foei, hoe onhoofs is het om bewezen diensten niet te belonen; zeker heb ik me in u vergist, toen ik u voor de ideale hoofse vrouwe hield; hoe kan iemand hoofs zijn die van de minne niet weten wil?

Van dit vlottere, speelsere genre, dat ons intussen meer levensrecht aandoet dan de poëzie van het Reinmar-type, is Walther een karakteristiek vertegenwoordiger. Zijn levendige geest weet met elke situatie raad, hij bewaart over het algemeen zijn goed humeur (zijn „hochgemüete”), en toont hij zich soms heftig en onbillik, hij weet wat hij zegt, en heeft zichzelf in de hand. Ook dat is tenslotte een vorm van „mâze”, en ook dit is een manier om het hoofse (zeker niet het Christelike!) ideaal te benaderen.

Halen wij ons nu de figuur van Hadewijch weer voor de geest, — Hadewijch, met al de onstuimige moed van de baroen, met al de toewijding van de modelridder, met de trouw en de lijdensbereidheid waar de hoofse dichters van zingen. Denkt zij „heroïes”, feodaal, ridderlik, hoofs? *Het liefst zou ik haar mentaliteit als ridderlik-hoofs bestempelen.* De levenstaak van de voor-hoofse ridder zou zijn samen te vatten als „dienst”, die van de hoofse ridder als „het aankweken van deugden” (zij het dan dat die deugden een maatschappelijk karakter dragen), en tenslotte wordt het ideaal om door zijn dienst en zijn deugden de „minne” te veroveren. Met diezelfde woorden zou ook het streven van Hadewijch te karakteriseren zijn; alleen is het hier dan een vrouw, die dit mannelik levensideaal tot het hare maakt, en gaat het hier

niet om de aardse minne, hoe ook vergeestelikt, maar om de mystiese.

Dat lijkt een grote sprong, en is het tot op zekere hoogte ook. Maar men herinnere zich wat gezegd werd over de troubadours-mentaliteit; hier is de verhouding tot de dame in zekere zin tot een religie geworden, en de geesteshouding van de troubadour zou men moeten betitelen als „vroom”, wanneer men zijn godheid (de dame) aanvaardt, — als profaan, wanneer men die god als een afgod beschouwt. Bestaat er echter helemaal geen werkelijke relatie tussen de dichter en zijn dame, laat zij hem in het diepst van zijn hart feitelijk onverschillig of kent hij haar slechts oppervlakkig, zoals toch zeker ook vaak is voorgekomen, dan zakt de bodem onder de constructie weg, en openbaart het systeem eerst recht zijn innerlike tegenstrijdigheid. Zo lag het misschien voor diepere geesten voor de hand om de troubadours-„religie” om te zetten in verering en dienst van het werkelijk-goddelijke.

Men weet dat ook de Italiaanse richting, ook Dante die sprong gedaan heeft. Beatrice persoonlijk betekende voor hem immers heel weinig; hij kende haar nauwliks, al kan zij dan wel het object van een jongensverliefdheid geweest zijn. Pas doordat hij haar omdicht tot symbool van het goddelijke, tot „sapienza divina”, krijgt zijn verering zin.

Bij Hadewijch zal men zich het verloop histories zo hebben voor te stellen, dat eerst in de hoofds-ridderlike sfeer opgegroeide mannen de „militia amoris” hebben omgezet in een „militia dei” (vgl. de ridderlike jonge Seuse, die de „ewige Weisheit” tot zijn vrouwe maakt, en reeds een generatie eerder de Spanjaard Ramon Lull, † 1315, die van ridder en troubadour tot godsridder wordt). De militia dei heeft echter geen specifiek-mannelik karakter meer; zij eigent zich evengoed voor vrouwen, en zéker voor een vrouw van Hadewijchs temperament. *De grote omkeer heeft zich dus niet in de literatuur voltrokken*¹⁾, *maar in het leven*. Dat daarna iemand (misschien Hadewijch zelf, misschien iemand anders al eerder) de mogelijkheid heeft gezien om de poëzie van de militia

¹⁾ Een onvoorbereide sprong van het hoofse minnelied naar het Hadewigianse mystieke minnelied zou een psychologies raadsel blijven. Ware niet eerst de cortezia omgebogen, of liever omgezet tot militia dei, dan zou immers prakties en geestelik niets verder van de mysticus hebben af gestaan dan juist die hoofse milieus en hun mondaine kultuur, en zou er voor hem geen enkele reden zijn om naar de kunstvormen van de hoofse wereld te grijpen. Nemen we met Van Mierlo een ouder mystiek minnelied aan (Lutgardis), dan wordt de techniese hoogte van Hadewijchs kunst wel beter begrijpelijk, maar de psychologiese onwaarschijnlijkheid vooral niet geringer.

amoris te adapteren aan de militia dei, die welbeschouwd toch ook een militia amoris is, zou een feit van ondergeschikte betekenis wezen, — wanneer niet toevallig juist deze ontdekking ons de onvergelykelyke lyriek van Hadewijch had gebracht.

Hoofs-ridderlik is zij echter niet alleen in haar lyriek, maar in haar gehele denken. Wat een hoofs karakter hebben niet de deugden waarvan in Vis. XII 65 vlg. sprake is: „Die ene was ghelove; die hadse opghedraghen van nederheiden. Die andere hope; die hadse ghehoecht boven hare selven ten groten toeverlate der eweleker ghenuechten. Die derde, gherechte trouwe, orcontse edel, want si haers nie af en stont bi enegher noet die so groet was. Die vierde karitate; die orcontse rike, wantse hare werke nie en begaf . . . ende haer nie en ghebrac riker ghichten dore hare ere.”

Van de ongeveer 25 „hoofse” plaatsen die ik in de Brieven noteerde, noem ik de volgende:

II 8—II. „Men en sal niet droeven om doghen noch langhen na raste. Men sal alles om al begheven ende alre rasten vertien. Sijt blide altoes in hope om minne te vercrighene.” — Immers, „trüren” is onhoofs; zich beklagen over moeite en „langhen na raste” is onbehoorlik voor een ridder; aan zijn geduld in het doghen en het langhen wordt juist zijn verdienste afgemeten. „Blide” zijn (hilaritas, hochgemüete) is hoofse plicht; „zich verblijden in de hoop” is een bijbels, maar niet minder een hoofs voorschrift; de gedachte dat trouwe dienst tenslotte tot resultaat moet leiden, keert in de minnesang voortdurend terug.

II 15—19. „Doet te allen dinghen wel” (de typies-hoofse δικαιοςύνη). „Mer en roeket om gheen ghewin, noch om salecheit noch om doemsele noch om behoudenesse noch om torment; mer alle dinc doet ende laet om der minnen eren wille” (Minne als moeder aller deugden; wie de Minne dient, doet vanzelf ook het goede). „Houdi u dus, soe suldi saen vercoeveren [er bovenop komen]; ende scijnt plomp [lijkt het onwaarschijnlijk, een onnozele bewering¹⁾] voer de liede, — daer es vele waerheiden in.” (De hoofse minnaar moet hopen en vertrouwen tegen alle evidentie in, bijna „quia absurdum”).

II 86 vlg. „Dient scone ende en wilt el niet ende ontsiet el niet, ende laet de minne vruleken met haer selven ghewerden [haar gang gaan]. Want Minne volloent, al comtse dicke spade.

¹⁾ En niet „doe je lomp voor”, zoals Plassmann het opvat, en ook Van Mierlo blijkens zijn interpunctie schijnt te menen!

Bi ghenen twivele (twivel is onhoofs, de minnaar moet altijd vertrouwen!) noch bi ghenen onspoede en suldi laten doecht te werkene."

II 137. „dat hi hem niet en verligghe . . .". „Hem verligghen" is de vaste uitdrukking voor de ridder die zijn plicht verzuimt, die bij moeders pappot blijft in plaats van op aventure uit te gaan.

VIII 3—7. „Si vresen datsi niet werdech en sijn selker minnen, noch daer toe niet ghenoech en conen ghedoen. Dese vrese es alre edelst; hier met wast men meest, ende hiermet wertmen der minnen onderdaen." (De paedagogiese waarde van de „minne").

VIII 14—17. „Want pine te doeghene doer minne maect enen sijn redene so wel gheraect; want hi vreset al dat hi spreect van minnen dat onghehoert sal sijn voer hare." Herhaaldelijk verklaren de hoofse zangers dat de Minne hen tot dichter maakt; zij bedoelen daarmee niet dat de geliefde hen inspireert, maar dat hun verlangen om haar te behagen, en hun „vrese dat onghehoert sal sijn voer hare" hen tot een uiterste krachtsinspanning prikkelt. Dichten was in die tijd in oneindig veel sterker mate dan nu een verstandswerk.

XXI 23—35. „Hieromme eer men lief vercrighet, soe salmen om lief te vrienne alle dinc scone ende wel doen: Te allen dinghen ende te allen lieden, te vremden ende te bekinden, om de werdecheit sijns liefs, ende om hoghe mare ende om goede, die sijn lief van hem vernemen sal." (De „mare" die van een ridder of een dame uitgaat, is van minstens evenveel belang als de persoonlijke indruk die zij maken; niet zelden vat men „minne" op voor iemand die men nooit gezien heeft, enkel op het gerucht af.) „Want hi hovesch es ende hem wel versteet [heeft verstand van, is deskundige in hoofse zaken!]. Als hi dan bekint die grote pine ende die sware ellende, die sijn lief doer hem ghedoghet hevet, ende dien sconen cost [’t beste weer te geven met „Aufwand"], seker soe en mach hijs niet laten hine moet hem meten (?) met Minnen ende hem selven al weder gheven. Hiermet vrijtmen lief."

XXIV 84. (De jonge mystica die haar „minne" nog niet beantwoord voelt, moet Christus om uitkomst bidden); „want hi es god der Minnen en bekint wel de noot van minnen." Voelt men wel hoe een dergelijke wending, die men argeloos als Christelik zou kunnen opvatten, door de troubadours en in laatste instantie door Ovidius is heengegaan?

— Opzettelijk geef ik deze citaten uit het proza, om aan te

tonen dat *Hadewijchs* hoofsheid niet uit een bepaald litterair genre voortvloeit, maar aan haar levensbeschouwing inhaerent is. Uit de lyriek zou ik als bijzonder tekenend nog Lied ix willen noemen.

ix 5 (Geen kerel, geen echte ridder onttrekt zich aan de Minne,)

Maer wi traghe, segghen dicke in comer:

„Soude si mi alsoe na bedwinghen?

Ic mach mi metten ghenen minghen

Die rasten hebben gheploen,

[gepleegd]

Ende bliven thuus; waer mochtic

10 *Gaen omme mijn verdoen?”*

[a. mijn verderf tegemoet, b. om al wat ik heb erbij in te schieten].

Dit is dus de typies-onhoofse opvatting, die rust en veiligheid boven eervolle moeite en gevaren verkiest. Maar zo'n handelwijze blijkt achteraf „penny-wise and pound-foolish”:

15 *Ochte si hen vanden dienste ontien,*

Nemen datsire ane winnen!

[nemen: 3e pers.

Trouwe salse toenen ende arm doen kinnen plur. imper.]

Vore der minnen rike al bloet;

[rike: a. rijk, b.

Dese sijnt die dat hare verdaden

rijkdom; albloet:

20 *Sonder der minnen noet.*

a. openlik, b. be-
roid].

[Zij zijn het, die alles wat zij hebben erbij inschieten, — zónder zich in de gevaren der minne begeven te hebben; en — dit maakt de situatie dubbel ironies — het was niet eens nódig geweest ¹⁾, want de Minne wil de mensen helemaal niet arm maken, integendeel:]

21 *Die gherne woude doghen tsuete ellende,*

Die weghe ter hogher minnen lant,

[a. ballingschap, b.
ellende]

Hi vonde sijn lief, sijn rike, ten ende:

Dies ghevet die trouwe zeghel ende pant.

25 — *Nu es menech dorpre so truwant,*

Hi neemt dat hem es naest ghehende,

[t dichtst bij de
hand]

Ende blijft vore Minne die onbekende

Metter truwanten cleet;

Soe en heeft hi vorme noch ere

30 *Daer Minne dat haer bi versteet.*

Wie zich onridderslik, als een schooier, gedraagt, wordt door

¹⁾ Deze beide betekenissen liggen in „sonder der minnen noet”.

Minne als een schooier genegeerd; hoe zou zij hem kunnen kennen, als hij niet de schone klederen draagt, waar zij de haren aan herkent?

31 *Scone ghelaet ende scone cleder
Ende scone redene scieren den man;*

(Men ziet hoezeer de hoofse geest aan uiterlikheden hecht, aan „vormen”!)

33 *Al doghen om Minne ende niet te wreder,
Dat es scone ghelaet, die dat wel can.* [die: als iemand]

41 *Vorwaerdghe wort ende grote ghichten* [vorwaerdech: be-
Buten huus, ende sconen cost daerbinnen trouwbaar]
Eren den man meest en verlichten;

(De hoofse liberalitas, de royaliteit die aan grote heren past.)

45 *Alsoe eest oec met hen die minnen.*

61 *Wie soude van Minnen altoes gheprisen,
Die ghevet bi daghe so meneghen nacht?
Dien si soude cleden, eren ende spisen,
Dien doet si al ute sijnre macht.*

De Minne schiet in haar plicht als gastvrouw tekort, want de dichter die in haar dienst staat en haar lof zingt, heeft als contra-prestatie recht op onderhoud (cleet, spise) en een voorkomende behandeling.

65 *Die gherne goude der Minnen pacht
Soudsi in allen rechte wisen* [de weg wijzen,
onderwijzen(?)¹⁾]
*Ende in allen ghebrukene van minnen
Eren ende chieren.*

Wie tegenover de geliefde al zijn verplichtingen nakomt, legt háár daarmee de verplichting op (leentrouw!) hem passend te belonen, m.a.w. hem het „ghebruken van minnen” toe te staan; de vrouwe die zich daaraan onttrekt, handelt onbehoorlijk.

Tenslotte heeft de hoofse denkwijze ook het karakter van Hadewijchs „minne” beïnvloed. Wanneer de mystieke verhouding

¹⁾ De eerste betekenis is hier misschien wel „geven waar hij recht op heeft” (vgl. Mnl. Wdb. dl. IX kol. 2689).

eenmaal als een liefdesverhouding wordt verbeeld, dan dreigt altijd het gevaar dat de erotische vorm de mystieke inhoud gaat overwoekeren. Dan wordt de mystiese Andere, die de ziel zoekt en door haar gezocht wordt, licht tot een soort van geestelijke sprookjesprins; en dan neemt die sprookjesprins maar al te vlot de gedaante aan van de Christusfiguur, die men zich als een schone jonge man denkt, in wie hemelse luister en aardse tastbaarheid een aantrekkelijke synthese vormen. Om die ideale minnaar cirkelen dan de gedachten en de gevoelens, met die gestalte voedt zich de exaltatie van een aantal „vrome vrouwen”.¹⁾

„Erotiese Christus-mystiek”, goed; als men dan maar bedenkt dat de religieuze waarde daarvan niet gemeten moet worden aan de hartstocht waarmee men zich in de armen van deze Minnaar werpt, maar uitsluitend aan de mate waarin die minnaar, als ik het zo uit mag drukken, Christus is.

Erotiese Christus-mystiek vinden we bij Hadewijch eigenlijk alleen in de Visioenen en in de aanhef van Lied xxix; de eigenlijke „bruidsmystiek” ontbreekt bijna geheel. Dát haar minne-mystiek zich echter niet tot bruidsmystiek, maar tot een mystiek van de hoofse minnedienst ontwikkeld heeft, ligt zeker voor een deel aan haar geardheid²⁾, maar voor een ander deel toch waarschijnlijk aan het asketies en spiritualisties karakter van de hoofse minne, waarbij de dienst en de „Seelenkultur” zo op de voorgrond staan, en de vervulling steeds naar een onbepaalde toekomst wordt verschoven.

Dat zij haar *vrouwelijk* verlangen heeft moeten uitspreken niet alleen, maar onder de dwang van een machtige cultuurtraditie ook heeft moeten *beleven* in de beelden en vormen van de ridderlike minnedienst, moet er nog toe bijgedragen hebben, de figuur van de mystiese Andere amorf te houden.

Intussen is de vraag gewettigd, of Hadewijchs denken en voelen niet voor een deel in het voor-hoofse leven wortelt: haar beelden uit de vechtsfeer zijn zo talrijk, en worden met zo'n Schwung en zo'n overtuiging voorgedragen, dat men soms duidelijk de feodale houwdegen in plaats van de dienende ridder achter haar meent te zien staan. Het tournooi, dat zij zeker gekend heeft,

¹⁾ Het is bekend dat de figuur van Maria in mannenkloosters vaak een overeenkomstige dienst heeft moeten doen.

²⁾ Vgl. blz. 22.

is toch wel een tézeer „verhoofste” en gereglementeerde strijd, om hier als voorbeeld te hebben kunnen dienen:

x 28 *Waer omme soude dan ieman sparen,
Ochte men minne met minnen verwinnen mach,
Hine soude met niede in storme dorevaren?*

xxi 3 *Die edele herte fijn,
Die elken storm van minnen wilt ghestaen,
Si spreect van fieren sinne:
„Ic gruete u, minne, al minne,
Ende bens fier ende stout:
Ic verwinne noch uwe ghewout,
Ochte ic scietere mi al inne.”*

xxi 40 *Si hevet meneghen grote ghewelt ghedaen. [Si, sc. Minne]
Dies moet hi hebben plaghe,
Diet hare met worden verdraghe, [met haar tot een
Hine were met crachte hare cracht. vergelijk komt]
Want die minne nie en vervacht,
45 Hine leefde nie vrie daghe. ¹⁾*

xxxix 86 *Die fiere gheve slaghe eer minne sla,
So comt hi scone te stride.
Die de minne besteet met niede, [aanvalt]
— Hoe welt dat hem verga —
Hi sal bevaen hare wijde.*

Intussen trekke men zijn konklusies niet te haastig; want terwijl uitlatingen als deze in de mond van een ouderwetse vechtjas niet misplaatst zouden wezen, zijn er andere, overeenkomstige, die blijkens hun schertsende toon eng met het „Walthergenre” van de hoofse lyriek (vgl. blz. 74) samenhangen. Wat in de voorhoofse tijd zware, humorloze ernst zou zijn geweest, heeft iets van de elegantie en de zelfspot der hoofse dichters behouden, nu het bij Hadewijch opnieuw tot bloedige ernst is geworden. Dubbelbetekenissen maken de zaak psychologies nog gecompliceerder:

xxi 73 *Hets onghehoert nu die over Minne yet claghen:
Hare name es so ghemint dat men hare al verdreghet.
Die si nu stoert, ic rade hen dat sijs niet en ghewaghen.
Het es hen onbekint, dien si so niet en verweghet.*

¹⁾ Wie zich verbaast dat Minne, de mystiese geliefde, de vrouwe die men nederig en toegewijd had te dienen, nu ineens een vijand is geworden die men op leven en dood en zonder kwartier bevecht, denke aan het verhaal van Jacob en de Engel. Dat ook Hadewijch deze vergelijking gemaakt heeft, die waarschijnlijk in haar kringen gangbaar was, blijkt uit Br. XII 177—196.

[Het vindt geen gehoor, ja, het wordt „ongehoord” gevonden, als iemand zich over de Minne durft te beklagen, haar aan te klagen; zij is zo populair, dat men alles van haar duldt. Als zij nu iemand iets misdoet, dan raad ik hem er maar geen werk van te maken; want anderen, die zij het leven niet zo zuur maakt, begrijpen en geloven het tòch niet. ¹⁾]

- 77 *Maer die fier es ende coene*
Sie selve te sinen doene [zaak]
Ende were met slaghen den slach; (eigenrichting!)
- 80 *So siet hi noch den dach:*
Die minne brinct hem selve die soene.
Die minne nemt te verdoene, [a. vermoorden, b.
Si gheeft hem vollen perdoene, gebruiken]
Ende maecten haers al vri. [a. vrij van haar,
 b. haar baas]

XLIV 39 *Dat minne hare tere met minnen verdoet*
Dat es wel recht — si es so groet —,
Ende si ons altoes doe scoen ghemoet:
Hare sparen es argher dan al doet.

[a. Het is passend, aangezien de Minne een aanzienlijke vrouwe is, dat zij ons royaal ontvangt; het ergste van alles zou zijn als zij zich schrieltoonde. b. Het is passend dat zij met ons een ridderlijk gevecht levert, want erger dan de dood zou het zijn als zij ons spaarde, m.a.w. niet als een serieuze tegenstander erkende.]

43 *Ay minne, weder spaerdi mi,*
So sparic u, dies manic di!

Dezelfde raillerende toon treft ons ook in de „feodale” verhouding tot de Minne, en kan als bewijs strekken dat Hadewijch, ondanks haar feodale terminologie, in werkelijkheid evenmin meer „feodaal” denkt als de hoofse zangers:

xxxv 34 *Minne heeft mi al minne ontseghet.* [a. geweigerd, b. de
Waer mi dat ye bi minnen ghesciet oorlog verklaard]
Dat ic een ure hadde ghelevet
In hare hulde, hoe soet mi staet,
So sochtic ane hare trouwe aflaet.

[Minne heeft mij de oorlog aangedaan; was ik nu maar ooit door

¹⁾ Totaal anders, en n. m. m. totaal onjuist, verklaard bij Van Mierlo: De Poëzie van Hadewijch, Versl. Med. Kon. Vl. Ac. 1931, blz. 408—409.

de Minne officieel als vazal aanvaard, dan zou ik nu een beroep kunnen doen op haar leentrouw.]

- 65 Minne heeft mi rechteloës ghedaen; [vogelvrij ver-
Ane wien salic nu soeken raet? klaard ¹⁾]
Dats ane trouwe: wilt si mi ontfaen,
Dat si mi om hare hoghe daet
Vore minne gheleide, dat ic hare mochte
70 Mi al opgeven, ochte sijs iet rochte; [als zij het goed-
Ic bidde hare troeste noch raet enghene, vindt]
Dan dat si mi hare bekinne allene.

[Als Trouwe mij in haar protectie wil nemen, een vrijgeleide wil geven, dan zal ik haar smeken bij haar „hoghe daet”, haar roem, om mij bij Minne te introduceren, opdat ik haar manschap kan doen; ik vraag niets anders van haar, dan dat ze mij als haar vazal erkent.] ²⁾

Zo konstateren wij het merkwaardige feit, dat Hadewijch, de mystica, wier mystiek men waarlik niet halfslachtig of hybridies kan noemen, de hoofds-ridderlike mentaliteit van de 13e-eeuwse wereldlike kultuur op gelukkige wijze vertegenwoordigt. In haar, die toch wel vóór alles „zichzelf” is, zien we twee grote cultuurstromingen samenvloeien, — zij verbindt door haar persoon en haar werk de beide polen, waarnaar zich feitelijk het hele Middeleeuwse geestesleven richt: de Christelike mystiek en het hoofds-ridderlik humaniteitsideaal.

¹⁾ Anders bij Van Mierlo, t. a. p. blz. 343.

²⁾ Het is juist de humor van dergelijke passages, die mij doet aarzelen op verschillende plaatsen verband te leggen met het boek Job. De overeenstemming tussen de geciteerde regels XXI 73, 74 en Job XIX 6, 7; XLIV 43 en Job VI 8—10; XXXV 34 en Job XXVII 2, is overigens wel zéér merkwaardig.

HADEWIJCH EN DE NATUUR.

De verhouding van Hadewijch tot de natuur verdient wel een afzonderlike bespreking. Allereerst dient dan opgemerkt te worden, dat een dergelijke „verhouding” feitelijk alleen spreekt uit de Liederen. Wie de Visioenen, de Brieven, of de Rijmgedichten leest, zou daaruit licht kunnen konkluderen dat het de schrijfster aan alle natuurgevoel ontbreekt: geen beschrijvingen, geen vergelijkingen, zelfs geen woorden van eerbied of bewondering voor „het wonder der schepping”; geen toespeling op weersgesteldheid of jaargetij, — het is of de schrijfster doof en blind is voor de wereld om haar heen.

Men zal misschien willen zeggen dat stichtelijke beschouwingen zich ook niet biezonder lenen voor toespelingen op de natuur (het werk van Franciscus, Bernardus, en een prediker als Berthold van Regensburg pleit overigens tegen die opvatting), — maar er zijn toch ook de Visioenen. Was daar dan geen aanleiding om met gloeiende kleuren visionaire landschappen te schilderen, om de hemelse heerlijkheid weer te geven met alle middelen die de aardse heerlijkheid aan de hand kan doen?

Niets ervan: Hadewijch geeft in haar Visioenen zelden een „voorstelbare” voorstelling, bijna nooit een landschap. Het is waar, haar visioenen zijn niet lelik, niet anti-aestheties zoals wel bij Hildegard van Bingen, maar een zinnelijke schoonheid als bijv. bij Mechtild van Magdeburg vinden we in haar gezichten evenmin. Ze zijn heel weinig visueel over 't algemeen, en waar ze een voorstelbaar beeld geven, daar doet dit merkwaardigerwijs volkomen aan *als een plaatje*, niet als werkelijkheid.

Lezen we bijv. in het eerste Visioen de beschrijving van de boomgaard der deugden, dan herinnert ons dat aan niets zo sterk als aan de gelijktijdige beeldende kunst, aan niets zo weinig als aan de levende werkelijkheid. Als zij in VIII 1 vlg. zegt „Ic sach enen groeten berch, die hoghe was ende breet, ende van onseggheleker scoender ghedane; tote dien berghe ghinghen vijf weghe hoghe staen, die alle dien edelen berch opghinghen,” etc., dan vragen wij: „Ziet men dan zó een berg?” Neen, maar zo, schematies, typies, *tekende* men toen een berg. — Of als zij zegt dat zij zag „ghereiden een stat nuwe alse ierusalem hetende ende also ghedaen,

Die cierendemen met allen nuwen gherede" (v 3 vlg.), of dat zij zag „ene stat groet ende wijt ende hoghe en ghesciert met volcomenheiden; ende daer in midden sat . . . ." (xii 3 vlg.), dan vragen wij: „Kan men dan zó een stad zien? Kan men dan zien hoe een stad heet? Kan men een stad dan tegelijk waarnemen als „groet ende wijt ende hoghe" (dus van buiten, als een geheel gezien), en zien wie er midden in die stad zit, ja een optocht door de straten zien trekken (xii 51)?" Neen, maar zo, schematies, typies, beeldde men toen een stad af, en zette men namen en verklaringen bij zijn voorstellingen.

De schrijfster van de Visioenen heeft dus blijkbaar heel weinig om zich heen gekeken, dat ze haar schaarse landschappelijke aanduidingen nog uit de boeken moet halen? Ze heeft blijkbaar geen oog voor vorm en kleur, voor harmonie en compositie? Wie dat denkt, leze het ix^e visioen, met de beschrijving van Redene en haar ioffrouwen; daar is in die eenvoudige, weinig gecompliceerde voorstelling een visuele schoonheid, een geraffineerde kleurgevoeligheid vooral, die ook de veeleisendste aestheet kan bevredigen. — Natuurbeschrijving is dat nu weliswaar niet, maar het bewijst wel dat de schrijfster van de Visioenen aandacht en oog voor zintuiglijke schoonheid heeft, en dus wanneer de gelegenheid zich voordoet, natuurbeschrijving zou kunnen geven.

Zo kan het dan gebeuren, dat uit geen enkel *Middelnederlands werk een warmer, rijker en veelzijdiger natuurgevoel spreekt, dan uit de lyriek van diezelfde Hadewijch.*

Maar zijn dan ook welbeschouwd de M. E. niet straatarm aan uitingen van natuurgevoel? En is dat eigenlijk niet heel begrijpelijk? Is natuurgevoel niet veel meer een eigenschap van de kultuurmens, die de natuur opmerkt, bestudeert, zoekt, mist, kortom buiten zich en tegenover zich voelt, dan van de primitievere mens voor wie de hele natuur „vanzelf spreekt" en dus onbelangrijk is?

Zo heeft men vroeger de afwezigheid van natuurgevoel, die men in de M. E. meende op te merken, wel beredeneerd en verklaard. Zeker niet geheel ten onrechte, maar evenmin geheel terecht, want langzamerhand lieten zich de steeds talrijker bewijzen van Middeleeuws natuurgevoel toch niet meer negeren. Is bijv. Franciscus niet een klassiek voorbeeld van Middeleeuws natuurgevoel? Kent niet iedereen die prachtige suggestieve regel uit het Chanson de Roland „Halt sunt li pui, e li val tenebrus"

[hoog zijn de bergen, en donker het dal]? Is er dan geen natuurgevoel bij de vaganten, bij de troubadours, bij de minnesänger? Wie die het eens gelezen heeft, kan het prachtige lentetafereel uit Gottfried van Straszburg's Tristan vergeten, of de heerlike zomermorgen als Beatrijs met haar lief het klooster verlaten heeft? En hebben wij dan Veldeke niet?

Men kan dus volhouden dat het natuurgevoel in de M. E. minder verbreid was dan in andere tijden (dit lijkt mij juist, en wordt ook door de beeldende kunst bevestigd), maar dat het niet bestónd, is een onhoudbare bewering. Dat de Middeleeuwer de natuur over 't algemeen *meer uit een prakties dan uit een aestheties oogpunt* beschouwde, is zeker ook waar. De waardering voor vruchtbare velden is oneindig veel groter dan voor romantiese berglandschappen, een appelboom is veel meer in tel dan de statigste eik; dichte wouden, sneeuwlandschappen, de zee, worden zozeer als oncomfortabel ervaren, dat men aan mooivinden gewoonlik niet toekomt ¹⁾. En als de lente, de Mei, de zonneshijn door sommige dichters zo uitbundig geprezen en bezongen worden, dan is dat zeker mede omdat de zomer voor de Middeleeuwer met zijn weinig gevorderde techniek de tijd van betrekkelijk comfort was, de winter de tijd van zich-behelpen, van korte dagen, kille woningen, en voor wie reizen moest van doorweekte kleren en onbegaanbare wegen.

Nog op andere wijze heeft men het Middeleeuwse natuurgevoel in zijn omvang willen beperken. Burckhardt, die in zijn „Kultur der Renaissance in Italien” voor het eerst de vaganten binnen de kring van zijn aandacht trekt, maakt de zeer juiste opmerking dat deze dichters van de natuur *alleen voorgronden* zien, vogels, bloemen en dergelijke, maar geen verschiet, geen landschap. Ook dat is een waarneming die door de beeldende kunst gestaafd wordt, — maar we hoeven toch slechts aan het bovengeciteerde vers uit het Rolandslied te herinneren, om duidelijk te maken dat Burckhardt's regel niet in alle gevallen opgaat. Aan de andere kant is dat vers juist door zijn uitzonderlikheid, door zijn geïsoleerd-staan, misschien het beste bewijs voor de juistheid van Burckhardt's kijk. Want het moge dan niet waar wezen dat de Middeleeuwer geen belang stelde in het landschap, waar toont hij zich ook in stáát het te schilderen, te beschrijven, te suggereren? — In een boek als Ganzenmüller's „Das Naturgefühl im Mittel-

¹⁾ Proef op de som: hoeveel mensen „zien” de schoonheid van een brandnetel?

alter" komen vele belangwekkende specimina van landschapsbeschrijving voor van geleerde Middellatijnse schrijvers, soms in proza, soms in hexameters, vaak bladzijden lang, en steeds met de pretentie van het „mooi" te doen; maar wat zien we bij al die uitvoerige en zorgvuldige schilderingen? Heel weinig. En wat blijft er ons van bij? Niets. Er was bij die mensen ongetwijfeld aandacht voor het landschap, maar waarschijnlijk geen „gevoel"; of als zij dat gevoel al hadden, dan blijven ze toch absoluut in gebreke het op anderen over te dragen.

Nòg een opmerking is er over het Middeleeuws natuurgevoel gemaakt, die overweging verdient. Het is niet waar, heeft Gertrud Stockmayer in haar studie over „Naturgefühl in Deutschland im 10. und 11. Jahrhundert" gezegd, dat de Middeleeuwer de natuur ook niet zuiver aestheties wist te waarderen. Integendeel, herhaaldelijk komen we bijv. de mededeling tegen, dat men ergens in de wildernis een cel bouwt of een klooster sticht omdat het er zo „mooi" is; alleen, de schoonheid die men in de natuur waardeert, is uitsluitend die van het „amoenum", *het liefelike; voor het grootse heeft men geen oog.* — Men zal zich herinneren dat vele natuurpassages, in 't biezonder in de hoofse literatuur (epies en lyries), vaak „op het snoezige af" zijn, zo zelfs, dat wij de indruk krijgen van een in de grond toch vrij oppervlakkige en onbelangrijke natuurbeschouwing, en des hoofsen dichters „ewige Ostertag" ons terdege kan gaan vervelen. — Maar „Halt sunt li pui, e li val tenebrus", dat moge ons ook hier voor eenzijdigheid en generaliseren behoeden.

Ganzenmüller, die zich met het onderwerp waarschijnlijk het grondigst heeft beziggehouden, hamert op een ander aambeeld. De fout is volgens hem, dat wij de Middeleeuwer aan de maat van ons modern natuurgevoel meten, en dan als hij daaraan niet voldoet, zeggen dat hij geen natuurgevoel hééft. Men voelt, welke kwestie hier urgent wordt: die namelijk van de definitie van het begrip „natuurgevoel". Hebben wij het recht om alleen onze aestheties-gekleurde natuurwaardering die naam waardig te keuren? Staat niet de *religieuze natuurwaardering* van de Middeleeuwer (de natuur als Gods schepping en Gods openbaring) daar volkomen gelijkwaardig naast? Is het zelfs niet volmaakt willekeurig, en filosofies volkomen ongemotiveerd, om de natuur zo alleen als aesthetiese waarde te zien? Staan wij moderne mensen met al ons „natuurgevoel" niet vrij onnatuurlijk tegenover de natuur, is onze natuurliefde niet voor een groot deel een romantiese

vlucht voor het gecompliceerde moderne leven, voor de mensen, voor ons zelf?

Gedeeltelik, ja. Maar de moderne mens die in de natuur tot zichzelf wil komen (of „tot rust wil komen”, dat is hier bijna synoniem), zoekt daar toch dunkt mij allereerst de grote lijnen die hij in zijn gewone leven uit het oog dreigde te verliezen; hij zoekt er de *kosmos*, d.w.z. de *tot een zinrijk geheel geordende verscheidenheid*, en hij zoekt die, omdat het een natuurlijke behoefte van zijn geest is, de wereld als kosmos te zien, en zelf tot kosmos te groeien. Als hij de natuur zoekt uit gemis, uit innerlike armoede, dan is dat toch geen armoede waar hij zich voor te schamen heeft, zoals Ganzenmüller schijnt te willen impliceren. — En in ons „moderne” natuurgevoel spreekt toch ook mee een besef van verbondenheid, van oerverwantschap met de natuur, een mystiek gevoel van met de natuur één leven te leven, op één ritme te bewegen, in één lotsgemeenschap verbonden te zijn. Dit besef, dat religieus kan wezen („God in alles en alles in God”), maar niet noodzakelijk hoeft te zijn, en de eerbiedige aandacht en vertederde liefde voor al het geschapene, die eruit voort kunnen vloeien, zouden misschien met het allermeeste recht natuurgevoel te noemen zijn. ¹⁾

Keren we nu terug tot Hadewijch en haar lyriek, dan moeten we vragen: Had zij een opvallend sterk natuurgevoel? Is onze indruk juist, dat haar natuurgevoel „moderner” is dan dat van haar tijdgenoten? *Waarin bestaat dan die moderniteit? In hoeverre is zij in haar natuurgevoel door verschillende tradities bepaald, in hoeverre origineel?* Want dat originaliteit en traditie ook hier onontwarbaar dooreen liggen, is wel zeker. Trouwens, is onze natuurbeschouwing zo homogeen? Is het zo ongewoon om van een mooie lentedag te genieten met „dierlik welbehagen”, een landschap aestheties te bewonderen, de sterrehemel te beschouwen met religieuze eerbied, bij een wintergezicht te denken aan de genoegens van het schaatsenrijden, en in de herfst te bespiegelen over vergankelijkheid?

Ook Hadewijchs natuurbeschouwing is niet homogeen. De transcendentale beschouwing, volgens Ganzenmüller de typies-Middeleeuwse, vinden we bij haar feitelijk nergens; nergens de opvatting dat al het vergankelijke in de natuur „nur ein Gleichnis”

¹⁾ Wil men een zeer sprekend voorbeeld: Van Collem.

is, en symbool voor het Eeuwige; in zoverre is zij aan de Christelijke traditie geheel vreemd.

De neiging om alles in-een-symboliese-relatie-tot-iets-anders te zien, een van de meest karakteristieke trekken van het Middel-eeuwse denken, kan men ook bij Hadewijch vaak genoeg ontmoeten. Maar op haar natuurbeschouwing heeft dat vrijwel geen invloed gehad; en merkwaardig genoeg, op de weinige plaatsen waar zij de natuur als symboliese waarde gebruikt, daar is vrijwel steeds het verband met de werkelijke, levende natuur zoek; daar is alles traditie, en bijna niets eigen vinding.

In de eerste plaats geldt dat voor de traditionele mystieke metaforen („storm van minnen”, de „vreseleke afgront” der godheid, de „viereghe vloet”, etc.), die echter juist door hun onbepaaldheid en vage grootsheid nog voldoende ruimte laten voor eigen gevoel. Zuiver cliché is daarentegen een beeld als dat van de zingende zwaan (Lied xxxviii 21), dat regelrecht uit de Physiologus-literatuur (symboliese natuurlijke historie) stamt¹⁾, en ook in de troubadours- en minnesängerpoëzie al een locus communis is. Daarmee op een lijn staat het, als in Lied xxi 50 vlg. van de Minne gezegd wordt: „Nu scinen mi hare lone Ghelijc den scorpione, Dat toent scone ghelaet Ende na so sere verslaet.” De schorpioen is hier geen beest, maar eenvoudig een symbool voor „in cauda venenum”, voor zich-vriendelik-voordoen en dan verraderlik treffen²⁾.

In Lied xxix 31 vlg. wordt gezegd: „Wat so ons God ye onste, En wart nieman die conste Gherechte minne verstaen, Eer dat Maria, die goede, Met diepen oetmoede Die minne hadde ghevaen. Tierst was si wilt, doen wart si tam,” etc. Het is duidelijk dat hier op de fabel van de eenhoorn wordt gedoeld, die immers zo woest en gevaarlijk is dat niemand hem de baas kan worden, die voor geen geweld bezwijkt, maar gelokt en getemd kan worden door een reine maagd. Die eenhoorn is echter ook weer geen beest, maar een symbool-op-pootjes.³⁾ En als het vers doorgaat: „Tierst was si wilt, doen wart si tam; Si (sc. Maria) gaf ons vore den leeu een lam” (vgl. Apoc. v 5, 6), dan hebben werkelijke leeuwen en lammeren daar al weer heel weinig mee te maken; ongeveer even weinig als de adelaar van Johannes de Evangelist, waar in de

¹⁾ Zie Dr. F. Lauchert: *Geschichte des Physiologus*, blz. 141.

²⁾ Lauchert, t. a. p. blz. 150.

³⁾ Het verhaal van de eenhoorn komt reeds voor in de oorspronkelijke (Griekse) Physiologus (afgedrukt Lauchert t. a. p. blz. 254); ook hier wordt de eenhoorn al als een symbool van Christus opgevat.

Visioenen herhaaldelijk sprake van is, met een werkelijke adelaar.

Het is bekend dat ook de roos (ev. de „roos temidden van de doornen”), de lelie, de nachtegaal, tot het symbolenarsenaal van de Middeleeuwse geestelike auteurs behoren. De roos staat dan voor de martelaar, de roos tussen de doornen voor de vrome temidden van zondaars of kwaadwilligen; de lelie symboliseert de maagd, de nachtegaal de minne. Maar hoezeer diezelfde rozen en lolieën en nachtegalen ook in de hoofse literatuur, die haar voorbeeld is, schering en inslag zijn, hoezeer dus voor Hadewijch een versmelten van wereldlik en geestelik motief voor de hand lag, zij heeft er een uiterst spaarzaam gebruik van gemaakt.

Op de enige plaats waar de nachtegaal bij haar voorkomt, is elke gedachte aan symboliek verre. Maar de enige plaats waar zij de roos noemt, is in dit verband van biezondere betekenis. In Lied II, dat over de vervolgingen gaat, die zij te verduren heeft, staat 91 vlg.: „Ghelijc dat ons die scone rose Metten dauwe comt uten dorne ghegaen, So sal die mint dore alle bose Met toeverlaet hare storme ghestaen.” Die regels zijn ongewoon voor Hadewijch, primo omdat ze niet aan 't begin staan, zoals haar natuurschilderingen gewoonlik, ten tweede omdat vergelijkingen in haar werk even zeldzaam zijn als beelden en metaforen algemeen, en ten derde omdat het tertium comparationis zo weinig voor de hand ligt. Men kan dat nu wel aannemelik maken door te zeggen dat de gevoelswaarde tertium comparationis is, maar als we mogen denken aan een bijbetekenis rose: martelaar, gelovige; doren: vervolgers; en misschien dauw: genade, dan krijgen die verzen ineens een verrassende diepte.¹⁾

Vermelden we dan nog, dat Hadewijch een enkele maal de zon als symbool voor de minne neemt (vi 32?), dan hebben we haar betrekking tot de transcendentale natuurbeschouwing wel ongeveer afgehandeld.

Veel sterker is de band die haar natuurgevoel verbindt met dat van de geleerde en de hoofse traditie, — die men veilig samen kan vatten, omdat het steeds waarschijnlijker wordt dat de hoofse stijl (van troubadours en minnesang), hetzij direkt of via de vaganten teruggaat op de geleerde humanistische traditie, die feitelik de

¹⁾ Een aardige bevestiging van deze veronderstelling vinden we in de Limburgse Sermoenen, blz. 419, 18 vlg.: „Also minnentlike also die himelsche dau op die edelen blumen velt in die bluyenden Meye, also velt onse Here mit sinre edelre gracien in die edele sele, ende dan wert die sele ende therte ende alle dogeden erquect ende bloyende ende vrogt brengende van die lifliken himelschen dowe, regte also die edele rose ontplukt ende bluyet van die suten Meyschen dowe.”

hele M. E. door als onderstroom is blijven bestaan. Ze onderscheidt zich, evenals later de Renaissance, van de „Christelike” traditie door een open oog voor details en voor zintuiglijke schoonheid, een a.h.w. realistische kijk op de natuur, gepaard met een stereotype, antikiserende uitdrukkingswijze.

Oog voor details en voor zintuiglijke schoonheid zal men aan Hadewijch in haar natuurpassages zeker niet willen betwisten; maar een „stereotype, antikiserende uitdrukkingswijze”? Integendeel, zal men waarschijnlijk zeggen, alles is bij haar direkt, persoonlijk, origineel. Toch niet zo origineel als het lijkt: de voorstelling van de lente die „geboren wordt” bijv. (Lied xxxviii 1 „Als ons die linten wert gheboren”), de personificatie van de jaargetijden, en de voorstelling van de strijd tussen winter en zomer (Lied I 1 vlg. „Ay, al es nu die winter cout, Cort die daghentie nachte langhe, Ons naket saen een somer stout, Die ons ute dien bedwanghe Sciere sal bringhen”; Lied xxxvii 1 vlg. „Het sal die tijt ons naken sciere, Dat ons die somer sine baniere Set op met bloemen meneghertiere”), een vergelijking als Lied xvii 17, 18 „Mere dan sterren aen den hemel staen Hevet die minne dan rouwen”, — al deze motieven, die bij Hadewijch zo verrassend en nieuw aandoen, zijn oud erfgoed uit de geleerd-Latijnse traditie.

Aan de andere kant is er gegronde reden om die geleerd-Latijnse, humanistische traditie op het punt van natuurgevoel te scheiden van de hoofse poëzie en de vagantenlyriek. Het is toch tenslotte niet voor niets, dat het natuurgevoel van vaganten en minnesang ons treft, fris en levend aandoet, de indruk maakt van modern (of van „klassiek”), terwijl de natuurbeschrijvingen van de geleerde auteurs ons onverschillig laten.

Het zijn de vaganten (de oudsten al in de 11e eeuw), die voor het eerst weer in een subjectieve, persoonlijke verhouding tot de natuur komen te staan, die blij zijn met de ontwakende lente, of zich verbazen dat de vrolijke natuur geen notitie neemt van hun verdriet, die treuren met de herfst, of in hun liefdegeluk onverschillig zijn voor de dreiging van de winter. Het zijn de vaganten, die na de pedante volledigheid van de geleerde natuurbeschrijving weer de kunst van het enkele, rake woord hebben her-ontdekt, die ook de klassieke oudheid had bezeten. Met die beide vondsten hebben zij niet minder dan een revolutie in de natuurlyriek teweeggebracht, en hun stempel gezet op een heel tijdperk van hoofse poëzie, zowel in Frankrijk als in Duitsland. Want het motief van de

persoonlike verhouding tot de natuur (in de vier variaties lente-herfst-parallel-antithese) is zowel bij de troubadours als bij de minnesänger tot in het oneindige — en vaak tot in het vervelende — vruchtbaar geworden. Aan die enkele, pregnante aanduidingen (Mei, vogels, bloemen) heeft generatie na generatie van dichters zich bedwemd. Trouwens, de hele gedachte om een minnelied geregeld met een natuurtafreeltje, de zgn. „Natureingang”, te beginnen, een gedachte die men zeer ten onrechte voor „volkstümlich” heeft gehouden, is door de hoofse lyriek aan de vaganten ontleend.

Zo zeer heeft zich na en door de „revolutie van de vaganten” een nieuwe traditie gevestigd, dat het weldra nodig werd opnieuw revolutionair op te treden, wilde de kunst niet verstarren. Zo hebben de latere troubadours de hele „Natureingang” laten vallen. In Duitsland is dat zelfs al het geval bij Friedrich von Hausen († 1190); zowel Heinrich von Morungen als Walther von der Vogelweide, dichters met een sterk natuurgevoel, maar ook met een sterke originaliteit, hebben daarvoor een andere uitweg dan de traditionele Natureingang gezocht en gevonden.

Hoe ziet nu de klassieke Natureingang er uit? Hij is in de eerste plaats kort, niet langer dan een strofe, vaak maar enkele regels; hij beschouwt de natuur aestheties, niet religieus, zoals de M. E. graag doen, niet uit nuttigheidsoogpunt, zoals misschien wel eens voor de hand zou liggen. Hij beschrijft gewoonlijk de lente, minder vaak de herfst of de winter, en brengt die in parallel of nog vaker in antitheties verband met de persoonlijke omstandigheden van de dichter. Dat verband kan op de meest uiteenlopende manieren uitgedrukt, of in het eenvoudigste geval niet uitgedrukt worden. Andere aspecten van de natuur: mooi weer, regen, ochtend, avond, zee, landschappelijke eigenaardigheden, dat alles schijnt buiten de gezichtskring van de dichters te vallen; achtergronden, perspectief ontbreken er gewoonlijk aan, alles speelt zich af op een ondiep toneel.

Nu is m.i. het opmerkelijke van die natuurtafreeltjes, dat ze de indruk maken van „allemaal eender”, wanneer men er een aantal leest, terwijl ze toch ieder afzonderlijk levendig, fris en charmant zijn. Het eerste is niet moeilijk te verklaren: het apparaat van de hoofse dichter is buitengewoon beperkt. Hij spreekt feitelijk alleen van lente — zon — vogels — bloemen, of van winter — geen zon (ev. sneeuw) — geen vogels — geen bloemen. De bloemen

kunnen desnoods rozen of lelieën zijn (is er iets akelig-conventione-
nelers denkbaar?), in 't uiterste geval bij de Duitsers „violetten”,
bij de Provençalen gladiolen of meidoorn; maar wáár zijn de
pioenen, waar de akeleien van de Middeleeuwse tuinen, waar
de bloeiende vruchtbomen, waar alles wat in 't wild groeit?
De bomen zijn nooit anders dan „bomen”, met soms in Duitsland
een linde ertussen; eiken, beuken, berken, dennen liggen blijkbaar
buiten de sfeer van de belangstelling. De vogels zijn vogeline,
cleine vogelin; mogen er zich in Provence nog eens leeuweriken
en zwaluwen voordoen, in Duitsland is de enige die zich afsplitst
de ook al weer conventionele nachtegaal; „merlekîne” (bij
Veldeke) zijn iets zéér biezonders, bijna pretentius van biezonder-
heid, — en we moeten al bij Walther komen om een gewone
kraai te ontmoeten; mussen, spreeuwen, zelfs vinken zijn onbekend.
Ook de kleuren zijn zo weinig gevarieerd: 's winters is de wereld
„val”, 's zomers grüen, bloemen zijn rô't, slechts in een enkel
geval bij Walther en op één merkwaardige plaats bij Albrecht
von Johanssdorf¹⁾ rijker geschakeerd; een blauwe hemel wordt
door geen van allen het vermelden waard gekeurd.

De natuurbeschrijving van de hoofse dichter is dus allesbehalve
oorspronkelijk of persoonlijk; maar oorspronkelijkheid is ook van
hoofs standpunt (en van hoofs standpunt beschouwt ook de artist
het leven!) geen deugd, maar een vergrijp tegen de goede smaak,
tegen de hoofse mâze en zuht. Wanneer hij er dus naar streeft
om steeds weer dezelfde thema's door een variërend gebruik van
steeds weer dezelfde hulpmiddelen uit te werken, dan is de hoofse
dichter volkomen in zijn recht. Maar zijn werk maakt ook op
òns niet de indruk van leeg en conventioneel, omdat van de schaarse
termen die hij gebruikt ieder woord a.h.w. een „Stichwort”
is, dat juist door zijn suggestieve onbepaaldheid (bluomen rô't,
der cleinen vogeline sanc, etc.) de fantasie aan 't werk zet, een
rijkdom van associaties oproept, en zo ténslotte veel minder
inadequaat is dan een moeizaam-uitvoerige opsomming of
schildering zou wezen.

Men kan zeggen dat dit bedrieglik is, dat zó feitelijk de lezer
„dicht” in plaats van de schrijver, en dat er niet de minste waarborg
is dat de schrijver het vers zo mooi bedoeld heeft als de fantasie
van de bewonderende lezer het maakt. Inderdaad; maar zonder
de fantasie van de bewonderende lezer of toeschouwer komt ook

¹⁾ Des Minnesangs Frühling 90, 32.

geen enkel kunstwerk tot zijn recht, en voor het verstaan van deze schoonheid is die fantasie zeker voorwaarde. Trouwens, we varen hier ook niet geheel zonder kompas; samenhang, toon, ritme, melodie kunnen het toch onmiskenbaar verraden, dat zo'n traditionele vorm boordevol inhoud, vol persoonlijk gevoel zit.

We zouden dit de kunst van *het representatieve woord* kunnen noemen; de Griekse en Romeinse dichters zijn daar meesters in geweest, en het is de verdienste van de hoofse poëzie, in dit opzicht de meesters zo voortreffelijk begrepen te hebben, — veel beter dan de meeste Renaissancisten bijvoorbeeld. Maar daarnaast kenden de Ouden de kunst van *het karakteristieke woord*, van de feilloos-juiste keuze van een detail. Kan men bijvoorbeeld vollediger, en beknopter, een avondstemming suggereren dan met de beroemde slotregels van Vergilius' eerste Ecloga: „Et iam summa procul villarum culmina fumant, Maioresque cadunt altis de montibus umbrae”? — Ook deze kunst is van de grootsten onder de hoofse dichters soms het deel geweest.

Het is dan wel niet twijfelachtig, in welke kringen Hadewijch op het punt van natuurbeschrijving „haar vak geleerd heeft”; we mogen dan niet weten of Provençaalse of Duitse, Latijnse of Franse, of misschien zelfs Nederlandse „minnesang” haar voorbeeld was, minnesang is het ongetwijfeld geweest. Het feit alleen al, dat van haar 45 liederen er 42 een Natureingang, of tenminste sporen van een Natureingang hebben, is op zichzelf bewijs genoeg. Het feit dat zij ondanks haar sterk natuurgevoel de natuur zo zelden midden in het vers te pas brengt of als vergelijkingsmateriaal gebruikt, en aan de andere kant de Natureingang óók toepast waar het haar eigenlijk niet gelegen komt, bewijst daarenboven dat zij een volgzamer leerling was dan men misschien denken zou. Zelfs het polemiseren tegen de starre traditie die aan het begin van ieder lied een Natureingang naar een bepaald model eist (Lied xxv 1 vlg.: „In allen tiden vanden iare, Hoe dat el metten tide si, Hevet hi bliscap ende vare, Die doghet allende om minne vri”), — zelfs dat polemiseren is litteraire traditie ¹⁾.

Het gebruik van bloemen als boden van de lente (Lied 1 7, 8 „Die hasel brinct ons bloemen fine; Dat es een teken openbare”; Lied xxiv 2, 3 „Die bloemen openbare Melden ons den tijt”) is een minnesang-motief, dat bijv. bij Meinloh von Seveling

¹⁾ Het draagt officieel de naam van „praeteritio”.

voorkomt. Het gebruik van „die tijt” in de pregnante betekenis van „de lente”, zoals in het laatstgeciteerde voorbeeld, is in Provençaalse en Duitse hoofse lyriek algemeen (la sazô, diu zit). „Lichte daghe” in de betekenis van geluk, vervulling (Lied XIX 43, 44 „Ay, edele minne, welctijt, wanneer Seldi mi gheven lichte daghe”), „daghe bi nacht” in de betekenis van gelukstemming ondanks moeilijke omstandigheden, en het omgekeerde „nacht bi daghe” (XLIII 71) zijn hoofse loci communes.

Willen we echter *Hadewijchs eigen natuurvisie* begrijpen, dan moeten we niet letten op die overgeleverde elementen, en niet op een rudimentaire Natureingang als van lied XLV „Ay, in welken so verbaert *die tijt*”, of van lied XXXI „Om grote minne in hoghe ghedachte Willic wesen al minen *tijt*”, die alleen uit stijlhistories oogpunt van belang zijn. Dan kunnen we er ook van de overblijvende kleine 40 liederen nog wel een twintig uitschiften, waar de Natureingang zuiver conventioneel is, en het verband tussen Natureingang en verdere gedachtegang of onbelangrijk, of — in het ergste geval — afwezig.

Wat er dan overblijft aan echts, oorspronkeliks, eigens, is tenslotte niet zo weinig. Er zijn er onder die korte passages, waarvan men, vooral als men meer van het genre gelezen heeft, misschien zeggen zal: „Maar wat is daar nu eigenlijk voor *biezonders* aan?” Toch zijn ze in werkelijkheid „*biezonder*” genoeg, maar ze horen tot wat ik boven aanduidde als het *representatieve type*, dat men misschien moet léren genieten, en in elk geval nooit los van 't verband en los van 't „geluid” moet beoordelen. Zo aarzel ik bijvoorbeeld niet om de aanhef van XII

XII I *Nu es die edele tijt gheboren,
Die ons bloemen sal bringhen int lant,*

prächtigt te noemen, hoewel er feitelijk „niets” in staat, en het weinige dat er in staat nog niet eens oorspronkelijk is. Wie het niet gelooft, leze het lied zelf, in z'n verband, op zijn gemak en liefst hardop.

Andere voorbeelden:

VI I *Als ons ontsteet de merte
Verquicken alle dinghen
Ende alle crude ontspringhen
Ende werden sciere groene.*

[Maart]

Hier is nog niet eens zon, geen bloemen, geen vogels, geen Mei-
maand, — er staat eigenlijk al weer heel weinig in die paar regeltjes,
maar ze zijn van een liefelijkheid, een ingetogen charme, die
even ondefinieerbaar als onvergetelijk zijn. — En hoort men
niet die toon van ademloze verrukking in de aanhef van lied VII:

VII I *Bi den nuwen iare
Hoept men der nuwer tide,
Die nuwe bloemen sal brenghen
Ende nuwe bliscap menechfout.*

Toch is er, zakelijk beschouwd, niets opmerkeliks in die regels
dan het eenvoudige trucje van het viermaal herhaalde „nuwe”.

Als ik nog even verder citeren mag, dan zou ik de aanhef van
lied XVI willen noemen:

XVI I *Men mach den nuwen tijt
Wel bekinnen overal:
Die voghele hebben delijt,
Die bloemen ontspringhen in berch in dal.
Waer so si staen,
Si sijn ontgaen
Den wreden winter diese qual. [kwelde]*

Of XXIV:

XXIV I *Die voghele singhen clare,
Entie bloemen openbare
Melden ons den tijt.
Die tiersten altemale
Sweghen ende waren vale,
Hebben nu groet delijt,
Dat si den tijt nu hebben weder
Daer si so langhe na laghen neder.*

Dat Hadewijch ook de gave van het *karakteristieke detail* heeft
bezeten, moge blijken uit het XVIIIe lied:

XVIII I *Als hem die tijt vernuwen sal,
Nochtan es berch ende dal
Wel doncker ende ontsiene overal; [ontsiene: lelik, onaan-
DOCH GHEET DIE HASEL BLOYEN. trekkelik]*

Heeft men in de troosteloze glimmende zwartheid („doncker
ende ontsiene”!) van een Januarië-bos die ijle gouden slingertjes
met hun wonderlike parallelie en prille glorie wel eens ontmoet?

Dan zal men in deze verzen een suggestief vermogen bewonderen, dat ten volle „modern” aandoet, maar waarnaast ook de moderne literatuur weinig gelijkwaardigs te bieden heeft.

Men ziet er tevens uit, dat zij, anders dan verreweg de meeste van haar tijd- en kunstgenoten, niet aan details blijft hangen, maar oog voor *landschap, voor het grote geheel* heeft. Of mogen we deze weinig gedetailleerde maar uiterst suggestieve aanduiding soms geen landschap noemen ¹⁾? Dan is er in haar oeuvre nog een tweede te vinden, niet minder belangrijk, en in zijn beknoptheid werkelijk verbluffend van virtuositeit; maar de virtuositeit ligt er bij Hadewijch nooit dik op, is nooit gericht op het „épater le bourgeois”, zodat de minder-aandachtige lezer geneigd is haar technies vermogen te onderschatten. Dit is het vers dat ik bedoel:

III I *Die tekene doen ons wel in scine*
— VOGHELE, BLOEMEN, LANT, DIE DACH —
Dat si verwinnen selen hare pine,
Die de winter sere wach. [woog]

„Voghele, bloemen,” dat zijn de gewone Stichworte, de vlugge vaardige aanduiding van een voorgrond; maar dan wordt er met een brede zwaai een horizon-lijn getrokken: „lant”, het is maar één woord, en nog een uiterst onbepaald woord bovendien, maar het is representatief, het zegt meer dan „horizonden, zacht omgebogen Van oost naar west, zonder éénmaal te ontmoeten Lijn die ze snijdt” (H. Roland Holst), het suggereert niet alleen wijdheid en vlakheid, maar nog groenheid en vruchtbaarheid bovendien. Dan wordt over dat geweldige, maar volkomen tweedimensionale landschap met een enkel alleronbepaaldst woord: „die dach” een hemelkoepel gestolpt, en in vijf woorden is het landschap compleet. — Ik heb hier nu een ogenblik op het „hoe” de nadruk gelegd, maar het feit op zichzelf dat Hadewijch waarneemt, wat haar tijdgenoten ²⁾ eendrachtig over het hoofd schijnen te zien, is kulturhistories nog belangrijker.

Breder, algemener is Hadewijch in haar natuurvisie dan de hoofse dichters; minder door een litteraire traditie bepaald, onbevangener

¹⁾ Men versta mij wel: niet omdat er hier van „berch en dal” gesproken wordt, noem ik dit een landschap, maar om de evocatieve kracht die er in die regels ligt. Andere bergen en dalen bij Hadewijch, bijv. xv 1 vlg. „Al es die tijt blide overal, Ende al es groene berch ende dal . . . .”, zijn voor haar natuurvisie veel minder tekenend.

²⁾ Ook de beeldende kunstenaars; men zal in de hele 13e eeuw, en nog in het grootste deel van de 14e erbij, vergeefs naar een analogon hiervoor zoeken.

in haar waarneming, onafhankeliker in haar uiting. Tegenover de wisseling der seizoenen kan haar het starre schema lente—herfst (waarvan zomer—winter in de minnesang slechts de varianten zijn) niet voldoen; zij heeft ook het vroeg-voorjaar gekarakteriseerd:

VI I *Als ons ontsteet de merte
Verquicken alle dinghen,
Ende alle crude ontspringhen
Ende werden sciere groene.*

II I *Tsaermeer sal in corten tide [tsaermeer: nu]
Tsap vanden wortelen opwaert slaen;
Daerbi sal verre ende wide
Bempt ende cruut sijn loef ontfaen.*

Zij heeft ook in de winter het voorjaar gespeurd; niet met de Uilenspiegeliãanse overweging dat na regen zonneschijn en na winter zomer komt, — zoals in de minnesang algemeen is —, maar door de bloeiende hazelaar te zien als een „teken openbare”, dat in de winter de lente al aanwezig is; zo behalve in de reeds geciteerde aanhef van lied XVII ook in I:

I I *Ay, al es nu de winter cout,
Cort die daghe entie nachte langhe,
Oms naket saen een somer stout,
Die ons ute dien bedwanghe
5 Sciere sal bringhen. Dats in scine
Bi desen nuwen iare:
Die hasel bringhet ons bloemen fine,
Dat es een teken openbare.*

Zij ziet de zomer niet enkel als een verlengstuk van de Meimaand, maar ook als het seizoen van de vruchtbaarheid, van de „praktiese resultaten”, zou ik haast zeggen:

XXXVIII I *Als ons die linten wert ghebornen,
So es men scoenre tijt in waen, [in wane sijn:
Dat bleyen sal ghers ende coren, verwachten]
Daer die meneghe op mach vervaen. [zijn hoop op
vestigen]*

„Daer die meneghe op mach vervaen”, — om praktiese redenen ongetwijfeld!

XXI I *Als ons die bloemen vanden somere comen sijn,
Daerna sijn wij der vrocht in waen.*

Dat de minnesänger de herfst uitsluitend ziet als de tijd van verwelken en vergaan, van verloren zomer en dreigende winter, wijst toch op een zekere vervreemding van het leven; Hadewijch ziet de herfst ook onder het aspect van de oogst, als vervulling van de zomer:

XLIV I *Als ons die vrochte vanden iare
In sijn comen openbare
Sonder rouwe ende sonder sware,
Dies al die werelt blide levet . . . .*

Ook *het weer* heeft haar aandacht, en juist hier, waar geen literaire traditie bestond, komt het persoonlijke van haar visie duidelijk aan den dag; uit die weer-passages, die geen van alle tot een Natureingang behoren, spreekt aan de ene kant een zakelijke belangstelling: III 55, 56 „Na groten storme wordet dweder scone, Dat wert ons dicke wel in scijn”, waarschijnlijk spreekwoordelijk, en daarom des te meer tekenend voor haar niet-veraesthetiseerde kijk op de dingen, evenals XIX 15, 16 „Dat seghet die dorpere: ieghen avont Salmen loven den sconen dach”, en misschien ook XIX 8, 9 „Bi sconen dagheraden Hoept men der lichter claerre daghe”. Aan de andere kant is er een gespannen meeleven, dat uit de geciteerde passages, mits in hun verband genomen, al blijkt, maar nog duidelijker spreekt uit XIX 46 „Hoe gherne ic die sonne saghe!”, en uit de waarlijk dramatische passage XVII 37 vlg. „Want ic sach ene lichte wolke opgaen Over alle swerke, so scone ghedaen” etc., die ik in ander verband nog nader bespreken moet.

Resumerende kunnen we dus zeggen, dat de transcendentale natuurbeschouwing Hadewijch vreemd is, dat zij van de symboliese natuurbeschouwing de sporen vertoont zonder er innerlik mee verwant te zijn, dat zij daarentegen met de hoofse traditie zowel door historische samenhang als door een zekere congenialiteit verbonden is, zonder zich daarom binnen de betrekkelijk enge grenzen van die hoofse traditie te laten beperken.

Daarmee is echter niet alles gezegd. Want haar *natuurschilderingen* mogen dan al realistisch wezen, en op zintuiglijke schoonheid ingesteld, haar *natuurgevoel* is tenslotte anders en dieper dan dat. De wereld om haar heen is voor haar niet alleen als voor de hoofse dichter „ougenweide” (een graag gebruikte term in de minnesang!), niet alleen vergelijkingsmateriaal of decor. Boven sprak ik reeds van haar „gespannen meeleven” met de weersgesteldheid, en

dat meeleven is voor haar hele verhouding tot de natuur karakteristiek. Zij is bij het natuurgebeuren geen onbewogen, instemmende of afkeurende toeschouwer, het raakt haar persoonlijk, onmiddellik. Als zij het natuurleven op zich zelf betreft, dan is dat geen willekeur, geen litterair procédé (zoals bij de hoofse dichters vrijwel steeds!), dan is het omdat ze zich zelf bij het natuurleven ten diepste betrokken vóélt. Het leven in de natuur is voor haar niet een „beeld” van het eigen leven, ze voelt tussen die twee een verborgen samenhang, — geen toevallig, maar een essentieel verband.

Er is hier een gevoel van verwantschap, van gemeenschap, dat niet anders dan mystiek te noemen is. Natuurlijk is dat gevoel volstrekt niet filosofies doordacht, waarschijnlijk zelfs nauweliks bewust, maar het is er niet minder reëel om. Was zij het gaan doordenken, dan had ze er òf geen raad mee geweten, òf ze had het moeten versystematiseren, en dús vervalsen, tot transcendentiaal natuurgevoel. En dat is het allerminst; *Hadewijchs mysties natuurgevoel is volslagen on-Christelik* ¹⁾, is zelfs niet religieus. *Waar haar houding tegenover de natuur religieus is, is zij volstrekt niet mystiek*, en het natuurgevoel van verreweg de meeste Middeleeuwse mystici is dat evenmin.

Dit klinkt paradoxaal, maar ik moet het even in deze scherpe vorm stellen, om duidelijk te maken wat ik bedoel. Religieus zou ik Hadewijchs houding tegenover de sterrehemel noemen; men voelt daarin een toon van vroom ontzag voor het overweldigend-grote, en een bewonderende eerbied voor de Schepper, die toch altijd nòg groter, nòg geweldiger is dan zijn schepping. Ja, feitelijk beschouwt ze de sterrehemel niet eens om zijns zelfs wil, maar alleen om zich de grootheid van Hem, die dat alles beheerst en in stand houdt, te dieper bewust te maken. Zo in die sublieme regels waar het slot van de *Divina Commedia* geanticipeerd wordt:

XII 69 *Want in hare ghenaden staen si,* [hare, sc. der Minne]
Die sonne, die mane, die sterren.

Zo in XL 57 vlg.:

XL 57 *Die loep des troens ende diere planeten* [troen: hemel]
Ende der tekene die metten trone gaen
Machmen iet met ghelike weten,
Ende met maten van ghetale bevaen,

¹⁾ Ook hier geldt, dat wie Hadewijch begrijpen wil, haar van haar eigen geaardheid uit benaderen moet, zonder zich door het feit dat zij nu eenmaal tot de Christelijke mystieken hoort, zijn onbevangeheid te laten roven.

maar nièt te berekenen, nièt onder woorden te brengen, en nog indrukwekkender dan de „loep des troens ende diere planeten”, is „der Minnen loep in der Minnen”. — Zo moet de hemel haar ook tot vergelijkingsobject dienen voor de onzegbare rampzaligheid van de ongetrooste „minnende”:

xvii 17 *Mere dan starren aen den hemel staen
Hevet die minne dan rouwen.* [die minne: de minnende]

En tenslotte is zeker ook de sterrehemel in haar geest aanwezig, als zij Gods alwetendheid uitdrukt met de wending

1 91 *Hem en es gheen werk so verre ontvloen,
En comt hem al vore oghen.*

Dit is zeker een *religieuze beschouwing* van de natuur, — maar dat is iets radikaal anders dan een *mystieke verhouding* tot de natuur. Ook andere Middeleeuwse mystici kennen dat niet, zei ik ¹⁾; op een enkele uitzondering na. Als zodanig zou ik tenminste geneigd zijn Franciscus te laten fungeren. Sabatier zegt in zijn levensbeschrijving van hem ²⁾: „La sympathie de François pour les animaux telle qu'elle éclate ici n'est qu'une manifestation du sentiment de la nature, sentiment tout mystique, on dirait panthéiste si ce mot n'avait un sens philosophique trop déterminé et absolument en opposition avec la pensée franciscaine.” Ganzemüller ³⁾ wil dat betwisten, maar zijn argumentatie is zwak. Ze komt feitelijk hierop neer: Primo is het niet waarschijnlijk, dat Frans een natuurgevoel bezeten zou hebben ten enen male verschillend van dat van zijn tijdgenoten; secundo vertoont de heilige duidelijke sporen van transcendentaal natuurgevoel, bijv. in zijn voorliefde voor lammeren als biezonder „heilige” dieren.

Maar wat „niet waarschijnlijk” is, is daarom nog niet onmogelijk; Hadewijch zou dan als tweede voorbeeld kunnen dienen van een in de M. E. zeldzame vorm van natuurgevoel, en zo het onwaarschijnlijke wat minder onwaarschijnlijk maken. Dat er in zijn natuurgevoel transcendentale elementen zijn, is zeer aannemelijk: ook een zo uitzonderlijke figuur als Franciscus ondergaat de invloed van zijn tijd. Zijn natuurgevoel is dan ook niet diametraal

¹⁾ Hetzelfde wordt, tegen de communis opinio in, nadrukkelijk betoogd door Grete Lüers: *Die Sprache der Deutschen Mystik etc.*, blz. 83, 84.

²⁾ P. Sabatier: *Vie de St.-François d'Assise*, blz. 203.

³⁾ Ganzemüller: *Das Naturgefühl im M. A.*, blz. 176 vlg.

verschillend van dat van zijn tijdgenoten, maar vertoont naast het eigene, persoonlijke, ook overgeleverde trekken. Dat neemt niet weg dat Sabatier's kwalificatie van een „sentiment tout mystique, on dirait panthéiste si etc.”, zijn geldigheid houdt; voor Franciscus, en naar mijn mening ook voor Hadewijch. Met dit verschil dan, dat Franciscus' natuurliefde een religieuze inslag heeft, en dus door hemzelf en anderen beredeneerd kan worden als „liefde tot zijn mede-schepselen”, terwijl bij Hadewijch die religieuze inslag ontbreekt, dus een bevredigende beredenering uit moet blijven.

Bewijzen? Ik geloof dat ik slechts te citeren heb. Telkens vinden we dat meevoelen, meeleven met de natuur, dat gevoel dat wat geldigheid heeft voor de wereld buiten haar, ook voor het eigen leven geldt. Zo kan zij onbeschroomd uit het leven in de natuur konklusies trekken voor zichzelf, zonder zich zelfs van het onlogiese en voor de niet-natuurgevoelige volmaakt willekeurige van zo'n gevolgtrekking bewust te zijn ¹⁾.

II I *Tsaermeer sal in corten tide*
Tsap vanden wortelen opwaert slaen;
Daerbi sal, verre ende wide,
Bempt ende cruut sijn loef ontfaen;
DIES soe hebben wi sekeren waen:
— Die voghele werden blide — ²⁾
Die gheet in minnen te stride,
Hi sal verwinnen saen,
Opdat hi niet en mide.

Is dat „dies” niet biezonder tekenend? En moet het niet voor elke andere interpretatie dan deze onbegrijpelijk blijven? — Zo moet men zich ook niet verbeelden, dat Hadewijch bij de aanhef van I alléén aan het seizoen denkt; men kan het, alleen naar de letter van de tekst kijkende, zo verklaren, maar de sterke gevoelstoon van die strofe ³⁾ blijft onverklaard, als men niet aanneemt dat zij zichzelf erbij betrokken voelt. Of meent men waarlijk dat de stralende verkondiging van de „somer stout, Die ons ute

¹⁾ Een verbinding tussen Hadewijchs sterk persoonlijk natuurgevoel en het denken van haar tijdgenoten (zonder zo'n verbinding had men haar nauwliks kunnen begrijpen!) vormt de Middeleeuwse neiging tot denken en redeneren per analogiam i. p. v. causaal. Daardoor moeten in sommige gevallen haar „gedachtesprongen” voor de Middeleeuwer minder ongewoon hebben geleken dan voor ons.

²⁾ Interpunctie van mij; die van Snellen en Van Mierlo geeft geen zin.

³⁾ Geciteerd blz. 98.

dien bedwanghe Sciere sal bringhen — dat es in scine Bi desen nuwen iare — ” niet anders dan op het jaargetijde slaat?

Haar mystiek natuurgevoel vormt de schakel tussen Natureingang en lied in

xvii i *Als ons die tijt vernuwen sal,
Nochtan es berch ende dal
Wel doncker ende ontsiene overal;
Doch gheet die hasel bloyen.*
AL HEVET DIE MINNARE ONGHEVAL,
HI SAL IN ALLEN GROUYEN.

Zij is dan ook tegenover zichzelf volslagen onredelijk, haast zou ik zeggen unfair, als ze in de volgende strofe die samenhang negeert, en tegen zichzelf uitvalt:

7 *Wat hulpet hem bliscap ochte tijt,* [tijt: lente]
Die gherne in minnen name delijt, ... etc.

Een dergelijk verband tussen natuur en mensenleven is er in hetzelfde lied, 37 vlg. (Men kan zeggen „Nu ja, dat is een beeld”, maar daarmee is de zaak niet afgedaan; namen geven is nog niet hetzelfde als verklaren).

37 *Want ic sach ene lichte wolke opgaen
Over alle swerke, so scone ghedaen,
Ic waende in volre weelden saen
Vri spelen in die sonne.
Doe wert mijn hoghe maer een waen;
Al storvic, wie es dies mi wanconne? [het mij kwalik
Doe sweec mi nacht over den dach! nemen zou]
Dat ic ie was gheboren, owach!*

Het mééleven met de natuur is het ook, dat de sterke gevoelswaarde geeft aan eenvoudige passages als VII 1 vlg. „Bi den nuwen iare Hoept men der nuwen tide, Die nuwe bloemen sal bringhen Ende nuwe bliscap menechfout”, e. a. En het is ook alleen dat meelevens, dat gevoel van mystieke verbondenheid, dat een aanhef als van xxxii verklaren kan, die anders of zinloos of dwaas moet lijken:

xxxii i *Tsaermeer ontspringhen ons die bloemen
Ende ander crude menechfout.*
OEC SALMEN DIE EDELE HERTEN DOEMEN,
Die leven in minnen ghewout.

Er is in dat hele lied, dat blijkbaar betrekking heeft op officiële vervolgingen vanwege wereldlike of geestelike overheid, een toon van felle verontwaardiging, van verbeteren woede, en uit dat oogpunt moet men ook de aanvangsregels zien: het is een kreet van smartelijke verbazing, hoe het in godsnaam mogelijk is, dat men N. B. in dezelfde tijd waarin „die bloemen ontspringhen ende andere crude menichfout”, zoiets boosaardigs en tegen-natuurliks onderneemt als „die edele herten doemen, die leven in minnen ghewout”. Daar kløpt iets niet voor haar gevoel.

Het is ook dat smartelijke, verbijsterde gevoel dat er „iets niet klopt”, waardoor de tegenstelling tussen weelde buiten en gemis binnen voor haar dubbel schrijnend en ondraaglijk wordt. Als ik daarvoor de voorbeelden aanhaal, dan zal men ook opmerken dat Hadewijchs natuurgevoeligheid, in de M. E. ongewoon, en op sommige punten voor ons moeilijk te volgen, ons 20e-eeuwers toch eigenlijk helemaal niet zo vreemd is. Ik zei in 't begin van dit hoofdstuk al, dat er in ons moderne natuurgevoel m.i. een sterke mystieke inslag is. Ik voor mij twijfel tenminste niet, of iedere moderne natuurgevoelige kan een plaats als de volgende meevoelen:

XIV I   *Ten bljysten tide vanden iare
Dat alle voghel singhen clare,
Ende die nachtegale openbare
Ons maket hare bliscap cont,
So hevet die herte meest sware
Die edele minne hevet ghewont.*

Wil men zich de schoonheid van die strofe ten volle realiseren, dan legge men er die van Veldeke naast, waaraan hij waarschijnlijk een reminiscens bevat ¹⁾:

M. F. 59, 22   *In den tiden van den jâre
dat die dage werden lanc
end dat weder weder klâre,
so vernúwen openbâre
die merlekine heren sanc,
die ons brengen lieve mâre.*

Dit is een aardig, fris en bekoorlik natuurtafreeltje, maar niets meer. En voelt men bij Hadewijch de hijgende verwachting, het felle aandacht-spannen in die drie ritmies en melodies ongeveer

¹⁾ De veronderstelling is van Bouman (Die literarische Stellung der Dichterin Hadewijch, Neophil. VIII), en lijkt mij heel aannemelik.

gelijk verlopende, rijmende regels? Als dan, na nog een zwak middenrijm (ons maket hare . . .), de vierde regel gelukkig een ander verloop en een ander rijmwoord heeft gebracht, en wij na de spanning van vier regels protasis eindelijk een apodosis verwachten, dan barst in die vijfde regel „So hevet die herte meest sware”, met zijn felle, door allitteratie gesteunde ritmiek en wéér hetzelfde rijmwoord waaraan we eindelijk dachten ontkomen te zijn, de volle bitterheid los. De zesde regel, die rijmend op de vierde het vers komt afronden, is dan in de zin slechts een aanvulling, *ritmies* alleen een wegebben van de vloed die in 4 zo hoog gestegen was. — Wie heeft ooit de psychologische werking van het nachtegalenlied in de Junienacht zó weten te verbeelden? Maar kènnen doen wij die werking ook wel.

Hetzelfde schema, ja zelfs gedeeltelijk dezelfde rijmwoorden, een overeenkomstige zinsbouw, en een verwante gedachtegang heeft de Natureingang van XLIV. Toch is het effect totaal anders: de spanning ontbreekt, er is een rustiger, milder toon in, die ook tot uiting komt in het vrouwelijk rijm van 4 en 6 en in het overwegen van de o-klanken. Maar het is even smartelik-verwonderd als waar die verwondering heftiger, bozer en hartstochteliker geuit wordt:

XLIV I *Als ons die vruchte vanden iare*
In sijn comen openbare
Sonder sorghe ende sonder vare,
Dies al die werelt blide levet,
 5 *So hevet hi rouwe ende hongher sware*
Die minne begheert ende niene volhevet.

Wonderlik, zoals het mystieke natuurgevoel en het hunkerende vrouwehart zich door de eeuwen gelijk blijven: Wie denkt hier niet aan H. Roland Holst's Oogst van het Jaar? Ik moet zeggen dat ik schrok, toen ik die regels bij Hadewijch voor het eerst las, en het gedicht van Roland Holst weer in mij bovenkwam:

't Graan rijpte in 't veld, de jonge halmen sproten,
 't stroo dorde en droogde, maar de korrel zwol;
 aren bogen, blinkende sikkels floten
 en schooven maakten leege schuren vol.

Nu krijgt de vrucht haar ronde en gulle schijnen,
 de schalen bersten, druivensap vloeit mild:
 elk land elk huis verheugt zich in het zijne,
één diep hong'ren alleen blijft ongestild . . .

TWEEDE DEEL
HADEWIJCH ALS SCHRIJFSTER,
EN HAAR VOORGANGERS.

HOOFDSTUK VI.

AUTHENTICITEIT EN CHRONOLOGIE.

Wij bezitten 45 lyriese gedichten op naam van Hadewijch. Zijn die inderdaad alle van haar? Kan men niet naderhand liederen, die min of meer in haar trant waren, bij haar grote naam onder dak hebben gebracht? — Hadewijchs lyriek is wel een zeer apart genre, en er is er bij die verzameling geen een, dat er bepaald buiten lijkt te vallen.

Wel zijn er, die men, wanneer men alleen haar proza en haar meest representatieve liederen kent, met enige verbazing ontdekt. Hadewijchs kunst is immers over het algemeen breed en gedragen van ritme, zwaar en donker van klank, hartstochtelijk van temperament. Vanwaar dan ineens die lichte, huppelende gang van sommige liederen, dat korte ritme, die ijle klank; die fijne charme en die wonderlike zelfironie vooral? Men leze in 't biezonder een aanhef als van VI („Als ons ontsteet die merte”), een lied als XXIV, XXVIII, XXX. Is dat Hadewijch?

Toch zijn de overeenkomsten weer te groot, ook technies, om aan twee auteurs te denken; en vooral, er zijn overgangen tussen het „lichte” en het „zware” genre. Men zie maar eens hoe in VI, na zo'n lichte aanhef, tegen het eind Hadewijchs eigen donkere geluid weer de overhand krijgt (r. 57 vlg. „Ay, ic spreke van herten noet. Mijn wederstoet die es te groet”, etc.)¹⁾. Trouwens, ook bij hedendaagse groten (Gorter, Leopold, Boutens) blijken toch het vlinderlichte en het monumentale naast elkaar te kunnen voorkomen.

Wat er óók zijn: strofen die men graag uit haar oeuvre missen zou. Echter niet in de eerste plaats omdat ze het verband storen of een vreemde hand doen vermoeden, maar voornamelijk omdat ze lelik, smakeloos en onsympathiek zijn. Het spreekt vanzelf, dat dit geen reden mag zijn om ze te schrappen; ook Hadewijch kan wel eens slecht op dreef zijn geweest. Maar wanneer ze tévens slecht in het verband passen, of tenminste zonder enige schade gemist kunnen worden, dan wordt hun positie toch wel zwak.

Lelik en storend tevens vind ik Lied II str. III, een pedante uitweiding, die de concatenatie²⁾ tussen het slot van str. II en

¹⁾ Een fijne aanwijzing die ik aan Mej. Snellen dank.

²⁾ Concatenatie: aaneenschakeling der strofen door het herhalen van een woord of woordstam.

het begin van str. iv verbreekt. Hetzelfde valt te zeggen van Lied xxix str. x en xi: zij vormen een overbodige uitweiding, zijn van uitdrukkingswijze rechtaf stumperig, en verbreken de concatenatie en het logies verband tussen str. ix en xii. Graag zou ik uit dit lied ook r. 53—62 en str. viii verwijderen, die lelijk zijn en goed gemist kunnen worden. Ook na deze bewerking houdt Lied xxix echter nog een aantal trekken die voor Hadewijch ongewoon zijn.

Weinig samenhang is er in de liederen xxiii en xliii, waar het kunstige procédé al het andere overheerst; navolgen was hier voor litteraire knutselaars verleidelik, interpoleren niet moeilijk. Lied xxiii str. x ontbreekt in hs. A, en wordt door Mej. Snellen als onecht beschouwd; Van Mierlo schijnt bijzondere bezwaren tegen str. xi te hebben. Ik voor mij zou geen enkele strofe van dit lied door dik en dun verdedigen, en ook in xliii zijn er m. i. verscheidene, die zonder bezwaar kunnen vallen, — al hebben we dan ook geen recht te beweren dat ze bepaald vallen moeten.

Voorlopig beschouwen we dus de 45 liederen als authentiek. Dan duikt echter de vraag naar de chronologie op. De voor de hand liggende veronderstelling, dat de lyriek wel jeugdwerk, en het proza werk van rijpere leeftijd zal zijn, wordt bij Hadewijch gesteund door het feit dat de Lieder over het algemeen zo heftig en „onbeheerst”, en vooral de Brieven vaak zo wijs en bezadigd zijn. Ik behoef echter maar te wijzen op een onbeheerste passage in de Brieven als i 56—82, en op de weemoedige wijsheid van Lied xxx, om duidelijk te maken dat deze tegenstelling geenszins absoluut is.

Werk van een beginner zijn de Lieder zeker niet. Daarvoor zijn ze niet alleen vers-technies veel te knap (zoiets speelt ook de geniaalste beginner niet klaar), maar tonen ze ook een veel te grote beheersing van termen en begrippen. Het gemak en de virtuositeit waarmee Hadewijch hier de mystieke taal hanteert, waarmee ze de beperkingen van die taal aanvaardt, en van de vele en verrassende mogelijkheden gebruik weet te maken¹⁾, wijzen op een grondige en langdurige scholing.

En wanneer we dan de „laatste” brieven lezen (xxi—xxxii, met uitzondering van xxii en xxviii), dan is het of ons een blik in de werkplaats van Hadewijch de technica wordt gegund, of we haar al tastend en experimenterend het materiaal zien

¹⁾ Vgl. het laatste hoofdstuk.

verzamelen en perfectioneren, dat de schrijfster van de Liederen ten dienste staat. Het iaghen en het vlien, het nemen en gheven, het comen en gaen, het quetsen en heilen, de hongher en het saden, de scone cost en het ghelden, de aventuere, het ommevaen en het cussen, de bant van minnen en het soete bedwanc, het kunstige spel met het „onthouden” in tweeërlei betekenis, dat alles vinden we hier reeds in kiem aanwezig. Naar mijn mening is deze reeks brieven dan ook gelijktijdig met, of anterior aan Hadewijchs lyriek.

Daarmee komen we op de *chronologie van de liederen* zelf. Immers, dat de hss. ze ons in chronologische volgorde overgeleverd zouden hebben, is wel niet onmogelijk, maar evenmin biezonder waarschijnlijk. Zeker is, dat een ontwikkelingsgang in de reeks niet te vinden is, noch mystiek noch artistiek, terwijl het toch wel onwaarschijnlijk moet heten dat een dergelijke verzameling lyriese meesterwerken, gedichten van zo sterke inspiratie, zo grote bewogenheid en zo edele vormbeheersing, snel achter elkaar in korte tijd ontstaan zou zijn.

Toch vindt men bij aandachtige beschouwing allerlei kleine feiten, die erop wijzen dat liederen die hier in elkaars buurt staan, ook inderdaad in elkaars buurt hōren.

In de eerste plaats valt het op, dat de niet talrijke liederen, die op hetzelfde strofeschema zijn gebouwd (en die dus, wanneer de liederen tenminste gezongen werden, dezelfde melodie zullen hebben gehad), gewoonlijk in elkaars nabijheid staan: vi—vii, xiv—xvii—xx, xxxiii—xxxvii, xxxii—xxxiv—xxxviii¹⁾.

In de tweede plaats lijkt er tussen verschillende paren van opeenvolgende liederen een onderlinge verwijzing, een soort responsie te bestaan. Zo begint iv met „Nu sal die tijt entie voghele droeven”, v met „Al droevet die tijt entie vogheline”; xiv met „Ten blijtsten tide vanden iare”, xv met „Al es die tijt blide overal”; xxx met „Men moet in allen tide Der minnen wesen blide”, xxxi met „Om grote minne in hoghe gedachte Willic wesen al minen tijt”. Een zekere samenhang kan men ook vermoeden tussen het slot van xxvii en xxviii, en tussen het slot van xxxiii en 't begin van xxxiv.

De „Natureingang” ontbreekt in de eerste 21 liederen nergens, komt alleen in ix in verzwakte vorm voor; van xxii af vinden we echter niet minder dan negen liederen, waar de Natureingang

¹⁾ Het laatste stel is niet geheel eender, wel zeer na-verwant.

of ontbreekt, of duidelijk rudimentair is. Is dus de volgorde van de hss. juist, dan zou Hadewijch zich halverwege haar lyriese productie van de „verplichte Natureingang” geëmancipeerd hebben, — een zeer aannemelijke veronderstelling.

Voor de laatste liederen karakteristiek is de toespraak tot de Minne. Dat het gebed, de meest direkte uiting toch van het religieus verlangen, bij Hadewijch zo zelden voorkomt, verklaarden we ¹⁾ enerzijds uit het feit dat zij niet alleen voor zichzelf, maar ook voor haar kring dicht, anderzijds uit litteraire traditie. Uitzonderingen op deze regel vinden we tot lied xxxv alleen in xix 43—59 en xxvi 1—21. Van xxxv af is er evenwel een duidelijke verschuiving ten gunste van wat men dan formeel de apostrophe kan noemen: xxxv 49—52, 73—80; xxxvii 9—28, 37—40; xxxviii 25—40; xli 17—32, 41—48; xlii 1—33; xliii 15—35, 43—56, 99—101; xliv 43—54; xlv 5—8, 13—40.

Opmerkelijk is ook, dat de Veldeke-reminiscenzen, die ik in de Lieder en meen te kunnen aanwijzen ²⁾, voor het merendeel in xxxi—xxxviii staan.

Het woordgebruik wijst in dezelfde richting als al deze gegevens. Een onderzoek daarnaar biedt uit methodies oogpunt vele moeilijkheden. Volkomen betrouwbare gegevens zou alleen een volledig Hadewijch-glossarium verschaffen; beperkt men zich tot het „belangrijkste” of het „karakteristieke”, dan levert men zich aan handen en voeten gebonden aan zijn eigen willekeur uit; willen wij alleen de „mystieke termen” gebruiken, dan blijkt het van ons persoonlijk inzicht afhankelijk, wat we al of niet als een mystieke term willen laten gelden. Een compromis is dus onvermijdelijk.

Ik koos als vergelijkingsmateriaal: a. de duidelijke mystieke termen, — waarbij juist de algemeenste (minne, begherte, gebruiken etc.) natuurlijk geen dienst konden doen; b. enige typiese minnesanc-woorden en uitdrukkingen; c. enkele zeldzame, of bij Hadewijch zeldzame, woorden en uitdrukkingen, waarvan het herhaald voorkomen in een bepaalde omgeving mij trof.

In het volgende lijstje vindt men achter de nummers der liederen de termen die daar voor het eerst voorkomen, door kruisjes verbonden met de plaats van hun volgende optreden; tussen haakjes vermeld ik, hoe vaak het woord verder nog in de liederen voorkomt. „5 spanen × 6 (2 p.)” betekent dus: de zeldzame mystieke

¹⁾ Blz. 57.

²⁾ Blz. 183—186.

term spanen verbindt lied v met lied vi, en komt verder nog op twee plaatsen voor.

1. binden × 2. hout (en afl.) × 3 × 6 × 7 × 11 (1 p.; verder „hulde“). stout × 2 × 3 × 5 × 6 (4 p.). vri ghewout × 2 × 3 (1 p.).
2. intoe × 3. hoghe moet × 7 × 12 × 16 (1 p.). ommevaen × 5 (4 p.). scole × 6 × 7 × 11 × 14 × 16 (1 p.).
3. ghesonde × 7. hanteren × 5 × 9 (1 p.). wont × 7 × 11 × 14 (1 p.).
4. hem gheneren × 6. ghenoeghen × 8 (2 p.). heet × 5.
5. spanen × 6 (2 p.).
6. verdinghen × 9.
8. dorevaren × 10 × 12 (3 p.). minnen sach × 11 × 13 × 17 (2 p.).
10. naghelaghe × 11 naeste ghelaghe.
11. bordene × 12. orsatē × 15 × 16 × 17 × 20. wonen × 12 (2 p.).
12. ic ben dijn (of varianten) × 13 (6 p.).
13. een (-werden) × 15 × 16 × 19.
16. ophouden (= weigeren) × 17 (1 p.).
17. bevaen × 20 × 22 (2 p.). tijt (= lente) × 18 (1 p.).
19. ommevaen × 20 (4 p.). verdriuen × 20.
20. blind(-heit) × 23 × 24.
21. sale—dal × 23 × 27 × 29. vercrighen (minne —) × 22 × 24. verdoen (dubbelzinnig) × 25 × 27.
22. custen × 25. staghe × 24 (1 p.). wecken × 25 × 26 (1 p.).
23. cussen × 27 × 30.
24. verladen × 25 × 27 (3 p.).
25. ic ben dijn × 27 (6 p.).
26. hachte × 27 × 31 (1 p.).
27. vonnesse × 28 (5 p.).
30. ghenoeghen × 32 (1 p.). spanen × 31 (2 p.).
31. bevaen × 34 × 39 (3 p.). comen ende gaen × 34 × 36 × 41.
32. dorevaren × 36 (4 p.). finen (en afl.) × 33 × 34.
33. sparen meer no min × 34. verladen × 36 (5 p.). waghe × 35 × 37 (6 p.). wonen × 38 (2 p.).
34. du mi ende ic di (of varianten) × 36 × 38 (5 p.). ommevaen × 36 (ommevanc) (5 p.).
35. doresniden × 37. vonnesse lesen × 36 × 39 (4 p.).
36. eten × 38. wijdde × 39 × 40 × 43 (1 p.). witen × 38 × 40.
37. vlien (van de mens gezegd) × 39 × 42.
38. ontghinnen × 39. vervaen op × 40. voeden × 39 × 40 × 42 × 43 (2 p.). wondere sonder ghetal × 42 × 43.
39. ghewaghen × 41 (1 p.) verderven × 42.
40. iaghen — iacht × 42 × 44 (1 p.).
41. verseilen × 44 (1 p.).
42. quelen (intrans.) × 45.
43. nacht bi daghe × 44 (2 p.).

We zien dus uit deze lijst, om enkele van de merkwaardigste feiten nog eens te releveren, dat het woord naghelaghe in 10, een hapax, alleen een verwant heeft in „naeste ghelaghe” van 11; dat bordene in 11 (overal elders wordt waghe gebruikt) alleen terugkeert in 12; dat spanen alleen voorkomt in 5 en 6, en in 30 en 31, ontghinnen alleen in 38 en 39, „vervaen op” alleen in 38 en 40; eenwerden in 13, 15, 16, 19, „comen en gaen” in 31,

34, 36, 41, „wondere sonder ghetal” alleen in 38, 42, 43.

Ongetwijfeld staan daar verspreid-voorkomende zeldzame woorden tegenover: zo vinden we het ongewone verbum „ontsienen” in vi en xxxvii, de in het Nederlands uiterst zeldzame vraagpartikel „wan” (= waarom niet) in vi en xlv. Toch mogen we dunkt mij uit de overeenstemming van al deze gegevens wel konkluderen, dat de volgorde van de hss. in hoofdzaak de chronologische is.

Wij kunnen zelfs nog iets verder gaan, en opmerken: 1° dat er geen één lied zonder relaties met zijn burens blijkt ¹⁾, dat er dus blijkbaar geen een of geheel onecht, of hopeloos verdwaald is; 2° dat er in het woordgebruik nergens een duidelijke caesuur te konstateren valt, zodat het onwaarschijnlijk is dat er ergens tussen twee opeenvolgende liederen een lang tijdsverloop zou liggen.

Zijn wij eenmaal zóver gevorderd, dan keren we nog eens tot de Natureingang terug. Immers, het lijdt wel geen twijfel of de liederen werden inderdaad gedicht en voorgedragen in het seizoen dat de Natureingang aangeeft; een andere procedure zou strijdig zijn geweest met het 13e-eeuwse stijlgevoel, het gevoel voor strenge harmonie tussen uiterlik en innerlik. De opeenvolging der Natureingänge kan ons dus enerzijds dienen als contrôlemiddel, anderzijds als hulpmiddel om de onderlinge afstand der liederen te bepalen.

Volgen wij Hadewijch door de seizoenen, dan komen we tot de konklusie dat haar liederen zich uitstrekken over een periode van 9 à 10 jaar minimaal ²⁾. We ontmoeten verscheidene series, die opvallend mooi uitkomen, en kunnen strekken om onze vorige konklusies te bevestigen; zo vinden we in de liederen i—v een opeenvolging winter — vroegvoorjaar — lente — herfst; in x—xv winter — voorjaar — vroegzomer; in xxxix—xlvi winter — voorjaar — herfst — Allerheiligen.

Maar op andere plaatsen treffen we storende elementen aan: zo zouden we, wanneer een tijdsverloop van ± 10 jaar voor de liederen ons onwaarschijnlijk lang voorkomt, door een paar kleine verschuivingen de periode op zeven jaar kunnen terugbrengen. Daartoe hoeft alleen lied xvii vóór xvi gezet te worden, xxxv na xxxviii (waardoor de verwante xxxiii en xxxvii nog

¹⁾ Het feit dat in het lijstje enkele nrs. ontbreken pleit daar niet tegen; dit bewijst immers alleen dat daar geen termen voor het eerst voorkomen.

²⁾ Minimaal, want de liederen zonder Natureingang vallen buiten de telling.

iets dichter bij elkaar komen te staan), en XLIII na XLIV¹⁾.

Hoe men echter ook tegenover deze laatste hypothese mag staan, ik meen aannemelijk gemaakt te hebben *dat Hadewijch haar liederen geschreven heeft gedurende een tijd van minstens zeven, misschien tien of meer jaren, in hoofdzaak in de volgorde waarin wij ze kennen*. Het feit, dat er zo weinig van een ontwikkeling in te bespeuren valt, kan als een aanwijzing dienen dat zij niet zo heel jong meer was, en altans artistiek aan het begin van deze periode haar volle rijpheid reeds bereikt had.

Dezelfde vragen naar *echtheid en chronologie* vallen in verband met het *proza* te stellen. Een bezwaar tegen de samenhang van Liederen en Visioenen leek het mij oorspronkelijk, dat de liederen Minnemystiek zijn, terwijl men bij de Visioenen geneigd zou zijn van Christusmystiek te spreken. Maar in de eerste plaats wortelen beide in geheel verschillende tradities, wat op zichzelf misschien al voldoende zou zijn om het verschil te verklaren, en bovendien bevatten de Visioenen zeker niet uitsluitend Christusmystiek; men denke aan het XIIIe, en ook aan de zeer merkwaardige aarzeling tussen Christus en Minne, tussen „hij” en „zij”, die elders te konstateren valt (bijv. in II).

Daarmee vervalt m.i. het enige argument om de Visioenen en bloc aan een andere auteur dan Hadewijch toe te schrijven. De verzameling is echter niet homogeen. Primo lopen, zoals we blz. 41 vlg. al aangaven, de beschreven ervaringen sterk uiteen: II, VII en IX vallen ieder op hun eigen wijze sterk uit de toon. — Ten tweede kan men zich nauweliks twee sterker uiteenlopende manieren denken om een mystieke of visionaire ervaring weer te geven, dan in Vis. I en II zijn toegepast: I streeft naar systematisering en volledigheid, en beslaat dientengevolge 427 regels; II geeft alleen de essentie, onsystematies (maar hoe suggestief!), en heeft dan ook maar 21 regels nodig.

Richten we onze aandacht op de stijl, dan vinden we naast stukken van het prachtigste en verzorgdste kunstproza, passages die we geneigd zouden zijn als „gepraat” te kwalificeren; zulke minderwaardige gedeelten treffen we vooral aan in het ve en in het zgn. xive visioen; ook in de „Lijst van Volmaakten”, behorende bij het XIIIe visioen.

¹⁾ Over de plaats van lied VIII in hs. C, dat XX is in hs. A, vinden we in de Natureingang geen aanwijzingen, aangezien het in beide gevallen als lentedied tussen de lentedieren staat. Het feit dat het zijn strofeschema gemeen heeft met XVIII van hs. C (XVII van hs. A), zou echter voor de volgorde van A pleiten.

Men ziet, de twijfel zou gelden voor niet minder dan zes van de veertien visioenen. Waren er een of twee, die zich èn door inhoud èn door behandelingswijze èn door stijl van de overige onderscheidden, dan zou het voor de hand liggen, die voor onecht te verklaren, maar zulke gevallen zijn er niet. Integendeel, I, II en VII, die van inhoud of behandelingswijze ongewoon zijn, en ook onderling zeer sterk uiteenlopen, vertonen een opvallende stijlverwantschap; ja, men zou ze misschien zelfs karakteristiek mogen noemen voor Hadewijchs prozastijl ¹⁾. Bovendien hangt, zoals ook Van Mierlo al aangegeven heeft, II onmiddellijk samen met III, VII met VIII; verder, zoals ik straks hoop te bewijzen, V met VI, en wellicht ook IX met VIII. Onzeker is dus feitelijk alleen de positie van XIV en van de Lijst van Volmaakten, die evenwel voor hun rommelige, a.h.w. improviserende stijl, in V een analogon hebben.

De *echtheid* in 't bijzonder van de Lijst is dan ook al eerder betwijfeld. Te meer aanleiding was daartoe, omdat er 1° een aantal woorden in voorkomen die Hadewijch elders niet gebruikt, en 2° de lijst in allerlei opzichten „raar” en zelfs onsympathiek aandoet. Men ziet Dr. van Mierlo, die deze kwestie grondig bestudeerd heeft, hier geslingerd worden tussen twee tegengestelde opvattingen. Ik heb geen bepaalde reden om zijn jongste mening (nl. dat de lijst authentiek is) te bestrijden, al dunkt mij wel dat de wens om historische gegevens over Hadewijch te bezitten, hier min of meer de vader van de gedachte is geweest. — Voor de *echtheid* van XIV, dat overigens ook „raar” genoeg is, hebben wij een sterk argument in r. 107 vlg. „doede die opverstannesse daden bi dier cracht die god in mi woude; dits gheschiet van hen viere”, een — wat men er dan ook van denken moge — zeer ongewoon feit, waarop onmiskenbaar ook in v 33—36 een toespeling wordt gemaakt.

Wat dan *datering en chronologie* aangaat, kan ik mij in hoofdzaak aansluiten bij de uitkomsten van Van Mierlo, die als volgt zouden zijn samen te vatten: Hadewijch had deze visioenen sinds haar vroege jeugd, maar tussen de eerste en de laatste ligt een aanmerkelijk tijdsverloop; zij noteerde ze met tussenpozen, verscheidene eerst jaren naderhand, enkele blijkbaar kort na dato, in chronologische volgorde; met dien verstande, dat bijv. het 1e visioen al lang geleden is als zij het beschrijft, terwijl de laatste van meer

¹⁾ Vgl. blz. 144 vlg.

recente datum kunnen zijn geweest. — Intussen zou ik de lezer willen aanraden, om veiligheidshalve uitdrukkingen als „vroege jeugd”, „aanmerkelijk tijdsverloop”, „jaren naderhand” zéér ruim op te vatten; waarmee hij dan meteen de illusie kan opgeven dat we nu van de datering van de Visioenen erg veel afweten.

En tegen één stelling van Van Mierlo moet ik nadrukkelijk opponeren: dat de volgorde van de Visioenen chronologies zou zijn, komt mij onhoudbaar voor. Wel geloof ik, dat de volgorde der hss. die is waarin ze *geschreven* zijn ¹⁾, en ik zie daarvoor in het afwijkend karakter van Vis. I een aardige aanwijzing. M.I. heeft Hadewijch, toen zij er zich toe zette om haar visioenen op te schrijven, oorspronkelijk getracht zo volledig en zo duidelijk mogelijk te wezen, en een vorm te vinden waarin haar ervaringen voor een ander begrijpelijk en leerzaam zouden zijn, — een streven dat feitelijk aan alle Middeleeuwse visionaire literatuur ten grondslag ligt. Maar toen heeft die methode haar toch niet bevredigd; hetzij omdat haar onverbiddelijke eerlijkheid zich tegen zo'n bewerking verzette, hetzij omdat haar artistiek gevoel het resultaat als verwaterd en inadequaar moest verwerpen, of mogelijk ook alleen omdat het een onbegonnen werk zou zijn geweest om al haar visionaire ervaringen op die manier te behandelen. Toen is zij met II en III tot een uiterste van beknoptheid en directheid overgegaan, om dan toch geleidelijk een zekere uitvoerigheid weer te aanvaarden, bijv. in XII in de details van het „cleet van volcomenen wille”, in XIII, dat trouwens tot de allerbelangrijkste hoort, in de hele aanpak.

Maar als Van Mierlo poneert dat zij haar visioenen ook in deze volgorde *gehad* heeft, en zelfs een heel schema opstelt om te bewijzen dat er een logiese ontwikkeling in uitgedrukt is, dan kan ik niet met hem meegaan. Het zou trouwens wel merkwaardig wezen als die logiese ontwikkelingsgang juist uit dit toevallig bewaard gebleven veertiental visioenen (er zijn er hoogstwaarschijnlijk meer geweest) zo duidelijk zou spreken. Veel aannemelijker is dan de onderstelling van Mej. Snellen, dat de Visioenen zouden zijn genoteerd in de volgorde waarin zij in het geheugen opkwamen; dat is immers ook de volgorde waarin in elk visioen afzonderlijk de dingen worden megedeeld. *In grote trekken kan die volgorde met de chronologische overeen zijn gekomen, maar duidelijke afwijkingen* constateer ik bij II en III, V en VI, IX (?), XIV, en die konstatering

1) Met uitzondering van XIV, waarover beneden.

is voor een juist verstaan van de Visioenen van groot belang.

In II beslaat het eigenlijke visioen slechts r. 1—12; daarin wordt beschreven hoe zij op supranormale wijze een aantal dingen „verstont”, o. a. „den wille der minnen”. Dan vervolgt zij: „Die meneschfuldecheit van allen desen wesene es mi on(t)sцуult ende verstilt.” Volkomen duidelijk. „Maer dat staren enechleke in heme ende die berrentheit der minnen ende waerheit sijns willen: diene bleschen noch en sweghen noch en laghen nye seder in mi.” Maar we wisten helemaal niet dat er van een „staren in heme” sprake was, we hebben nog niets van een „hij” gehoord. Dat bedenkt Hadewijch dan blijkbaar ook, en dus verduidelikt ze haar verhaal door eerst een vroegere gebeurtenis mee te delen: „Te voren vore dien tijt woudic altoes weten, in allen minen doene peinsdic ende seide emmer: wat es minne ende wie es minne. In dit te pleghene haddic twee iaer gheweest. Daer na eens paeschs daghes wasic te gode ghegaen; ende hi omvinc mi van binnen mine sinne . . . .” Volgt een visioen, waarin haar niet alleen geopenbaard wordt „wat Minne es”, maar ook dat zij „dat” in haar eigen leven in praktijk moet brengen („vare ende leve *dat* ic ben”). „Ende doen quamic weder in mi selven, ... ende bleef starende in mijn hertelike suete lief.”

Dit is dus de „berrentheit der minnen”, en dát is het „staren in heme”, die zij reeds vóór het IIe visioen kende, en die haar ook daarna zijn bijgebleven. Bij „Daerna eens paeschs daghes” laat Van Mierlo dan het „derde visioen” beginnen, hetzij op het voorbeeld van schrijver of rubricator, die zelf de samenhang al niet goed begrepen hadden, hetzij misleid door een dubbelzinnige aanduiding van de rubricator¹⁾; maar het is duidelijk dat, er moge hier dan al van een *ander* visioen sprake wezen, het zeker niet het *derde* is.

In Vis. v moet Van Mierlo de hele monoloog r. 18—56 opvatten als toespeling op ons onbekende gebeurtenissen; op zichzelf heeft dit niets onwaarschijnelijks: er is zoveel onbekend en onverklaard bij Hadewijch. Maar wanneer we dan Vis. vi lezen, dan zien we dat het daar op de verrassendste wijze, welhaast passage voor passage, op slaat. R. 18—20 en 29—40 hebben hierop betrekking (vgl. in 't biezonder Vis. vi 36—38, 45 vlg., 93—96), en ook 52—56, die door Van Mierlo ten onrechte, zij het vragenderwijs, met Vis. III in verband gebracht worden, vinden in Vis. vi hun bevredigende verklaring.

¹⁾ Paragraafteken en rooddoorstreepte D, zoals hij zelf meedeelt.

Het lijkt dus aannemelijk dat het herdenken en te boek stellen van de in v beschreven gebeurtenissen haar aan het oudere geval heeft herinnerd, en zo aanleiding is geworden tot het schrijven van vi¹⁾. Dit vie visioen valt volgens de tekst op haar 19e jaar, wat wel onwaarschijnlijk vroeg lijkt; in ieder geval kunnen we nu konkluderen, dat daarom nog niet de vijf voorgaande visioenen vóór haar 19e jaar hoeven te zijn voorgevallen. Van het vijfde is dat zeker niet waar, van de andere blijft het twijfelachtig.

Vis. ix betitelt Hadewijch zelf als „een lettel wonders”, en inderdaad beschrijft het helemaal geen ervaring van ingrijpend belang in haar leven. Waar zij nu zo vele, en daaronder waarschijnlijk veel belangrijker visioenen gehad heeft, moet zij voor het noteren van dit „kleine wondertje” m. i. wel een zeer speciale aanleiding gehad hebben. — Het ix^e visioen legt bijzondere nadruk op de rol van de Rede in het mystieke leven; in het voorafgaande, viii^e visioen is het belang van de Rede weliswaar niet ontkend, maar toch wel betoogd dat de Minne de kortste weg tot de volmaaktheid is, en dat men er met „den scarp^e rade vanden gheeste” (119) alleen niet komt. Is het nu niet mogelijk dat Hadewijch het recente, op zichzelf onbelangrijke gevalletje van ix memoreert, omdat ze vreest dat haar lezers uit viii verkeerde konklusies zullen trekken; mogelijk omdat degene aan wie zij haar handschrift ter lezing gaf, die verkeerde konklusies al getrokken had?

Een ware crux, of wil men, een aaneenschakeling van cruces, is het geschrift dat als Vis. xiv bekend staat. In de eerste plaats kan ik deze rommelige verzameling van mededelingen over en toespelingen op visionaire ervaringen met de beste wil geen „visioen” noemen; en nog minder aanleiding is er om van het „veertiende visioen” te spreken. Want niet alleen hebben we geen enkele waarborg dat de hier beschreven gebeurtenissen in tijdsorde na het 13^e visioen vallen, of dat het stuk na het xiii^e Visioen geschreven is, — maar alles wijst erop *dat het in 't geheel niet in de reeks thuishoort*. Het bevat een aantal persoonlijke mededelingen, alleen voor de geadresseerde begrijpelijk en gedeeltelijk ook alleen voor de geadresseerde van belang, in een vorm die alle litteraire pretentie mist; m.a.w. het is een brief of een stuk van een brief.

Hoe dan dat stuk brief achter de Visioenen beland is? Klaar-

¹⁾ Een overeenkomstige associatieve verbinding in Vis. xiv 85 vlg.

blijkelyk omdat men het betreurde, over Hadewijchs visionaire ervaringen betrekkelik maar zo weinig materiaal te bezitten, en alles wilde bijeenbrengen wat er ook maar in de verte verband mee hield. — Van wanneer het geschrift dateert durf ik niet te beslissen; een nadere verklaring van Vis. XIII is het ongetwijfeld niet. Een passage als r. 52—84 zouden we graag met Vis. VI in verband brengen; elders menen we toespelingen achtereenvolgens op VI, I, V, VI, III, VI en . . . XIII te ontdekken. Helder wordt het ons toch niet; maar om verder op de inhoud in te gaan is dit niet de plaats.

Daarmee hebben we het terrein van de *Brieven* bereikt; „Hadewijchs Briefe an ihre Freundin”, zoals Plassmann ze met beminnelike argeloosheid betitelt. Maar zijn het brieven? Zijn ze van Hadewijch? Zijn ze „an ihre Freundin”? Pas als die vragen beantwoord zijn kan de kwestie van de chronologie aan de beurt komen.

Voor ons is een „brief” een schriftelijke mededeling, of nog vaker een verzameling schriftelijke mededelingen, aan een afwezige; maar de echte epistograaf (van Plinius tot Hooft) zal die definitie met verontwaardiging van de hand wijzen. Voor hem is de brief een klein kunstwerk, dat soms het karakter van een mededeling heeft, soms de correspondent slechts gebruikt als aanleiding — om niet te zeggen als voorwendsel — voor het formuleren van bepaalde gedachten ¹⁾ of . . . voor een stijloefening. Tussen deze beide uitersten liggen natuurlijk ongetelde overgangsvormen, vanaf de goed gestileerde en met overleg gecomponeerde „brief”, tot de verhandeling die voor een concrete situatie pasklaar is gemaakt.

Als een brief (of brieffragment), in de zin van een „schriftelijke mededeling” tout court, beschouwden we bij Hadewijch het „xive Visioen”; hetzelfde karakter hebben ook een aantal van de *Brieven*; wil men een zeer duidelijk voorbeeld, dan leze men xxv, maar ook xi, xxiii, xxiv, xxvi, xxix, xxxi zouden hiertoe wellicht te rekenen zijn. Algemener is echter het andere genre vertegenwoordigd, dat zorgvuldiger gestileerd is, en van inhoud meer naar de verhandeling neigt.

Daarbij is het niet altijd met zekerheid te zeggen, of we met een brief of met een verhandeling te doen hebben. Wel is de brief over 't algemeen te herkennen aan briefaanhef en -slot, maar

¹⁾ Vgl. de moderne „open brief”.

bij fragmenten laten die kenmerken ons in de steek, en ongetwijfeld zijn een aantal stukken uit deze bundel fragmentarisch. Een leerzaam voorbeeld is VIII. Over het fragmentarisch karakter ervan kan geen twijfel bestaan, want het begin is helemaal geen begin; maar tot aan het persoonlijke woord waarmee het besloten wordt (72—79) zou men het veeleer voor een stuk van een traktaat dan voor een brieffragment gehouden hebben. Daarom durf ik niet met absolute zekerheid beweren, dat de nrs. x, XIII, xv, xx, XXII, XXVIII geen brieven zijn, maar van verscheidene ervan komt het me in de hoogste mate onwaarschijnlijk voor.

Dan de *authenticiteit*. Samenhangen tussen de Brieven en het verdere oeuvre van Hadewijch zijn er ongetwijfeld genoeg. In de Inleiding op zijn Visioenenuitgaaf wijst Van Mierlo op de voornaamste: de toespeling in Br. VI op het 1e, en in Br. XVII op het VIIe visioen. Hiertegen valt niets in te brengen; integendeel, wanneer de ruimte het toeliet, zou ik de samenhang tussen Br. VI en Vis. I, die Van Mierlo uit éne passage konkludeert, zeker met tien passages kunnen toelichten, en daarbij nog duidelijker demonstreren, dat de auteur van Br. VI niet put uit de geschreven tekst van het Visioen, maar uit de visionaire ervaring zelf.

Het heeft echter geen zin, dat hier in den brede uit te werken, want hoe merkwaardig die overeenstemmingen ook zijn, ze kunnen nooit als bewijs dienen dat de Brieven zonder uitzondering van de auteur der Visioenen zijn. En dat is wat ik betwisten wil. Ik voel geen neiging om alles te verwerpen waarvan men de echtheid niet met de stukken bewijzen kan, maar anders wordt de zaak, als we onder de Brieven nummers vinden die om zo te zeggen niets met Hadewijch gemeen hebben. Als zodanig noem ik de nrs. x, xv en XXVIII, die ik boven reeds als „hoogstwaarschijnlijk geen brieven” signaleerde.

Toen ik x voor de eerste maal las, was mijn voornaamste indruk dat het „mooi” was; glashelder, sympathiek van inhoud, en voortreffelijk van stijl. Bij herlezing drong het echter plotseling tot me door, dat dit stuk helemaal niet van Hadewijch was, en die gevoelsindruk vond ik daarna door allerlei feiten bevestigd. Vóór het auteurschap van Hadewijch pleiten feitelijk maar twee dingen: 1° de artistieke waarde, 2° het feit dat het stuk temidden van Hadewigiana voorkomt. Men merke echter op, dat het welbeschouwd niet alleen geen briefkarakter, maar ook geen mystisch karakter heeft. Tegen Hadewijchs auteurschap, en vóór mijn stelling dat we hier met een preek te doen hebben,

pleiten wordekeus, beeldspraak, en vooral de stijl in de ruimste betekenis van het woord.

Wordekeus: rive (= royaal), brayeren (= bezorgd zijn? vragen?), gods lustech sijn (= ?), dieren tijt (= hongersnood, gebrek) gods hebben, ghewande (= overvloed) komen nergens elders bij Hadewijch voor, en zijn ook overigens zeldzaam. Voor „rive” geeft het Mnl. Wdb. alleen een aantal plaatsen uit het Leven van Ste. Lutgarde, voor „ghewande” twee plaatsen uit de 4e Martijn. Zó zeldzame woorden voor zó algemene begrippen kunnen m. i. alleen wijzen op afwijkend taalgebruik.

Beeldspraak: Sommige zielen zijn „sachte ende vet”, maar „als de suetecheit vergehet, soe blivet haer gront ru ende magher”. Men moet in de ziel „doechden planten”, de vroede ziele moet „sorfherteleke oefenen haren acker, ute treckende ondrachteheit ende in sayende doghede”; zij moet „maken een huus van suvere consciencien, daersi werdelike in ontfa haer lief”. Al deze beelden zijn internationaal gangbaar in de Middeleeuwse stichtelijke literatuur ¹⁾, maar ontbreken bij Hadewijch ²⁾.

Stijl: In plaats van de brede ritmiese deining en de gedragen klank van Hadewijchs proza vinden we hier korte, bijna afgebeten korte zinnnetjes, die een vlot tempo eisen, en een hoger, maar vooral scherper geluid veronderstellen. Het stuk heeft spreektempo en spreekstijl ³⁾, en de enige toespraak die erin voorkomt (r. 26 „alsoe ghi ghehoert hebt”; dus „ghehoert” en niet „ghelesen”) kan strekken om dat te bevestigen ⁴⁾.

Dit is mijn eerste reden om Br. x voor een preek te houden. Mijn tweede is, dat de auteur in zijn stijl de indruk maakt van een wetenschappelijk gevormd man, geschoold in het logies denken en redeneren. „Die gode mint hi mint sine werke. Sine werke sijn edel doghede. Daer omme die gode mint, hi mint doghede.” Een syllogisme in optima forma, waarin het thema van de toespraak wordt aangegeven. — „Begherte es sulke wile suete te gode waert; nochtan en eest niet al god.” Soms waant iemand „sijn

¹⁾ „Wirdicliche empfähen” is locus communis in de vroege Duitse preek (vgl. C. Heyer: Stilgeschichtliche Studien über Seuse's Buch der ewigen Weisheit).

²⁾ Het enige spoor is Lied XIX 31, 32 „te doresiene alder minnen hof, Ochte daer van allen ghenoech in staet.”

³⁾ Spreken stelt andere eisen aan de stijl dan schrijven; evenmin als een stenogram van een voordracht zich leent om te lezen (wanneer tenminste de voordracht gesproken en niet „gedeclemeerd” is), evenmin leent een geschreven tekst, zelfs de eenvoudigste, zich om in spreektoon weer te geven.

⁴⁾ Op zichzelf is dit natuurlijk geen bewijs, maar in 't verband is het een aardig argument.

in groter minnen, om dat hi suetecheiden ghesmaket, nochtan niet puer, mer gheminghet. Al es de suetecheit puer ende al god, — dat subtyl te kennen es —, daerna en es de minne niet te metene." Hadewijch is volstrekt niet onontwikkeld, maar de wetenschappelijke stijl en de wetenschappelijke denkwijze zijn haar vreemd. Deze auteur echter is scherp, logies en onverbiddelijk als een mathematicus, systematies en duidelijk als een geschoold docent, en zijn voorkeur voor korte kola van parallelle bouw en antithetische inhoud verraadt Latijns-wetenschappelijke vorming:

„Begherte es sulke wile . . . meer porrende uten ghevoelen der sinne dan van gracies, ende meer van naturen dan van gheeste. Dese suetheit beruert de ziele meer ten menderen goede, ende min ten meerren goede, ende si valt diepere op dat hare smaket dan op dat hare nutte es: want si natuert na die sake, daer si ute gheboren es." „Selke andere zielen sijn arm van doechden; alse die suetecheiden ghevoelen, soe minnense; ende alse die suetecheit tegheet, soe tegheet oec haer minne. Inden daghe der gracies sijn si coene, ende inder nacht der tribulatiën keren si den rugghe. Dit sijn armherteghe liede: si werden lichte verheven int suete ende licht bedroeft int suere." Etc. etc. Ik zou meer kunnen citeren, maar ik hoop dat dit voldoende is om te tonen, dat dit werk niët van Hadewijch, maar wèl van een voortreffelijk stilist is.

Zover was ik, toen ik ontdekte dat het stuk in kwestie ook in de Limburgsche Sermoenen voorkomt ¹⁾, maar — dat Van Mierlo de beide teksten had vergeleken, en tot de konklusie was gekomen dat Hadewijch de oorspronkelijke auteur geweest moest zijn ²⁾. Ik ben toen op mijn beurt aan het vergelijken gegaan, en kwam daarbij óók tot het resultaat, dat de tekst bij Hadewijch oneindig veel beter is dan die van de L. S.; de laatste is verwaterd, en blijkt op een aantal plaatsen het origineel niet begrepen te hebben; de ongewone woorden ghewande en brayeren zijn hier verdwenen. — Daaruit volgt echter alleen, dat de tekst in de Limburgse Sermoenen teruggaat op een ouder origineel, dat waarschijnlijk zeer dicht staat bij de tekst in het Hadewijch-handschrift, maar

¹⁾ Limburgsche Sermoenen, uitg. J. H. Kern 1895; daarvan nr. xli.

²⁾ Visioenen, Inleiding blz. 26—32; wat v. M. hier aanvoert is ongetwijfeld juist, maar rechtvaardigt zijn konklusie niet. Door de artikels van Dr. A. C. Bouman: Het 41e der L. S. en de 10e brief van Hadewijch (Tijdschr. II) en Van Mierlo: De 10e brief van Hadewijch en het 41e der L. S. (Versl. Med. VI. Ac. Junie 1932) is de zaak sedert eer vertroebeld dan verhelderd. Ik neem dus de vrijheid, op dit complex van scheve problemstellingen en onlogiese redeneringen niet in te gaan.

daarmee niet identiek behoeft te zijn. Op één plaats immers lijkt de tekst der L. S. het oorspronkelijke te bewaren: „De ghichten der gracien en maken den mensche niet gherecht, mer si bendenne”¹⁾ lezen we bij Hadewijch; „hi werter mede gepanduont”¹⁾, luidt de tekst der L. S. De bedoeling is dus, met een mooie logiese tegenstelling zoals we juist bij *deze* auteur verwachten kunnen, dat „die ghichten der gracien” de mens niet „justificant”, d.w.z. geen kwijting geven van zijn verplichtingen, maar hem integendeel juist verplichtingen opleggen.

In de L. S., zo constateerde ik verder, treedt het stuk op als slotfragment van een veel langer betoog, en niet alleen vinden we in het begin daarvan het zeldzame woord „rive” terug, maar bovendien is de stijl, ondanks de verwaterende invloed van afschrijvers of bewerkers, duidelijk dezelfde als die van de „xe Brief”: „Dar ic getruwe ben, dar quitic min scout; dar mi een ander getruwe es, dar meret min scout. Waric dan wis, so soudic mi meer pingen wie ic min scout aflegde dan wise gemeret worde,” etc. „Dar es groet onderscheet tusschen trouwe ende teken van trouwen, tusschen schinen ende wesen inder warheit. Want trouwe ende warheit die en drigen nit, mar teken ende schine die drigen decke,” etc.

Hiermee zijn we dus op het spoor gekomen van een eersterangsprozaïst, wiens werk in de L. S. het volledigst, en in onze Hadewijchhss. het zuiverst bewaard is. Deze auteur is een tijdgenoot, waarschijnlijk een oudere tijdgenoot van Hadewijch.

Dit laatste moet bewezen worden, want alleen op de hss. afgaande zou men hem ook voor een 14e-eeuwer kunnen houden; zowel het hs. der L. S. als onze Hadewijchhss. zijn immers pas 14e-eeuws²⁾. Het blijkt echter, dat verschillende passages in de Brieven niet slechts met dit geschrift samenhangen, maar er ook positief van afhangen. Zo Br. vi 297—305 en Br. xiv 55—59, waarvan men bij aandachtige lezing kan constateren dat zij, hoewel op zichzelf volstrekt niet rommelig of onduidelijk, toch de elementen die zij met x gemeen hebben uit hun logies verband hebben gelicht, een beeld in rudimentaire vorm vertonen (vi 297 „beset met sedeleden doechden”), een rijm hebben opgeofferd (xiv 57—59 opp. x 83—84).

¹⁾ „Panduonen” is een hapax; het Mnl. Wdb. interpreteert de plaats onjuist, maar vermoedt verband met subst. bandoen (macht, gevangenschap, gijzeling?), misschien ook met panden.

²⁾ Het stuk gaat echter in de L. S. onmiddellijk vooraf aan de Seven Manieren van Minne, door Van Mierlo gedateerd 1230 à 1235.

Maar nog veel duidelijker wordt de onderlinge verhouding, als we zien hoe de uitspraak die de auteur van L. S. xli tot uitgangspunt van zijn betoog neemt („Men moet minnen ende getruwe wesen sonder ansien van wederminnen ogte van wedertruwen”), door Hadewijch in dezelfde vie brief is overgenomen, en met een waar proselytenfanatisme tot zijn uiterste konsekwentie doorgevoerd.

Het stuk heeft dus een zo diepe indruk op Hadewijch gemaakt, dat zij het op drie verschillende plaatsen in haar brieven te pas brengt, en een gedeelte ervan zelfs heeft overgeschreven. Heeft zij het wellicht uit de mond van de auteur zelf opgevangen? Was hij een persoonlijke bekende van haar, misschien een van haar leermeesters? In elk geval sloten hun opvattingen goed bij elkaar aan, zoals is kunnen blijken toen ik een gedeelte uit dit sermoen citeerde om Hadewijchs houding tegenover de medemens te verduideliken ¹⁾.

Twee konklusies zijn in ieder geval te trekken. Ten eerste dat Hadewijch toen ze met dit werk in kennis kwam, waarschijnlijk nog vrij jong was. Anders zouden deze gedachten, die toch tenslotte niet zó verrassend van originaliteit zijn, niet zo'n machtige indruk op haar hebben gemaakt. Ten tweede, *dat wij bij de Brieven niet alleen verdacht moeten zijn op onechte stukken, maar ook op onoorspronkelijke gedachten en wendingen in de stukken die Hadewijch wèl zelf geschreven heeft.*

Hiermee wil ik van dit sermoen afstappen; niet dat nu „alles” gezegd is wat er over te zeggen valt, maar ik hoop toch wel uitvoerig genoeg geweest te zijn om de aandachtige lezer de stukken in handen te geven, en degelijk genoeg om het verwijt van onbezonnen beeldenstormerij te ontgaan. Is hiermee de eerste steen uit het gebouw van Hadewijchs zogenaamd oeuvre losgewrikt, dan mag ik misschien mijzelf en mijn lezers bij de verdere behandeling een vlugger tempo veroorloven.

xv, dat ik evenmin voor een brief houd, *heeft een aantal trekken die het auteurschap van Hadewijch onwaarschijnlijk maken.* In de eerste plaats is het een vrij smakeloze allegorie; dit kinderachtig uitpluizen van parallellen tussen het natuurlijke en het geestelijke, waarbij de meest alledaagse dingen een symboliese betekenis krijgen, vinden we niet bij haar. Een pelgrim moet zich „hoeden voor dieve; dat sijn subtile coringhen van buten ende van binnen”;

¹⁾ Blz. 65.

zoals de pelgrim zich moet „hoeden van overate”, zo moet men zich op zijn goddelijke peregrinatie „hoeden van vremder rasten”. Dat is geen denkwijze voor de aristokratische Hadewijch, en even vreemd is haar het burgerlike element van de aan het ambacht ontleende vergelijking ¹⁾ die we in r. 71 aantreffen: „Na dien datmen gheen ambacht connen en mach sonder meester . . . .”.

Ongewoon zijn ook uitlatingen als de volgende: „Al moetti biwilen sincken int nemen uwer noetdorf ende int ghevoelen der behoeften uwes lichamen”, daardoor moet je je niet van de wijs laten brengen. Nergens vinden we dat Hadewijch aan deze kwestie, die verschillende anderen, bijv. Beatrijs, zeer hoog zat, een gedachte heeft gewijd. Niet zonder verbazing zouden we ook uit Hadewijchs mond vermanende woorden vernemen over „die heileghe ordene daer ghi menechs goets deelachtich wert” (42), en over de „raet van geesteleken vroeden” (74), waarzonder men in het geestelik leven geen stap moet gaan.

Al deze dingen die voor Hadewijch óngewoon zijn, zijn echter zeer gewoon in andere stichtelike literatuur uit de 13e eeuw; wil men een vrij opvallende parallel, dan leze men Limburgsche Sermoenen XI, in 't biezonder blz. 293 r. 20 vlg. Dit stuk, hoogstwaarschijnlijk Duits van oorsprong (het is uit een aantal Duitse hss. bekend), dateert nog uit de 13e eeuw; men zou dus ook Br. XV aan een tijdgenoot van Hadewijch kunnen toeschrijven.

Is XV echter een stuk van ondergeschikte betekenis, dit kan niet gezegd worden van XXVIII. *Ik geloof niet dat ik Hadewijch onrecht doe, als ik dit traktaat, dat ongetwijfeld nièt van haar is, naast het allerbeste van haar werk plaats.* Het is zuiver mystiek van inhoud, en prachtig van stijl. Maar noch de mystiek noch de stijl is die van Hadewijch; ja, het feit zelf, dat de inhoud zuiver mystiek is, pleit veeleer tegen Hadewijchs auteurschap.

Immers, het mag hier wel eens nadrukkelik gezegd worden, wat wij van Hadewijch hebben zijn geschriften van een mystica, maar zo goed als nooit mystiese geschriften in de strengste zin. Zij schrijft in haar kwaliteit van mystica, zij schrijft over en naar aanleiding van mystieke ervaringen, maar ze *beschrijft* feitelik nooit de mystieke ervaring zelf. Daar laat ze het bij een aanduiding: „in hoech gheruchte silentie ontfaen” (Lied IV 18), „wondere sonder redene” (Vis. v 64), „doe ghinc mi ghebruken als te voren”

¹⁾ Hadewijch ontleent de stof voor haar vergelijkingen nooit aan de toch zo voor de hand liggende gebieden van het huishouden, het ambacht, het kloosterleven.

(Vis. XIII 255). Het eigenlike van de mystiese ervaring laat zich niet onder woorden brengen ¹⁾).

Juist hierop berust het, dat Hadewijchs geschriften voor de niet-mysticus toegankelijk zijn; Br. XXVIII echter is, al kan men er wel iets van „aanvoelen” of „navoelen”, voor de gewone sterveling volmaakt onbegrijpelijk. Niet omdat hij onduidelik zou zijn (integendeel, het stuk is op zijn manier glashelder, wat Hadewijch lang niet altijd is), maar omdat hij een esoterie karakter draagt; het is vrijwel alsof hij in een geheimschrift was geschreven waarvan wij de sleutel niet kennen.

Wat de aard der mystiek betreft, merke men op dat dit geen Minnemystiek is. In plaats van Hadewijchs „Minne” of „mijn lief” vinden we hier „god” en „haer here”; in de plaats van de mystiese minne treedt de „gheesteleke caritate” (r. 121, 122 „Tusschen gode ende de zaleghe ziele die god worden es met gode es ene gheesteleke caritate”), terwijl caritate bij Hadewijch altijd naastenliefde betekent. In plaats van Hadewijchs „ghebruken” vinden we hier uitdrukkingen voor de mystiese zaligheid die haar geheel vreemd zijn: „ene gheesteleke dronckenscap daer si inne moet spelende sijn” (202); „si steet, ende god ghevet ende si ontfeet” (136); „doen blevic spelende in de sale des heren” (264); „doen saghic over al in de glorie sonder ende” (270).

Zichzelf aan te duiden als „de zaleghe ziele” is zowel in strijd met Hadewijchs denkwijze (zij vindt zichzelf helemaal zo „zalech” niet!) als met haar stijl, en nog ongewoner zou het voor haar met haar felle direktheid wezen, om van eigen ervaringen te spreken als „Een zaleghe ziele sach met gode na gode” (101); „Dat seide ene ziele inde vrienescap gods” (153), etc. — Het gebruik van „gheestelec”, niet als het tegendeel van wereldlik, van stoffelik, of van natuurlik, maar als een technies-mystiese term (vgl. het Pauliniese *πνευματικός*), dat hier schering en inslag is, komt ook bij Hadewijch niet voor ²⁾).

De stijl is ook hier, zij het op heel andere wijze dan bij x, wetenschappelik. Het stuk is systematies gebouwd, met logiese

¹⁾ „Ik had met rozen, met een rooden buit
van geurenden gevuld mijn tabberd slippen,
maar zoo bedwelmend ademen zij uit:
ik liet de zoomen uit mijn handen glippen.”
(Leopold, Oostersch).

²⁾ Het verbum „gheesten” komt herhaaldelik voor in Br. XXII (283 „de heilighe Geest met al dat hi hadde ghegheest”, verder 130, 131, 337, 339, 341, 370), maar over Br. XXII zal nog een en ander te zeggen vallen.

verdelingen en ondervedelingen, terwijl Hadewijchs betogen zich op associaties voortbewegen, d.w.z. een lyries grondkarakter hebben. De schrijfrant is typies discursief: telkens wordt een nieuw element ingeschakeld, behandeld tot een volgend (logies volgend!) begrip opduikt, waarna dan de behandeling van het nieuwe begrip aan de beurt komt.

Bij deze, in de grond didactiese manier van stellen, past de stijleigenaardigheid, die men in 't Duits de „weiterführende Frage” noemt. „Dit sijn woerde die met verweentheiden comen wallende uter fijnheit gods. En welc es die fijnheit gods? Dat es . . . .” etc. (80—82). „Sint dat mi die heilecheit gods swighen dede, sint hebbic vele ghehoert. Ende sint dat ic vele ghehoert hebbe, waer inne hieldict dan? Ic en hielt niet sotteleke dat ic hield,” etc. (247—250).

Daardoor wordt in de uiteenzetting een dialogies element ingevoerd, dat de bedoeling van de schrijver verhelderen kan, en de eentonigheid breekt. Het is een kleine stilistiese handigheid, die bij Middeleeuwse Latijnse schrijvers, misschien onder invloed van de geleerde disputationes, zeer algemeen voorkomt. In Hadewijchs lyriese stijl past deze wending echter zo slecht, dat ze hem zelfs elimineert waar ze citeert of vertaalt: In Br. XVIII komt een passage voor, die een vrij getrouwe vertaling is uit Willem van St. Thierry's „Liber de natura et dignitate amoris”. Daarin wordt gezegd dat onder bepaalde omstandigheden ratio en amor „magnum quid possunt. Sed quid est quod possunt? . . . . hoc discere non potest nisi experiendo.” Hadewijch geeft dat weer met „soe vermoghense een overgroet werc; dat en mach nieman leren sonder met ghevoelne.”¹⁾

Letten we op het woordgebruik van XXVIII, dan vinden we als voornaamste element een lange rij van abstracta op -heit (rijcheit, clærheit, heilecheit, ghevoelecheit, soetheit, verweentheit etc.) met bijbehorende adjectiva en adverbia, die blijkbaar een scherp bepaalde betekenis hebben, maar waarvan wij de zin in de meeste gevallen nauwliks kunnen gissen. Altans een déél van deze termen is Hadewijch vreemd, en wanneer zij ze wél

¹⁾ Een tweede voorbeeld vindt men door vergelijking van Br. x en L. S. xli. Daar echter de tekst van L. S. „aangelengd” is, bestaat de mogelijkheid dat het zinnetje „War bi es dat” hier van de afschrijver stamt. — Daartegenover staat in het hele oeuvre van Hadewijch één plaats waar de „weiterführende Frage” voorkomt: Vis. xi 174. Hoewel ik het xie Visioen overigens niet wantrouw, moet ik in deze plaats op grond van het bovenstaande een citaat vermoeden.

gebruikt, is het niet in een dergelijke technische betekenis ¹⁾).

Men zal misschien vragen hoe het mogelijk is, een geschrift als volmaakt onbegrijpelijk te kwalificeren, en het tegelijk op een lijn te stellen met het allerschoonste uit het oeuvre van Hadewijch; men zal denken dat een van beide of beide uitspraken cum grano salis genomen moeten worden. Maar ik handhaaf ze beide letterlik en ten volle; en vraag mezelf tevergeefs af hoe het komt, dat dit stuk zo „bedwelmend uitademt”, en in zijn strenge abstractheid zo wonderbaarlijk suggestief is . . . . ²⁾).

Heeft Hadewijch naar mijn mening tot deze stukken geen andere relatie gehad dan dat zij ze gekend, gecopieerd of in haar bezit gehad kan hebben, ook van de Brieven die zij wel zelf „geschreven” heeft, komt haar het auteursrecht zeker niet in alle gevallen toe. Wij hebben gezien hoe zij de preek L. S. XLI in haar brieven VI en XIV „gebruikte”. Van Mierlo heeft aan het licht gebracht dat r. 80—125 van Br. XVIII, een van de zeer weinige brieven waarvan de „echtheid” boven alle verdenking vaststaat ³⁾, een iets verkorte vertaling is van een passage uit Willem van St. Thierry. Wij weten trouwens dat de Middeleeuwer in 't algemeen, en de mysticus in 't bijzonder, met buitengewone vrijmoedigheid ontleent en bewerkt, zonder opgaaf van bronnen. Dat alles legt ons de plicht op, om ook de waarschijnlijk-echte Brieven zeer krities te beschouwen, overal waar inhoud of stijl tot zo'n kritiese houding enige grond geven.

Het meeste vertrouwen heb ik daarbij in de gewone persoonlijke brieven, die uitspreken waar de schrijfster van vervuld is, of zich aanpassen aan de behoeften van de adressaat. Minder betrouwbaar acht ik alles wat naar de verhandeling neigt, wat geleerd, theologies of scholasties is, en strijdig met haar lyriese natuur. Zo houd ik voor *ontleningen of bewerkingen*:

VI 270 vlg. over „met christo” en „met symonne dat cruce

¹⁾ Ik wijs nog in 't bijzonder op het begrip van Gods „fijnheit” (r. 81, 82); „fijn” kent Hadewijch overigens alleen in haar lyriek, als hoofs modewoord, en „fijnheit” helemaal niet.

²⁾ Om het verwijt van eenzijdigheid te ontgaan, noteer ik hier twee plaatsen die verwantschap tonen met werk van Hadewijch: 211 „In die verweende stilheit hoertse een groot gheruchte van dien wondere” etc., vgl. Lied IV 18, 19 en XXV 31, 32; 265 „Doen lietic sinen ambachteren sijn rike achterwaren”, vgl. Br. XVIII 13—47. Men zal dan moeten aannemen dat de beide auteurs elkaar gekend hebben (niet onwaarschijnlijk!), of anders dat de plaatsen loci communes zijn.

³⁾ Hij is een vervolg op Br. XVII, die duidelijke toespelingen bevat op het VIIIe Visioen.

draghen". Deze terecht bewonderde passage zal wel op een preek teruggaan.

xii 174—218 over „wat abdias die prophete seghet", een gegeven dat o. a. bij Hugo van St. Victor voorkomt.

xx in zijn geheel, of altans grote gedeelten.

xxii 22—406 over „hoe god boven al es ende onverhaven" etc., een scholastiese verhandeling die geheel tegen haar geest ingaat ¹⁾.

xxx 49—176 over „die maninghe der minnen" (te scholasties). Onzeker lijken mij ook op grond van hun inhoud ii 122—149, xii 151—169, xix 46—61 en 62—72.

Dat het niet onmogelijk is — al moge het altijd enigszins hachelik blijven — om een passage aan de *stijl* als onecht te herkennen, bleek mij bij het bovengenoemde gedeelte uit Br. xviii. Hoewel ik die brief zonder enige argwaan las (hij is immers „ongetwijfeld echt"), kreeg ik bij 64—95 weer dezelfde impressie als bij Br. x: „Maar dat is helemaal niet van Hadewijch". Die impressie vond ik later ²⁾, wat betreft 80—95, bij Van Mierlo bevestigd; voor 64—79 bleef die bevestiging uit, maar ik blijf het voor waarschijnlijk houden dat ook deze passage ontleend is; bij 95—125, die inderdaad minder van Hadewijchs gewone stijl afwijken, was die ontleening mij echter ontgaan.

Als voorbeelden van passages die stilisties het merk van een vreemde herkomst dragen, noem ik dan behalve xviii 64—79, dat ik om zijn lengte bezwaarlijk citeren kan, vi 27—29 „Want hi es in die hoecheit sijns ghebrukens, ende wi sijn in die diepheit ons ghebrekens"; xiii 1—6 „Alsoe sal hem de mensche houden onnosel onder alle dinc, dat hi sijn wassen sal soeken in allen dinghen, ende wercken na die gherechte vorme der redenen boven alle dinc. Ende soe sal god vor hem ende met hem wercken alle dinc, ende hi sal met gode wercken alle gherechteheit." Van xx in 't biezonder 71—80 en 97—112; xxii 1—8 „Die gode wilt verstaen ende kinnen wat hi es in sinen name ende in sijn wesen, hi moet gode al gheheel sijn, ja also gheheel dat hi hem al si ende sonder hem selven. Want caritate en soeket niet dat hare es, ende minne en pleghet niet dan haers selves. Daer omme verliese hem selven, die gode vinden wilt ende bekinnen wat hi es in hem selven"; xxx 22—30 „Ay arme, na hogher minnen

¹⁾ Op terminologies gebied wijs ik hier, behalve op het reeds genoemde „gheesten", nog op „minne oefenen" (31, 54), waarvoor Hadewijch steeds „minne pleghen" gebruikt.

²⁾ Ik leg op dit „later" de nadruk, niet om met mijn vondst te pronken, maar om de bruikbaarheid van de methode te demonstreren.

ghetamen wilt nu luttel yeman leven, maer na sijns selves gherieven. Ende men wilt vele van minnen hebben, ende luttel hare werdeleke leven. Want wi sijn cranc in doghene ende vlietech in ghenoechten. Ons connen lettet so cleine dinc gheletten in vernoye, wi en legghen wel minnen ghehouden inne¹⁾ ende vergheten haers te pleghene. Dat es groete cleinheit."

Met uitzondering van XIII 1—6, dat een apart karakter heeft, zijn al deze passages stilisties nader verwant met Br. x = L. S. XLI, dan met Hadewijch²⁾.

De geciteerde regels uit Br. xxx brengen ons weer op een nieuw spoor: *Juist deze verdachte passage treffen we nl. in iets andere vorm eveneens in de Limb. Serm. aan* (nr. xxxi, blz. 465 r. 3 vlg.). In abstracto geredeneerd zou het heel aannemelijk zijn, dat de passages die Hadewijch en de Limb. Serm. gemeen hebben van haar zouden wezen. We hebben echter gezien dat dit bij L. S. xli—Br. x niet het geval bleek; voor deze plaats uit Br. xxx wordt het nu eveneens vrij onwaarschijnlijk. Daarbij komt dan nog het feit dat ook L. S. xlii (Seven Manieren van Minne) geen laat toevoegsel is, maar een goed bewaard, oorspronkelijk werk van een tijdgenote van Hadewijch.

Met elkaar dunkt mij dit voldoende grond om verdere Hadewijch-passages die wij in de L. S. terugvinden te wantrouwen. Het zijn Br. i 22—25 en 33—36 (vgl. L. S. xxxix het begin), Br. vi 229—232 (vgl. L. S. xxvi), en Br. xviii 174—201 (L. S. xliii blz. 596).

Resumerende: Ik konkludeerde bij de Brieven tot drie onechte stukken, nl. x, xv, xxviii. Grotere of kleinere gedeelten die waarschijnlijk of zeker niet van Hadewijch zelf zijn, vond ik in i, ii, vi, xiii, xix, xx, xxii, xxx³⁾. Voegt men daarbij, dat mij ongetwijfeld nog wel een aantal dubieuze plaatsen ontgaan zullen zijn, en dat de Brieven herhaaldelijk de indruk maken van tamelijk corrupt, dan zal men begrijpen dat ik „de Brieven” als bron van Hadewijch-kennis met de nodige skepsis beschouw.

¹⁾ Betekenis duister; corrupt?

²⁾ Waarmee ik volstrekt niet zeggen wil, dat ze daarom van de auteur van L. S. xli moeten zijn: het gebruik van parallelle kola met antithetische inhoud is het kenmerk van een school, een richting, zeker niet van een enkele persoon.

³⁾ N. B. 1. Ik aanvaard de mogelijkheid, ja de waarschijnlijkheid, dat Hadewijch anderer gedachten in eigen woorden, of in anderer woorden eigen gedachten heeft weergegeven.

2. Mocht iemand er, onwetenschappelijk maar menselijk, bezwaar tegen maken dat ik zoveel mooie passages voor onecht of twijfelachtig houd, dan wijs ik erop dat mooie en treffende passages uiteraard meer tot citeren en bloemlezen uitlokken dan middelmatige, en ook de artiste Hadewijch zullen hebben bekoord.

Dat de Brieven niet alle aan dezelfde persoon zijn gericht, is evident. Ik zou kunnen volstaan met erop te wijzen, dat XII is gericht aan de superieur van een mannenklooster (218 „Dit behoert oec te uwen prelaetscappe”; 222 „Oec suldi uwe broedere berechten met innegher minnen”). Verder is het duidelijk, dat zij soms spreekt tot onervaren jongeren, soms tot mensen die zij ongeveer als haar geestelike gelijken beschouwt (VI, XII, XVII, XVIII).

Dat deze heterogene collectie, waarschijnlijk na Hadewijchs dood door de ontvangers van de verschillende brieven bijeengebracht, chronologies gerangschikt zou zijn, is een veronderstelling die op niets berust. Naar mijn mening zijn de brieven uit verschillende perioden van Hadewijchs leven. Maken bijv. de eerste nrs. (I—V) op mij de indruk van rijp werk, VI valt hoogstwaarschijnlijk vrij vroeg, niet lang na het 1e visioen en na de kennismaking met L. S. XLI. Brief XIV zou ik geneigd zijn in dezelfde periode als VI te plaatsen; XVII, XVIII, XIX wijzen op een gevorderd mystiek stadium.

XXIII—XXXI (met uitzondering natuurlijk van XXVIII), waar misschien XXI nog bij te rekenen is, vormen een soort van cyclus. Deze brieven houd ik èn om de inhoud (ballingschap, vervolging), èn om de mentaliteit (vgl. blz. 63—65), èn om de stijl (zie blz. IIO, III) voor tamelijk vroeg, voorafgaand aan de Lieder en of gelijktijdig met de oudste daarvan.

Wat te zeggen van de eerste Reeks der Rijmgedichten? (De 2e reeks kan buiten beschouwing blijven.) Men zou er jeugdwerk van Hadewijch in kunnen vermoeden: dezelfde leer en terminologie, een eenvoudige vorm, die niet al te handig wordt toegepast, over 't algemeen geringe kunstwaarde. Het 1e Rgd. (dat tot de slechtste behoort) heeft echter op 298 regels niet minder dan tien plaatsen gemeen of ongeveer gemeen met verschillende Lieder en. Dat Hadewijch in later, rijper en zo oneindig veel belangrijker werk telkens zou hebben teruggegrepen op zo'n onbeholpen eerste proeve, is wel volslagen ondenkbaar; het eerste Rgd. moet dus van later datum zijn dan de Lieder en.

Dit klopt met de veronderstelling van Mej. Snellen, dat Hadewijch de Rijmgedichten ná de Lieder en geschreven zou hebben „in een tijd van geestelike inzinking, waarin toch de richting van haar geest dezelfde bleef”¹⁾. Intussen is die stelling in haar algemeen-

¹⁾ J. Snellen: Hadewijch, een Bloemlezing; inleiding, blz. 20.

heid voor mij weinig minder onaannemelijk dan de vorige. Niet dat een groot dichter in een periode van geestelijke depressie geen onbelangrijke of slechte verzen zou kunnen schrijven. Maar dat iemand die de techniek van het dichten zo beheerst, en aan de vorm van haar werk zo grote waarde hecht als de auteur van de Liedereren, plotseling zulk knoeiwerk zou gaan afleveren als het 1e en 2e Rgd., zo'n moeite zou hebben om een zin tot een behoorlijk einde te brengen, om een rijmwoord te vinden, dat is meer dan ik begrijpen kan.

Er blijft m. i. maar een verklaring over: *het eerste Rgd. is leerlingenwerk*. Het is dat zelfs in dubbele zin; want het ontpopt zich voor de aandachtige lezer duidelijk als . . . . een schoolopstel. De opdracht was: Schrijf een niet te uitgebreide verhandeling over „der Minnen natuere”, en begin die met een zegenwens. De leerling voldoet aan die eis onder voortdurend tegenstribbelen.

„God si met u; van mijnre groeten / Mach u clene virtuoet ontmoeten (m.a.w. „ik begrijp niet wat je eraan hebt”). Dan [= maar] omme dat ghijt hebben wout / Ende ghiere mede spelen sout / So antwerdic u in spele (Wat kan dit anders betekenen dan: niet als serieuze mededeling, maar enkel bij wijze van stijloefening?) Met corten woerden ende niet te vele, / Daer ghi mi af spreken hiet. / Mi es als enen kinde ghesciet, / Dat na spreced dat het spreken hoert / Eert bekint heeft oft becoert (m.a.w. het is tòch maar een uit het hoofd geleerd lesje).

Der minnen natuere (het onderwerp der verhandeling) es mi oncont, / Want (is dat een reden?) haer wesen ende haer gront / Es verborghen ieghen mi.”

Dan komt de voorgeschreven zegenwens, gevolgd door deze mededeling:

„Dit en seidic dus niet om dat ic woude / Vore u bidden, noch dore u houde; [ook niet omdat ik zo op je gesteld ben!] Maer dat ghijt wout in groeten hebben, / Daeromme moestict u dus segghen.” (Commentaar wel overbodig!)

Dan volgt de titel van de verhandeling, en met „dat es” nog een subtitel:

„Hoe minne hare natuere pleghet, / Hoe minne nemet ende ghevet, / Dat es: menegherhande manieren / Daer si hare wesen met doet scieren.”

Met r. 35 begint dan de verhandeling zelf, waar ik verder niet op inga. Maar ik hoop duidelijk gemaakt te hebben, dat bij deze opvatting van de tekst de eerste 34 regels zo doorzichtig als glas

worden, terwijl Van Mierlo hiervoor niets weet te geven dat naar een aannemelijke verklaring zweemt.

Konstateren we ten overvloede nog, dat de auteur van Rgd. 1 er een omslachtige, vaak onduidelijke, en overmatig bedachtzame zegswijze op na houdt¹⁾, en dat een nijpend gebrek aan rijmwoorden zich openbaart in stoplappen, assonanties, en herhaling van dezelfde rijmen, dan kunnen we geloof ik wel van dit geschrift afstappen.

Er blijven dan echter nog 15 andere Rijmgedichten over. Van x lijkt het me waarschijnlijk dat het van dezelfde hand is als 1, maar van geen van de andere zou ik dat willen beweren, — of het moest dan zijn dat de leerling intussen verbazende vorderingen had gemaakt. Dat de Rgd., op 1 en x na, allemaal van Hadewijch zouden zijn, komt me echter eveneens onwaarschijnlijk voor.

Daar is in de eerste plaats 11, een vlot en vaardig geschreven stuk, helder, beknopt, en zonder assonanties of dergelijke testimonia paupertatis. Ik vraag me echter af, wanneer het niet in een aan Hadewijch toegeschreven bundel voorkwam, of iemand dan op het idee zou komen het op haar naam te zetten. Het genre, een (Oosters?) verhaal, dat symbolies een mystieke betekenis krijgt, is haar volkomen vreemd, de stijl (vlot en kort) evenzeer. De mystiek, dat is waar, is die van Hadewijch, maar ook die van vele van haar tijdgenoten; en de opvatting van de „armoede van geest”, zoals die in 33—46 uitkomt, vinden we nergens bij Hadewijch; wèl later in de Duitse mystiek, vanaf Eckehart²⁾.

Als men er van 16 stukken drie verworpen heeft, dan beschouwt men uiteraard de overige met enig wantrouwen. De nrs. xiv en xvi vallen dan op als smakeloos, en in geen enkel opzicht, behalve in de „leer”, biezonder Hadewijchs'; in xiv vinden we 135—136 het rijm tijt — arbeit, dat op een gediphtongeerde ij moet wijzen; de ij van Hadewijch was dit zeker niet.

xv, dat door Van Mierlo zo zeer bewonderd wordt, wijkt van de overige werken van deze bundel af door zijn vorm, een uiterst kunstige strofiek, — die echter met de strofevormen van Hadewijchs liederenbundel evenmin iets gemeen heeft. Het lied is een staaltje van verbazingwekkende techniek, — toegegeven; hóe kunstig het

¹⁾ Kan men zich bij Hadewijch uitdrukkingen voorstellen als „Ghelijc oft hi haer eyghen ware” (46), „So valt hi neder so int niet” (55), „Dat ict ghelike te segghene mide” (198)?

²⁾ Vgl. Fr. Pfeiffer: Meister Eckhart, de 87e preek.

is, merkt men pas als men zich de moeite geeft het uit elkaar te halen ¹⁾. Dat Hadewijch boven het schrijven van een dergelijk paradedukje verheven was, zou ik niet durven beweren; ook bij de Liederen zijn er, waarop het epitheton „akelig-knap” van toepassing zou zijn. Maar in dit stukje ontbreekt, niet de hartstocht (kil virtuozenwerk is het niet), maar wel het hart, en bovenal de warmte van de menselijke stem, die voor Hadewijchs bewogen passages zo karakteristiek is. Ik geef toe, dit is vrij subtiel, en zeker niet voldoende om Van Mierlo van zijn m.i. misplaatste bewondering te genezen; maar ik kan hier niet anders doen dan mijn mening zeggen, en de versgevoelige lezer uitnodigen zelf te keuren en te beslissen ²⁾.

Tenslotte een woord over XIII. Of dit is leerlingenwerk, het produkt van iemand die zijn kunsten vertoont met het door Hadewijch geschapen apparaat van paradoxen; of het is een, niet voor publicatie bestemde, stijloefening van Hadewijch zelf, een voorstudie voor de Liederen; in dat geval dus inderdaad een jeugdwerk, maar in andere zin dan wij eerst overwogen.

Wat er na aftrek van al deze dingen van de Rgd. overblijft, dat is dus de nrs. III—IX, XI, XII, is tamelijk homogeen. Het zijn, met uitzondering van III, dat niet tot iemand in 't bijzonder gericht schijnt te zijn, brieven ³⁾ aan een jongere vriendin, een beginnelinge in het mystieke leven. Ze zijn zeer eenvoudig gehouden, geven raad, troost, leiding, en hebben een warme, moederlijke toon; de schrijfster lijkt een ideaal-paedagoge: zakelijk, streng zo nodig, open en belangstellend, zonder sentimentaliteit, maar nooit uit de hoogte, nooit zonder warmte. Voorzover de inhoud mystiek is (herhaaldelijk beperkt de schrijfster zich tot de doghet), is het de mystiek van Hadewijch. Van stijl zijn deze rijmbrieven over 't algemeen eenvoudig en pretentieloos, maar zonder onbeholpenheid.

Wil men nu deze kleine brievenverzameling in haar geheel aan Hadewijch toeschrijven, dan heb ik daar geen ernstige bezwaren tegen. Ze sluiten qua inhoud heel goed aan bij sommige van haar prozabrieven, en het feit dat de XVIIe en XIXe prozabrief beginnen met een in de trant van deze rijmbrieven geversificeerd gedeelte, bewijst dat ook het genre-rijmbrief haar hoogstwaarschijnlijk

¹⁾ Wat ik hier niet zal doen, omdat het voor mijn betoog niet ter zake doet.

²⁾ Het was mij een voldoening, te vernemen dat Mej. Snellen het in dezen geheel met mij eens was.

³⁾ VIII houd ik voor een brieffragment.

niet vreemd was. In dat geval zou ik, met Mej. Snellen, deze brieven aan een rijpere Hadewijch toeschrijven.

Wil echter iemand betogen, dat men om die rijmbrieven te schrijven volstrekt geen Hadewijch hoeft te zijn, — dat er ongetwijfeld in haar tijd en onder haar geestverwanten méér lieve, verstandige, vrome vrouwen zijn geweest, die behoorlijk de pen konden voeren, dan is daar evenmin veel tegen in te brengen. Trouwens, dit is een zaak van betrekkelijk ondergeschikt belang. Hoe sympathiek ook, deze stukken voegen aan ons beeld van Hadewijch geen nieuwe trekken toe; en om huns zelfs wil, als kunstwerk of als dokument, zouden we ze van harte kunnen waarderen, als . . . we niet de lyriek en het proza van Hadewijch bezaten, waardoor dit werk onverbiddelek naar het tweede plan geschoven wordt.

Toch zou ik ieder, die neiging voelt zich al te lichtvaardig van de Rgd. af te maken, willen aanraden nog eens in 't bijzonder zijn aandacht te geven aan het derde, het vierde en het vijfde. In III vallen, naast een zekere onordelijkheid in de compositie (het ter sprake brengen en weer laten vallen van de thema's Maria en Maria Magdalena), toch schone lyriese passages op te merken, vooral in de aanhef en het slot.

IV is bijzonder gaaf en zuiver van compositie; men merke op hoe kunstig in de zegenwens aan het begin het thema voor het betoog is aangegeven! V kan men alleen begrijpen als aanvulling op IV: De adessaat van IV heeft gevraagd wat dan wel de „doghet” moest zijn, waardoor zij „troest” zou ontvangen. Dan zegt de oudere en wijzere: „Gód si uwe troest in alle saken / Ende make u cont der minnen smaken / Daer ghi bi al doghen moghet, / Ende doe u cont gherechte doghet.” Conventionele zegenwens, weigering om op een verkeerd-gestelde vraag te antwoorden, en antwoord op een noodkreet, alles ineen, en in vier regeltjes! Wie dát kan, hoort toch als auteur en als mens zeker tot de groten. — En hoe na verwant is het prachtige lyriese slot van dit briefje (32 vlg.) van klank en van ritme met de lyriese passages uit Hadewijchs Visioenen!

De Rijmgedichten III, IV en V zou ik toch wel voor Hadewijch willen handhaven; zelfs zonder captatio benevolentiae.

HET KARAKTER VAN HADEWIJCHS KUNST EN VAN HAAR STIJL.

Tot recht verstand van Hadewijchs werk moeten enige opmerkingen over de aard van haar kunst en haar kunstenaarschap vooropgesteld worden.

Hadewijch is een *essentieel-lyriese natuur*, d.w.z. een gevoelsmens met een sterke behoefte om zich uit te spreken. Uit die behoefte ontspringt haar kunst; gevoelens zijn niet alleen haar voornaamste object, ze zijn tevens de stuwkracht van haar werk en de regulator van haar tempo. Zelfs waar zij zakelijke mededelingen lijkt te doen, is het het gevoel dat de aard en de vorm van haar mededelingen bepaalt.

Dat geeft aan haar werk iets zeer levends en direkts, dat onmiddellijk „aanspreekt”, wanneer men er zich aan overgeeft, maar onbeheerst en onsamenhangend aandoet voor wie haar van de logiese zijde tracht te benaderen. „Wat haar aan 't hart ligt, wat haar aandrijft, doorbreekt plots den logischen gang der periode. De hoofdzin komt temidden van bijzinnen te staan, niet uit stylistische onmacht, maar uit den drang van het leven”, zegt Van Mierlo ergens zeer juist¹⁾. Geen krasser voorbeeld weet ik van de invloed die enkele sterk „met affect geladen” woorden op de gang van een betoog kunnen hebben dan de 1e Brief. Hier slaat aan het eind van een zeer schone, evenwichtige, diepzinnige beschouwing, bedoeld om een vriendin te leiden en voor te lichten, de stemming plotseling om, de stilistische eenheid wordt verbroken en de harmoniese compositie verstoord, onder invloed van de slotwoorden „ons alte suets gods” (55), die een 27 regels lange heftige ontboezeming ontketenen over het feit dat die „suetheit” Hadewijch persoonlijk „overoncont” [volslagen onbekend] is.

In mijn laatste hoofdstuk zal ik duidelijk trachten te maken, hoe Hadewijchs liederen een gesloten boek blijven voor wie in de tekst een „redenering” meent te moeten zoeken, maar zich openen voor wie haar gevoelsassociaties en stemmingswisselingen weet te volgen.

Hadewijch is echter niet alléén gevoelsmens; dat is het juist

¹⁾ VI. Ac. April 1931 blz. 310.

wat haar figuur zo belangrijk maakt. Ik sprak daar van een harmoniese compositie, en inderdaad hebben we hier de tweede bron van haar artistieke werkzaamheid: haar *sterke vormdrang*. Een onbeheerst, a.h.w. passief laten uitstromen van wat haar zo tot berstens toe vervult kan haar een zekere ontspanning geven — „Dien ouden ende dien ionghen Coelt sanc van minnen haren moet”, zegt zij zelf —, maar de artiste in haar blijft er onbevredigd bij.

De artiste wil niet het vage ten-naaste-bij en de slappe woordenrijkheid van de „spontane” uiting, voor haar heeft eerst waarde wat vorm heeft. Zij wil zo precies en zo adequaat mogelijk onder woorden brengen wat zij voelt; vandaar de hallucinatoriese scherpte van de psychologische aanduidingen in haar liederen, vandaar haar geserreerde klassieke stijl, in proza en poëzie beide. Zij wil evenwicht in de compositie, samenhang tussen de verschillende onderdelen, harmonie tussen het uiterlike en het innerlike. Vandaar haar liefde voor de kunstige, welgebouwde strofe, voor de gave, evenwichtig gecomponeerde brief, voor fijne, zinrijke overgangen en subtiele klankharmonieën.

Er is in Hadewijchs werk een *voortdurende spanning* merkbaar tussen die twee tendenzen: de drang van de gevoelsmens om zich uit te spreken, en de drang van de artiste om vorm te geven, — een drang die bij haar door een sterk verstand en een onverzettelijke wil wordt gesteund. In enkele gevallen zien we de laatste tendenz de overhand krijgen; dan is het resultaat een voor ons aanstotelijke virtuositeit. Maar vaker blijkt zij niet bij machte een stuk in zijn geheel artistiek te beheersen, en dan krijgen we „zwakke plekken” in het proza, en liederen die de indruk maken langer te zijn dan de inspiratie strekte ¹⁾.

Wordt hierdoor het feit verklaard dat Hadewijchs werk zo heterogeen kan zijn, soms slordig, soms volmaakt, soms verbijsterend knap maar weinig geïnspireerd, — ook een zekere tweeslachtigheid, die speciaal aan de Visioenen eigen is, kan op deze manier begrijpelijk worden. Iedereen moet wel worden getroffen door de tegenstelling tussen de sublieme taal waarin de Visioenen voor het grootste deel geschreven zijn, en de volslagen afwezigheid van compositie, het rommelige, ja chaotiese van de inhoud.

¹⁾ Men vergete echter niet, dat voor de 13e-eeuwer niet het lied, maar de strofe aesthetiese eenheid is, zodat wat ons onharmonies voorkomt, door de tijdgenoot niet als zodanig hoeft te zijn gevoeld. (Vgl. K. Plenio: Bausteine zur altdeutschen Strophik, P. B. B. 42).

Bij de Visioenen was echter, anders dan bij de Liederen en Brieven, het onderwerp, de visionaire ervaring zelf in al haar indringende scherpte, gegeven. Elke poging om daarin te gaan ordenen of componeren, om het gegeven duidelijk, overzichtelijk, logies of aannemelijk te maken, zou op vervalsing van de feiten, die nu eenmaal niet logies en duidelijk waren in de gewone zin, zijn uitgelopen. Hadewijch heeft zich hiervan dan ook bijna volkomen onthouden. Haar kunstenaarsdrang heeft zij op andere wijze schadeloos gesteld. Ten eerste door een rechtaf-verbluffend nauwkeurige weergave van ervaringen, die zich krachtens hun aard niet voor een nauwkeurige weergave schijnen te lenen. Ten tweede door het schrijven van een kunstproza, zo rijk en zo sober, zo sterk en zo lenig, zo kunstig en tevens zo volkomen „natuurlijk”, dat ik er in onze hele litteratuur geen tweede voorbeeld van weet.

Men hoede zich er vooral voor, deze vormkwestie bij Hadewijch als een „uiterlijkheid”, en dús als een aangelegenheid van de tweede rang te beschouwen. Een dergelijke houding, misschien als een hulde aan haar „zielegrootheid” bedoeld, miskent in haar worsteling met het materiaal, in haar verbeteren wil om schoonheid te scheppen, een zeer essentiële trek van haar persoonlijkheid. Diep leeft in haar het besef van de „zuiverheid, de weergalooze macht van orde en maat”;

. . . . leeft ooit schoonheid lang
te teer voor wet? Is wetteloos gesteegeen
ooit eenig leeven booven eeuwen uit?
In reinheid scherp is al 't behoud geleegen . . . .¹⁾

Door het belang van de vorm te negeren, miskent men echter niet alleen Hadewijch persoonlijk, maar ook de geest van haar tijd. Het is juist de hoofse kultuur van deze periode, die beheersing („zuht”) tot de hoogste deugd verheft, die de waardering voor „goede omgangsvormen” tot een ware cultus opvoert, en ook in poëzie niet aan de inhoud, maar aan de zuivere, elegante vorm de hoogste waarde hecht.

Meer dan dat: De claritas (de evenwichtige, overzichtelijke bouw) en de consonantia (de harmonie tussen uiterlik en innerlik, tussen inhoud en vorm) zijn het ideaal der Gotiese aesthetiek; het is Thomas Aquinas in eigen persoon, die dat uiteengezet heeft²⁾.

¹⁾ Van Eeden: Lied van Schijn en Weezen 1, eerste zang.

²⁾ Zie M. Dvořák: Idealismus und Naturalismus in der Gotischen Skulptur und Malerei (in: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte).

Juist aan de Gotiek — waaraan men ten onrechte vaak een overmatige „geestelijkheid” en „jenseitigheid” verwijt — is de gedachte eigen, dat *vorm en inhoud één zijn*, dat er geen inhoud bestaanbaar is zonder vorm, dat elke inhoud zijn adequate vorm kan en moet vinden, en dat er ook omgekeerd geen lege vormen bestaan. Deze gedachte, die ons n'en *déplaise* de Tachtigers geheel vreemd is — wij laboreren op alle terreinen des levens aan „lege vormen” en aan inhouden die „geen vorm kunnen vinden”, zózeer dat vorm voor ons haast synoniem is geworden met „leegheid” en inhoud met „vormloosheid” —, deze gedachte is de sleutel tot het begrip van zeer veel duisters in de M. E. ¹⁾, en ook van veel duisters in Hadewijch. Want Hadewijch is, wat haar uitzonderlikheid ons steeds weer dreigt te doen vergeten, tenslotte een kind van haar tijd.

Ook in dit opzicht is zij echter een kind van haar tijd (wij wezen er op blz. 57—59 nadrukkelijk op), dat ze *niet alleen voor eigen bevrediging* schrijft, maar in niet mindere mate voor anderen. Het duidelijkste bewijs daarvoor leveren ons wel de Brieven, die op enkele van de oudste na (6, 25, 26, 29) geschreven zijn om anderen te helpen, te raden en voor te lichten, niet om eigen gevoelens te uiten en eigen meningen onder woorden te brengen. Zo danken wij enkele van de mooiste prozastukken van deze ras-artiste minder aan haar scheppingsdrang dan aan haar hulpvaardigheid.

In meerdere of mindere mate is dat sociaal karakter aan al haar werk eigen; ook aan de Visioenen. Het is waar dat Dr. van Mierlo het direkte tegendeel beweert ²⁾. Ik kan mij echter niet onttrekken aan de indruk, dat zijn betoog dat de Visioenen „van intiemen aard” zijn, en waarschijnlijk voor geen ander dan haar biechtvader bestemd, beïnvloed is door zijn verlangen om zekere passages daarin, die hem als Katholiek onaangenaam zijn, naar de achtergrond te schuiven. Anders kan ik mij tenminste niet verklaren, hoe een intelligent man dit betoog kan combineren met de bewering dat „de visioenen apocalyptiese uitbeeldingen zijn van een grote mystieke gedachte” (blz. 75), „verstandsgedachten in het gebied der verbeelding verplaatst” (blz. 77), „meer voorstellingsprocédé dan eigenlijke ervaringen (tekst blz. 46).

¹⁾ Is dit ook niet de enige weg waarlangs de moderne niet-Katholiek tot een werkelijk begrip van het Katholicisme naderen kan?

²⁾ Inleiding op de Visioenen, blz. 52 vlg.

Wat voor nut kan het gehad hebben, vraagt men zich af, om zo'n procédé toe te passen alleen ten pleziere van de biechtvader; en wat voor reden kan er geweest zijn om apocalyptische uitbeeldingen van een grote mystieke gedachte voor een kring van geestverwanten verborgen te willen houden ¹⁾?

Zeker heeft de opvatting van Van Mierlo een zekere mate van waarschijnlijkheid: de analoge gevallen die hij aanhaalt, pleiten ervoor, en de duisterheid der Visioenen, die erop zou kunnen wijzen dat Hadewijch bij het schrijven alleen aan een enkele goede verstaander heeft gedacht, is een tweede argument. — Het valt mij intussen moeilijk te begrijpen, waarom Hadewijch een dergelijke taalschoonheid aan vertrouwelijke notities verspild zou hebben, en waarom zij met haar apostoliese natuur deze kostbare gegevens aan haar geestverwanten zou hebben misgund. Bovendien steekt de duisterheid van de Visioenen niet daarin, dat er toespelingen worden gemaakt op omstandigheden of opvattingen waarvan de buitenstaander niet afweet, maar veeleer in „het wezen zelf van visioenen, die altijd iets duisters behouden”, zoals Van Mierlo zelf ook aanvoert (blz. 50).

Zijn betoog zelf is allesbehalve sluitend en overtuigend. In de eerste plaats gaat hij hierbij uit van het xive Visioen, dat zoals ik hiervóór aantoonde ²⁾ niet bij de reeks Visioenen behoort. Ten tweede trekt hij uit xiv volkomen ongemotiveerd de konklusie, dat de geadresseerde van deze brief iemand was „wien zij wenschte in alles gehoorzaam te zijn”, m.a.w. waarschijnlijk haar biechtvader. Ten derde zou uit het feit dat Hadewijch haar visioenen aan haar biechtvader te lezen gaf, nog niet volgen dat zij ze voor hem alléén bestemd had. Ten vierde, wanneer Hadewijch, hetzij uit bescheidenheid of uit schroom om zulke intieme dingen openbaar te maken, de Visioenen niet tijdens haar leven wilde laten circuleren (dat komt mij wel aannemelijk voor), dan is dat alweer geen bewijs dat ze überhaupt niet voor publicatie bestemd waren.

Ik blijf dus bij mijn opvatting, dat de Visioenen bewuste kunstwerken zijn, van het begin af aan met de gedachte aan een „publiek” geschreven.

De enge relatie van Hadewijchs kunst tot haar publiek, geeft

¹⁾ Dat ik het ook met deze laatste beweringen geheel oneens ben (zie blz. 41 vlg.), is een feit dat in dit verband niet ter zake doet.

²⁾ Blz. 119.

mij aanleiding tot enige veronderstellingen. Ten eerste moet dunkt mij het proza met al zijn klankschoonheden niet bedoeld zijn geweest om gelezen, maar om *voorgelezen*, *altans hardop gelezen* te worden. Alleen zó komt het geheel tot zijn recht, — al is de moderne lezer misschien niet dadelik bereid dat toe te geven. Maar dat niet alleen; het zou mij niets verbazen als in Hadewijchs tijd het stil-lezen nog in 't geheel geen gewoonte was. Juist over zulke zeer gewone gebruiken uit vroeger tijd zijn wij vaak slecht ingelicht. Een feit is echter, dat de antieke stijltheoretici, die een bijzondere aandacht wijden aan het muzikale element in een letterkundig kunstwerk, zich geheel instellen op de voordracht, en wel voordracht in een soort recitatief-toon ¹⁾. Ook wie uitsluitend voor zichzelf las, en wie het om de zakelijke inhoud en niet om de schone vorm te doen was, las hardop. Als bewijfsplaats voert Norden ²⁾ Augustinus aan, Conf. VI 3, waar als een merkwaardigheid van bisschop Ambrosius wordt verteld, dat hij de Bijbel las door met zijn ogen langs de regels te gaan, „*vox autem et lingua quiescebant*”; Augustinus zocht daar verschillende verklaringen voor, zó ongewoon vond hij die voor ons normale handelwijze.

Eveneens bij Norden vindt men de uitspraak, dat geschriften in „gehobene Stil” tot diep in de M. E. werden gedikteerd, niet geschreven. „Die Stimme und das Ohr, diese Träger des Rhythmus, waren auf diese Weise an der Konzeption beteiligt” (blz. 956). Dat verklaart, waarom bijv. Hildegard van Bingen en Margaretha Ebner spreken over een kloosterzuster, die hun bij het te boek stellen van hun visioenen als „schrijfster” dient. Dat die schrijfster niet als redactor of als calligraaf fungeerde, maar eenvoudig diktaat opnam, blijkt duidelijk in het geval van Hildegard, wier biechtvader later haar gebrekkig Latijn placht te corrigeren, en blijkbaar de definitieve tekst van haar geschriften heeft bezorgd. Het lijkt mij niet ver gezocht, op grond hiervan te veronderstellen dat ook Hadewijch haar geschriften, en zéker haar Visioenen, heeft gedikteerd.

En zou dan ook haar *lyriek* niet *bestemd* zijn geweest om te zingen? Op het eerste gezicht lijkt die gedachte misschien absurd, maar voor men haar verwerpt zal men zich dan toch duidelijk moeten realiseren, dat de minnesanc en de troubadourslyriek, waartoe Hadewijchs verzen formeel ongetwijfeld behoren, *altijd* gezongen

¹⁾ E. Norden: Die antike Kunstprosa.

²⁾ Id., t. a. p. blz. 6.

werden. Waarschijnlijk bestond er in haar tijd, afgezien van de Latijnse metrische poëzie (dus de Latijnse poëzie naar klassiek model), in 't geheel geen lyriek die niet gezongen werd. De hoofse dichter altans was componist tegelijk; de muziek was een essentieel element van zijn kunst, in vele gevallen zelfs het belangrijkste ¹⁾. Dat Hadewijch van zo'n stevig gevestigde traditie af zou wijken, heeft op zichzelf de waarschijnlijkheid al niet vóór zich, — al is zij van meer tradities afgeweken. — Zij spreekt ook steeds van haar „sanc”, en dat die benaming figuurlijk gebruikt zou worden voor „gedicht”, is in onze tijd, nu niemand meer „zingt”, aannemelijker dan in Hadewijchs tijd, toen zij juist de enige zou zijn geweest die niet zong.

Argumenten contra bestaan er ongetwijfeld. Zo sterk zelfs, dat ik het niet waag om in dezen stelling te nemen: Is het denkbaar dat in een begijnengemeenschap liedjes gezongen werden, zoals dat in de frivole milieus van hofjonkers en coquette dames gebruikelijk was? — Is het denkbaar dat de dichteres-zelf van deze liederen, waar men over de eeuwen heen het trillen, het uitschieten, het breken van een levende stem in hoort, het geluid van die stem zou hebben laten schuilgaan onder een melodie? Vandalisme lijkt het ons; is het mogelijk dat de tijdgenoot, dat de dichter zelf zó absoluut anders oordeelde en waardeerde dan wij?

Of wil men „zakeliker” argumenten? Dan zou ik erop moeten wijzen, dat de hoofse lyriek zich angstvallig houdt aan vaste metrische voorschriften, dat het, juist in verband met de muziek, een eis is dat de verschillende strofen van een lied metries elkaars evenbeeld zijn ²⁾. Te willen beweren, dat Hadewijchs lyriek aan dergelijke eisen voldoet, is al een uiterst hachelijke onderneming. Weliswaar is in een Duitse dissertatie ³⁾ beproefd om de metrische onregelmatigheden in haar gedichten door tekstkritiek te elimineren, maar die poging kan men niet anders dan als mislukt kwalificeren. Altans in dit opzicht is er dus een fundamenteel onderscheid tussen Hadewijch en haar hoofse voorgangers en tijdgenoten. Hebben haar liederen óók muziek gehad, dan moet de verhouding tussen tekst en melodie bij haar anders zijn geweest dan bij hen.

¹⁾ De troubadour Jaufré Rudel maakte slechte verzen, maar dankte aan zijn goede muziek een grote roem. Walther von der Vogelweide was volgens zijn tijdgenoten een goed dichter, maar een nog beter musicus. Zonder kennis van die muziek is het dan ook onmogelijk de hoofse kunstenaars juist en billik te beoordelen.

²⁾ De nonchalante makelij van het latere volkslied staat hier geheel buiten. De direkte afstammeling van de Minnesang is niet het volkslied, maar de Meistersang.

³⁾ M. Jöris: Untersuchungen über die Werke der Hadewijch.

Eén verklaring zou alle moeilijkheden kunnen ondervangen: recitatief-voordracht met een eenvoudige instrumentale begeleiding. Het niet-metriese vers met zijn spreektoon en zijn sterkgeprononceerde heffingen ¹⁾ zou zich daar bij uitstek goed voor lenen; het zou bescheidener eisen stellen aan de componisten- en zangvaardigheid van de dichteres, door zijn eenvoudiger en meer archaïes karakter in een geestelijk milieu minder detoneren, en daarbij toch het karakter van „sanc” bewaren. Dat de veronderstelling gewaagd is, geef ik onmiddellijk toe; maar ik zou willen aanvoeren dat het oudere Germaanse lied toch waarschijnlijk ook op een dergelijke manier is voorgedragen, en dat Hadewijchs lyriek méér archaïese trekken vertoont: behalve op de metriese onregelmatigheid wijs ik op onzuivere rijmen en het door elkaar gebruiken van mannelik en vrouwelijk rijm, wat in de Duitse minnesang al sinds Veldeke niet meer gangbaar is. Dat Hadewijch hiermee een specifiek-Nederlandse (ev. Nederduitse) ontwikkeling van de hoofse lyriek representeert, is m. i. niet a priori als onmogelijk te beschouwen.

De stijl maakt ongetwijfeld niet de hele mens uit; zelfs niet de hele schrijver. Toch geloof ik dat we Hadewijch als schrijfster nu het best benaderen door een paar karakteristieke proeven van haar schrijfwijze eens met de nodige aandacht te beschouwen.

Wij weten reeds dat we naar een zuivere compositie, hoezeer Hadewijch daar overigens ook aan hecht, in de *Visioenen* niet zoeken mogen; de *Visioenen* zijn vooral de vindplaats van ritmiese en klankschoonheden. Herhaaldelijk is in bewogen passages het ritme zo opvallend en zo dwingend, dat wij ons afvragen of we daar eigenlijk niet met verzen te doen hebben.

Vis. I 100—106 (een engel spreekt Hadewijch toe):

Reyne columme in die kerke der heilighen
 die dinen lichame pure gehouden heves
 van allen dien saken die niet en ghetamen
 inden heilighen tempel gods;
 O onnosele ende troesterse elke nosen
 dar de reyne wille ons groets gods
 bi ghesterct sal wesen ende es . . . .

¹⁾ Vgl. blz. 149.

I 163—167 (over de takken van de boom der wijsheid):

Die yerste telch van den oversten drien,
die de guldene herten hadden ane hare blader,
Dat was: met meneghen volmaecten doechden
Minne met hare selven enechleke soeken,
daerse gheheel te vindene es.

IV 9—15.

Doe wert mi verstoent ene selsenne ghelike: [gelijkheid;
twee conincen als van ere rijkheit tevens symbool].
ende van ere gheborten ende van enen gheslechte,
ende van gheliker const in alre ghewelt.

Ende doen quam een inghel bernende,
al vol ontsteken van inviereghen viere;
ende hi ontdede sine vloghele wide,
ende hi sloech darmede grote slaghe sevene.

Men ziet hoe ongedwongen zich dit proza (en er zijn een aantal van dergelijke passages in de Visioenen) schikt tot verzen met vier heffingen; een enkele kortere regel („inden heileghen tempel gods”) heeft er misschien drie, maar daar ligt het voor de hand, aan het slot een pauze aan te nemen. Men ziet ook de rijkdom van alliteraties en assonanties; reyne assoneert met heileghen, kerke met tempel, saken met ghetamen; columme stemt overeen met kerke, maar ook met heileghen en met lichame, ghehouden met heves, en zo zouden wij door kunnen gaan. Soms komen de assonerende woorden op zodanige plaatsen voor, dat een werkelijk rijm (binnenrijm of middenrijm) lijkt te ontstaan, — wat in de laatstgeciteerde passage biezonder duidelijk aan het licht komt.

Zulke „rijmen” vinden we soms ook wel in passages die er zich nièt toe eigenen om als versregels beschouwd te worden. Men zie bijv. v 45 vlg.: Ic woude bi minnen onthouden levende ende dode ute alre nederheit van onthopene, van meswerkene, ende dede hare pine menderen, ende helsche dode in purgatorien senden.

In andere gevallen ontwikkelen ze zich echter tot bijna volslagen eindrijmen, zó dat zich dat proza feitelijk in geen enkel opzicht van verzen onderscheidt:

VII 64 Daermede quam hi (sc. Christus) in die ghedane des cleets
ende des mans die hi was op dien dach
doen hi ons sinen lichame iersten gaf,
also ghedane mensche ende man,

Soete ende scone, ende verweent ghelaet tonende,
ende alsoe onderdanechleke te mi comende,
Alsoe een die eens anders al es.

Of, nog opvallender, VII 42 vlg.

Doe versagic vanden outare
comen ghevloghen te mi enen are
die groet was; ende hi seide mi:
Wiltu een werden soe ghereide di.

Het lukt bij geen enkel visioen, om het geheel als verzen te lezen, en veelal wordt ook een reeks duidelijke „verzen” door een regel „proza” onderbroken, zoals bijv. in het geciteerde gedeelte uit Vis. IV te zien was. Hoe hebben we dan deze kunstvorm te beschouwen?

Het rijkelijk gebruik, dat in sommige passages van rijm en assonantie gemaakt wordt, zou ons misschien kunnen verleiden om van rijmproza te spreken. Volslagen ten onrechte: Het rijmproza, dat inderdaad vooral in de Zuidelijke Nederlanden en vooral in 11e en 12e eeuw uiterst gangbaar is¹⁾, heeft *prozaritme*, en rijmen, — bij voorkeur volgens een vast schema — aan het einde van kola en perioden. Het echte rijmproza heeft rijmen aan het eind van ieder kolon, het onvolkomen rijmproza is in dat opzicht minder streng, maar bewaart toch de hoofdenmerken van het genre. Het zgn. „Schmuckreim”, in de boven gegeven Hadewijchcitataten zo algemeen, komt zowel in rijmproza als in ander proza als in poëzie voor, en kan dus met betrekking tot het genre niets bewijzen, evenmin als de optredende alliteraties.

Wel kent de Mlat. letterkunde proza met „Verseinlagen”, of proza dat met een zekere regelmatigheid door poëzie wordt afgewisseld, maar het is duidelijk, dat ook bij deze kategorie („Mischprosa”) het proza van Hadewijch niet is onder te brengen.

Soms echter, zegt Polheim, gaat men ertoe over het proza „stellenweise zu rhythmisieren”. „Noch weiter geht die auf Satzfolgen ausgedehnte selbständige Rhythmisierung des Satzkörpers, eine seltene Erscheinung, bei der die Verse nicht zitatensmäßig eingelegt sind, sondern aus der Prosa erwachsen. . . . Der Erklärung bedürfen die in der Prosa gelegentlich sich einfindenden unprosaischen Kola, die in Rhythmus und Silbenzahl bis zum versmäßigen einander angeglichen sind und, wie sie aus der

¹⁾ Vgl. K. Polheim: Die Lateinische Reimprosa.

gewöhnlichen Prosa aufsteigen, mittelbar oder unmittelbar in die Prosadiction wieder übergehen" (Einleitung, pg. xv).

Mij dunkt, Polheim beschrijft hier onmiskenaar een Latijns analogon van het verschijnsel dat wij boven bij Hadewijch opmerkten; ongelukkig zijn echter deze weinig regeltjes de enige die hij aan de „seltene Erscheinung" (die ook inderdaad buiten zijn bestek ligt) wijdt. Beschikten we hier over meer materiaal, dan zouden we misschien „Hadewijchs bronnen" op het spoor kunnen komen; nu moeten we volstaan met te konstateren, dat deze eigenaardige mengvorm ¹⁾ dus bij Hadewijch niet toevallig, onder de invloed van een sterke emotie, haars ondanks optreedt, maar als een bewuste kunstvorm moet worden beschouwd ²⁾.

Maar hoe na is dit proza in elk geval met het vers, en in 't biezonder met Hadewijchs vers verwant! Ook daar een duidelijke voorkeur voor het metries-onregelmatige vers met vier heffingen. Men legge bijv. naast VII 42 vlg. „Doe versaghic vanden outare Comen ghevloghen te mi enen are", de aanhef van Lied xxxiii:

*Die tijt vernuwet met sinen iaren;
Die daghe lichten, die doncker waren.*

Naast een passage als het geciteerde IV 13—15 met zijn rijkdom van klankharmonieën legge men Lied II 14—18:

*Soe doet hi al hare goet,
Set toe cracht ende sinne
Daer minne dat werc ane kinne:
Hoe welt si hare teersten doet,
Hi es die minne verwinne.*

Of Rgd. v 32—38, de mooiste regels naar mijn smaak uit de hele verzameling Rijmgedichten:

- 32 *So beghert dan doghen om te hoghenne
Dat wi te gadere in één bekinnen
Moghen ghebruken onser minnen.*
- 35 *Nu laet ons beiden so ghereiden
Dat ons minne moghe thare selven leiden
Int hoechste ghereide daer die Minne* [ghereide = ?]
- 38 *Eweleke sal wesen inne.*

¹⁾ Ik druk in dit hoofdstuk de passages in kwestie duidelijkshalve als verzen af. In een *uitgaaf* van de Visioenen zou dit echter bezwaarlijk door te voeren zijn.

²⁾ Wat natuurlijk niet wil zeggen „als ongeïnspireerd maakwerk"; men kan hier denken aan een beroemde moderne parallel: Rilke's „Weise von Liebe und Tod".

Drie rijmklanken, die die zeven regels dragen en beheersen: de *ō* zet in, dan wordt de *ī* ingevoerd, maar de *ō* duikt in 34 weer op; 35 brengt de *ei*, 36 en 37 bevatten alle drie de rijmklanken, zó geschikt, dat in 38 *ī* het geheel kan komen afronden.

Wil men zien hoezeer dit kunstige procédé Hadewijch eigen is (trouwens in hoeverre het „procédé” is en in hoeverre spontaan ontstaan, zal wel nooit uit te maken wezen), dan vergelijkte men de aanhef van het viere Visioen, en lette op het kunstige spel van de geaccentueerde vokalen ¹⁾:

„Te enen cixendaghe wart mi verstoet inde dagheraet, ende men sanc mettenen inde kerke ende ic was daer; ende mijn herte ende mijn adren ende alle mine lede scudden ende beveden van begherten; ende mi was alst dicke heeft gheweest soe verwoeddeleke ende soe vreesleke te moede, dat mi dochte, ic en ware minen lieve ghenoech ende mijn lief en vervulde minen nyet, dat ic sterven soude, ende al verwoedende sterven. . . 14. Die begherte daer ic doe in was die es ontsegghelike enegher redennen, ochte iemens die ic kinne; ende dat selve dat icker af segghen mochte ware onghehoert vore alle die, die minne nye en bekinden met begherten werken, ende die vore minne nye bekint en waren.”

In het begin domineert de open *ā*, gevolgd door de *ě*; dan raakt de *ā* op de achtergrond en wordt door *ē*'s vervangen, die de weg banen voor *oe*'s en *ie*'s; na een minder karakteristieke zin volgen dan in r. 14 achtereenvolgens *ě*'s, *ē*'s, *ī*'s; *ě*'s, *ī*'s, opnieuw *ě*'s en *ī*'s, en tenslotte een *ā* als afsluiting. Zo is in die naar de inhoud onbeholpen passage, een goed voorbeeld van Hadewijchs onbeheerste emotionaliteit, toch dank zij de klankharmonieën en hun subtiele aaneenschakeling de schoonheid der beheersing aanwezig.

Evenals haar proza, is Hadewijchs lyriek — we zagen er al enkele voorbeelden van — „muzikaal”, d.w.z. rijk aan klankharmonieën. Alliteraties levert ons al dadelik de eerste strofe: Lied 1 3—5 „Ons naket saen een somer stout, Die ons ute dien bedwanghe Schiere sal bringhen: dat es in schine” etc. Biezonder graag breidt Hadewijch echter haar rijmen uit, of versterkt ze door assonanties. Het duidelijkst valt dat op, wanneer men de

¹⁾ Over de vraag welke vokalen geaccentueerd zijn, is enig verschil van mening mogelijk, vooral omdat de passage prozaritme heeft, en dus door de een anders gelezen kan worden dan door de ander. De eventuele afwijkingen van mijn schema kunnen echter niet heel aanzienlijk zijn.

Liederen niet als „spreekverzen” leest, maar enigszins scandeert. Klaarblijkelijk heeft dus een dergelijke voordracht, die ons min of meer onnatuurlijk voorkomt, in Hadewijchs bedoeling gelegen¹⁾. Men lette bijv. op een uitgebreid rijm als in:

- II 28—30 *Soe sóete es mínne in háre natúere . . . .*
. . . . Die mínt, hi dóghet swáer avontúere
- V 1—3 *Al dróevet die tíjt entie vógheline . . . .*
. . . . Die dóre mínne wilt dóghen píne
- XII 1—3 *Nu és die édele tíjt ghebóren . . . .*
. . . . So sijn die édele, die sijn vercórén
- XIV 19—21 *Hoe mách hen grúwelen dán die mínnen . . . .*
. . . . Si sijn verwónnen dátsi verwínnen.

Zulke effecten gaan zonder scansie vrijwel verloren.

Beschouwen we nu, scanderende, de eerste strofe opnieuw, dan ontdekken we niet alleen assonanties als „nachte langhe”, „naket saen”, maar ook een regelmatige correspondentie van de tweede geaccentueerde syllabe in elke regel, m.a.w. een soort middenrijm:

- I 1—8 *Ay, al es nú de winter cóut,*
Córt die dághe entie náchte lánghe,
Ons náket saen een sómer stóut,
Dié ons úte dién bedwánghe
Schiere sal brínghen; dáts in schíne
Bí désen núwen iáre.
Die hásel brínghet ons blóemen fíne;
Dat és een téken ópenbáre²⁾.

We vinden dus in deze strofe bij een eindrijm a b a b c d c d, een middenrijm a b b a c d c d; dit wordt evenwel in de verdere strofen niet volgehouden.

Een volkomen evenwicht is echter bereikt in een Lied als XVIII. Het hoort zeker niet tot de indrukwekkendste, noch tot de treffendste van Hadewijchs liederen. Naast zoveel werk van grootser allure en heftiger bewogenheid loopt het misschien zelfs gevaar volslagen over het hoofd gezien te worden, prententieloos, „gewoontjes”, als het ondanks zijn charme op het eerste gezicht

¹⁾ Is dit ook als een argument voor het gezongen-worden op te vatten?

²⁾ Mijn lezing wijkt zowel van de tekst van Mej. Snellen als van die van Van Mierlo in enkele kleinigheden af.

lijkt. Maar de volmaakte compositie, die zich nergens op de voorgrond dringt, nergens het gedicht forceert, en toch overal dóórwerkt, maakt voor mij dit simpele versje tot een eerbiedwaardig staal van Hadewijchs kunst, en tot een ontroerend dokument van de heilzame tucht die zij over haar „gevoel” uitoefent.

α

- XVIII 1 *Dit nuwe iaer es ons ontstaen.* [ontstaen: aangebroken]
Dies si god gebenedijt.
Hi mach gherne den tijt ontfaen [die tijt: de lente]
Die van minnen hevet delijt,
 5 *En die dan kint in sinen sinne*
Dat hi pine om hoghe minne
Gherne wilt doghen in allen tijt.

β

- In allen tiden moet men doghen*
Die hogher minnen dienen sal,
 10 *Ende sinen dienst in minnen hoghen,* [gheval: voordeel]
Sal hi van hare hebben gheval
Ende sal hi die natuere bekinnen
Daer die Minne in mint met minnen,
Die hem sen ende herte stal.

γ

- 15 *Nuwe tijt¹⁾ ende nuwe minne*
Dat wondet beide in enen gront.
Dat ict over nuwe bekinne, [als iets nieuws ervaar]
Dat hevet mijn herte nu ghewont:
Dat die edele figure
 20 *Verborghen in hare subtile natuere*
Vore ons es so langhen stont.

δ

- Die nuwen tide in minnen diende²⁾*
Dat scene nu harde nuwe sake.
Want men vint nu lettel liede
 25 *Die staen na rechter minnen smake.* [streven naar]
Want den wreden vremden bliwet verholen,
Hoe mi mijn herte hevet verstolen
Die tijt daer ic altoes na hake.

¹⁾ Van Mierlo leest hier met hs. C „nuwe delijt”; dit geeft echter niet alleen geen zin, maar verstoort ook, zoals verderop blijken zal, het hele schema van het vers.

²⁾ Dit onzuivere rijm is de enige vlek die het gedicht ontsiert. De coniectuur van Stracke (diede = groeide), hoe aantrekkelijk ook uit rijmtechnies oogpunt, moet op grond van de inhoud verworpen worden.

Zevenregelige strofen met drie rijmklanken, verdeeld in „Aufgesang” (tweemaal twee eendere regels) en „Abgesang”, onderling verbonden door het rijm van 2, 4, 7. De subtiele verbindingen tussen de verschillende strofen worden echter niet door rijmklanken gelegd, maar door woorden, waarvan — en dat is het verrassende — nu eens de klank en dan weer de betekenis als schakel dienst doet. Zo is er relatie tussen 1 dit nuwe iaer, 3 den tijt, 7 in allen tijt, 8 in allen tiden, 15 nuwe tijt, 22 nuwen tide, 28 die tijt; dat wil dus zeggen, wanneer we 3 terzijde laten, *tussen de aanvangsregels van alle strofen, en de slotregels van de eerste en de laatste*. De betekenis is echter volstrekt niet constant: dit nuwe iaer in 1 en den tijt in 3 betekenen beide „de lente” ¹⁾; in allen tijt in 7 betekent niet anders dan „te allen tijde”, maar in allen tiden (8) heeft een bijbetekenis van „in alle jaargetijden”; nuwe tijt (15) is weer de lente, maar nuwen tide (22) is „heden ten dage”, en „die tijt daer ic altoes na hake” uit de slotregel is de „tijd” der vervulling, hetzij in dit leven als mystieke begenadiging, hetzij in een ander leven als „eeuwige zaligheid” ²⁾. Zo zijn we met die slotregel in schijn tot ons punt van uitgang, de fascinatie van „die tijt” weergekeerd, maar in werkelijkheid tot een hoger plan gestegen.

Blijkt in dit opzicht de bouw symmetries, we kunnen het lied ook zien als twee maal twee parallelle strofen. De aanvangsregels: „Dit nuwe iaer es ons ontstaen. Dies si god gebenedijt”, blijken dan hun direkt pendant (met antithetische inhoud!) te vinden in de aanvangsregels van γ , die zelf ook wel de aanhef van een lied zouden kunnen zijn: „Nuwe tijt ende nuwe minne, Dat wondet beide in énen gront.” En welbeschouwd bestaat dezelfde correspondentie ook tussen de rest van de beide strofen: α 3, 4 „Hi mach gherne den tijt ontfaen, Die van minnen hevet delijt”, en daartegenover γ 3, 4 „Dat ict over nuwe bekinne (d.w.z. de minne als iets *nieuws* ervaar, en dus nog geen „delijt” van haar heb) Dat hevet mijn herte nu ghewont.” Aan het „Abgesang” van α , dat de noodzakelijkheid poneert van een minne die zich het wezen en de eisen der Minne duidelijk bewust is, beantwoordt dan het „Abgesang” van γ , waarin geklaagd wordt over de noodlottige onbekendheid met „hare (sc. der Minne) subtile natuere.”

¹⁾ Men late zich door de vaak onjuiste „Aantekeningen” van Van Mierlo niet op een dwaalspoor brengen!

²⁾ Wie het niet gelooft, vergelijkte Lied xxxi 31—34, waar deze betekenis zeer duidelijk uitkomt.

Was de relatie tussen de beide *eerste* strofen, α en γ , het sterkst in de beginregels, het verband tussen de beide *laatste*, β en δ , wordt in de slotregels het duidelijkst uitgedrukt. D.w.z. de allerlaatste regel, δ 7, moest gereserveerd blijven om het verband met α 1 aan te knopen; daarom corresponderen β 7 „Die hem sen ende herte stal”, en δ 6 „Hoe mi mijn herte hevet verstolen.” Bij aandachtiger beschouwing blijken echter zo goed als α en γ , β en δ in hun geheel te corresponderen. β 1—4 „In allen tiden moet men doghen Die hogher minnen dienen sal, Ende sinen dienst in minnen hoghen, Sal hi van hare hebben geval.” Tegenover deze eis van het *dienen* staat als tegenstelling δ 1—4: „Die nuwen tide in minnen diende, Dat scene nu harde nuwe sake. Want men vint nu lettel liede, Die staen na rechter minnen smake.” — Zal hij die de Minne dient, ingewijd worden in haar geheimenissen (β 5—7 „die natuere bekinnen, Daer die minne in mint met minnen, Die hem sen ende herte stal”), wie tot die dienst niet bereid is, de profanus, blijft tegenover die heerlijkheid altijd vreemd staan: δ 5—7 „Want den wreden vrenden blivet verholen, Hoe mi mijn herte hevet verstolen Die tijt daer ic altoes na hake.” — Ziet men wel, dat β 6 „die natuere daer die minne in mint met minnen” en δ 7 „die tijt daer ic altoes na hake”, voor Hadewijch twee manieren zijn om *hetzelfde onuitsprekelike* uit te spreken, zodat zelfs hier de parallelie opgaat?

Natuurlijk mag ook tussen α en β , en tussen γ en δ , het verband niet ontbreken, anders zou het vers de indruk van onsamenvattend maken. Tussen α en β bestaat eenvoudige concatenatie: α eindigt met „dat hi pine om hoghe minne Gherne wilt doghen in allen tijt”, β neemt dat op met „In allen tiden moetmen doghen, Die hogher minnen dienen sal.” Men lette echter ook op de correspondentie van de beide middelste regels α 4 „Die van minnen hevet delijt”, en β 4 „Sal hi van hare hebben gheval”, en op de nadruk die in beide „Abgesänge” op het „kennen” wordt gelegd ¹⁾, terwijl de „Abgesänge” van γ en δ juist van tweeërlei „niet-kennen” spreken.

Behalve door deze laatste trek zijn γ en δ , waartussen de concatenatie ontbreekt, vooral verbonden door het veelvuldig gebruik van „nuwe” in het Aufgesang. Merkwaardig is, dat daarbij niet alleen „nuwe” in verschillende betekenissen wordt gebruikt,

¹⁾ Dat „kint in sinen sinne” in 5 is een van de zéér weinige plaatsen, waar wie het schema eenmaal kent, iets van geforceerdheid kan opmerken, en konkluderen dat het schema de inhoud beïnvloed heeft.

maar dat zelfs het woordje „nu” mee dienst moet doen: „Nuwe tijt [lente] ende nuwe minne, dat wondet beide in enen gront. Dat ict over nuwe [iets wat er tevoren nog niet was] bekinne, dat hevet mijn herte nu ghewont.” En δ 1—4: „Die nuwen tide in minnen diende, dat schene nu harde nuwe [ongewone] sake. Want men vint nu letteliē die staen na rechter minnen smake.”

Het zwakst is de relatie tussen β en γ , wat te begrijpen is, als wij in aanmerking nemen dat α en β bijeenhoorden, en corresponderden met γ en δ , die hunnerzijds een stel vormden. We wezen echter in 't begin van deze beschouwing op een zekere symmetrie, die in de correspondentie van aanvangs- en slotregel tot uiting kwam. Logies zou men dus een relatie moeten verwachten tussen het slot van β en het begin van γ . De verwachte concatenatie vinden we niet, maar wel vinden we . . . dat aan de rijmwoorden van het Abgesang van β in omgekeerde volgorde (dùs symmetries!) de eerste rijmwoorden van γ beantwoorden: bekinnen minnen, minne bekinne.

Ik zou tenslotte nog op enige kleinigheden kunnen wijzen, op 9 met „hogher minnen dienen” en 10 (chiasmies) met „sinen dienst in minnen hoghen”; op het „wonden” in 16, dat de gedachtegang van 17, 18 schijnt te ontketenen, en dan zelf in 18 in andere betekenis terugkeert. Maar niet daarin ligt het belang van dit lied; het ligt hierin dat het duidelijk aantoonst wat Hadewijch (en trouwens ook haar hoofse tijdgenoot) onder het maken van een vers verstaat; en verder daarin, dat al die verbijsterende kunstigheden op zo'n soepele manier en met zo'n soevereine beheersing zijn toegepast, dat de argelozelē lezer er niets van merkt, en het gevoelige, sympathieke, en stichtelike versje dat hij vóór zich heeft voor zuiver natuur houdt. Dát is stijl.

Nu beweer ik allerminst dat al Hadewijchs liederen op een dergelijke manier gecomponeerd zijn. Integendeel, men zou waarschijnlijk moeite hebben om uit de hele bundel een tweede voorbeeld op te delven, waar een schema zo volmaakt is volgehouden; maar er zijn dan ook weinig liederen zo eenvoudig en doorzichtig van inhoud, en geen een zo kort als dit. Het ligt voor de hand, dat wat bij een vers van 28 regels uitvoerbaar is, volslagen onmogelijk wordt in liederen van 80, 100 of meer regels. Wat we hier in nuce en in zijn „eenvoudigste” vorm bijeen vinden (concatenaties, woordspelingen, antithesen, dubbelbetekenissen, gedachte-

sprongen ¹⁾), zullen we in andere liederen meer sporadies, maar vaak in moeilijker te vatten vormen ontmoeten; en wanneer die kunstigheden ons dan onwaarschijnlijk voorkomen, en wij ons zelf misschien gaan verwijten er „te veel achter te zoeken”, dan zullen we ons herinneren dat een lied als *dit* stilisties Hadewijchs ideaal moet zijn geweest.

Niet alleen hier is Hadewijchs stilisties ideaal verwezenlikt; er zijn er ook onder de Brieven, die van de volmaaktheid niet ver verwijderd zijn, — misschien zouden we zelfs mogen zeggen de volmaaktheid bereikt hebben. Als ik mij niet bedrieg, zijn Hadewijchs Brieven totnogtoe met te weinig onderscheidingsvermogen gelezen, en met te weinig begrip geprezen. Een groot deel van de bewondering is uitgegaan (zeker niet ten onrechte!) naar de nrs. x en xxviii, naar de passage uit Br. vi over het „met christo en met symonne dat cruce draghen”, en naar Br. xviii. Ik heb echter aangetoond ²⁾, dat Hadewijch aan x en xxviii helemaal niet, aan xviii en aan de bewuste passage uit vi slechts in beperkte mate debet is. Ook wie zich bewust is, dat er buiten de genoemde stukken nog zeer veel treffends en in de beste zin stichtelijks uit Hadewijchs brieven te halen valt, zal zich misschien afgevraagd hebben of daarmee *litterair beschouwd* niet het waardevolste aan de kritiek ten offer is gevallen.

Ik geloof het niet. Hoe weinig ik ook geneigd ben om kritiekloos en zonder onderscheid alles te bewonderen wat uit Hadewijchs pen is gevloeid (of heet te zijn gevloeid!), ik zie onder de overige Brieven toch stukken, die op hun wijze niet voor de genoemde onderdoen. Er zijn er, dat is waar, die kennelijk „voor een anders plezier” en met weinig inspiratie geschreven zijn; niet altijd heeft het publiek gunstig op de schrijfster gewerkt. Er zijn er ook, die geen spoor van compositie vertonen, maar — volkomen buiten Hadewijchs schuld. De tweede, zesde en achtste bijv. zijn kennelijk fragmenten, en kunnen dus bezwaarlijk gesloten composities zijn. De twaalfde, uit compositories oogpunt een monstrum, wint zeer aanmerkelijk wanneer men er twee (bijeengehoorende, aan dezelfde persoon gerichte) brieven in ontdekt. xii 1—52 wordt dan zelfs, afgezien van het begin, een heel mooie, harmonies

¹⁾ In een laatste hoofdstuk hoop ik uiteen te zetten, dat dubbelbetekenis en gedachtesprong, die aan Hadewijchs lyriek een schijn van onsamengangendheid geven, goed begrepen de sleutel leveren tot het verstaan van haar verzen.

²⁾ Blz. 121 vlg.

gebouwde brief; XII 53—233 is minder evenwichtig, ook al doordat er waarschijnlijk stukken lectuur in verwerkt zitten; de overeenstemming tussen aanhef en slot snoert hem niettemin duidelijk tot een geheel samen ¹⁾).

Nog iets moet men tot juist begrip van het briefgenre in aanmerking nemen: de brief is *aan iemand* gericht, slaat op een concrete situatie, is veelal een reactie op vragen of beweringen van de correspondent. Daarom kan men in vele gevallen de brief eerst behoorlijk appreciëren, als men uit Hadewijchs woorden de woorden van haar correspondent en de situatie heeft gedistilleerd. Zo moet bijv. de aanhef van Br. II rommelig en verward lijken, wanneer men hem op zichzelf beschouwt; zin en samenhang krijgt deze passage pas, als men in zin twee het ingaan op een tegenwerping herkent, waarop zin drie het contra-argument levert.

Men zal dus goed doen, Hadewijch als briefschrijfster niet op grond van dergelijke oppervlakkige indrukken en onvolledige gegevens te beoordelen en te veroordelen. Maar ook de zeer subtiele vormschoonheid van haar *beste* brieven onthult zich slechts bij zeer aandachtige beschouwing. Met moeite bedwing ik mijn verlangen om die Brieven die ik als de gaafste kunstwerken beschouw: I 1—55 ²⁾, III, VII, XXIX, hier in hun geheel te behandelen; ik weet bij ervaring wat een inspanning het kost, voor men de „inhaltsschwere” monumentaliteit van I, de bijna schertsende diepzinnigheid van III, de subtiele maar zinrijke overgangen in die schijnbaar voor de vuist weg geschreven Br. XXIX meester is. Maar ik moet mij beperken, en bespreek dus alleen de korte Br. VII, en de sublieme aanhef van I.

I 1—7. „God die de clare minne, die onbekint was, verclaerde bi siere doghet daer hi alle doghet bi verlicht(t)e in siere clærheit der minnen, — hi moet u verlichten ende verclaren metter clærheit daer hi hem selven claer met es, ende al sinen vrienden ende sinen naesten gheminden.” Aan het edele ritme van deze periode geeft men zich bij eerste lezing gewonnen; men ondergaat ook dadelik de bevrediging van de twee gelijke delen, die de wel zéér lange zin tot een harmonies en overzichtelik geheel maken.

¹⁾ 53—56 Dies biddic u sere ende mane bi gherechter trouwen die god es, dat ghi u haest ter minnen, ende hulpet ons dat god ghemint werde, dies biddic u te vorst boven alle dinc.

231 Dat manic u ende bidde gode te ghevene.

233 haest u ter minnen.

228 hulpet ons dat onse lief ghemint werde, (...) dit willic boven alle dinc van u.

²⁾ I 56—82 is als een soort postscriptum te beschouwen.

Maar merkt men ook het spel der geaccentueerde vokalen op (vgl. Vis. viii), de afwisseling van *ā*'s en *ī*'s, slechts door een enkele *ī* en *ō* gesteund? Voelt men ook in die herhaling van steeds-weer-dezelfde rijmen (7 × *clær*, 1 × *daer*; 3 × *minne*, 2 × *licht*, 1 × *onbekint*) de verwantschap met de geciteerde regels uit Rgd. v?

In de strenge en gelijkmatige verdeling over de periode van de woorden waar-het-op-aankomt, herkennen we de schrijfster van het xviii^e lied: „*clær*” komt in de eerste zinshelft driemaal voor (gesecondeerd door eenmaal „*daer*”), viermaal in de tweede helft; „*minne*” vinden we aan het begin, in het midden en aan het slot; het middelste „*minne*” wordt door tweemaal „*verlichten*” geflankeerd. — Er blijft dan weinig twijfel meer over, wat het onderwerp van de brief is: hij handelt over „*clærheit*” in verband met „*minne*”¹⁾.

De betekenis van de zin kan men echter eerst vatten als men — evenals bij lied xviii — van die weinige woorden al de verschillende betekenissen begrijpt. „*God*, die *a.* de lichtende, stralende *Minne*, die tevoren op aarde niet bekend was, openbaarde (nl. in het Evangelie), *b.* Christus die nog niet als mens geboren was, in een voor-de-mensen-begrijpelijke gedaante aan de wereld gaf, *a.* door zijn machtsdaad, zijn goddelijk vermogen²⁾, *b.* door zijn goedheid, waarmee hij alle (menselijke) deugd voorlichtte in het licht van zijn liefde, — hij moge voor u opgaan (als de zon) en uw geest verlichten, *a.* met het licht waarmee hij zichzelf en zijn uitverkorenen beschijnt, *b.* met de goddelijke Wijsheid waarmee hij zichzelf kent, en waarmee hem zijn geliefden kennen.”

Deze onbeholpen en in onderdelen mogelijk zelfs onjuiste parafrase geef ik als een aanduiding van wat er allemaal achter een zin van Hadewijch steken kan. Het is niet zeldzaam dat haar proza, juist in de belangrijkste passages, zo geladen is als dit. Te weinig heeft men er dunkt mij acht op geslagen, dat Hadewijch in haar beste stukken niet alleen „geen woord te veel” zegt³⁾, maar veelal zelfs naar onze smaak vrijwat woorden te weinig.⁴⁾

¹⁾ Brinkmann (in: *Zu Wesen und Form der Mittelalterlichen Dichtung*) gebruikt hiervoor de aardige term „*thematische Wortwiederholung*”.

²⁾ Vgl. de waarde van „*virtus*” in de Vulgaat, waar het als vertaling van *τέρας* dient.

³⁾ Negatief kan men Hadewijchs stijl niet beter karakteriseren dan door het ontbreken van synoniemen-verbindingen; uitdrukkingen als „*vroude ende delijt*”, „*smerte, quale ende bittere noet*”, zal men bij haar vergeefs zoeken, terwijl verschillende van haar tijdgenoten (Beatrijs van Nazareth zeer sterk!) in zulke verbindingen van synonieme of bijna synonieme begrippen hun kracht zoeken.

⁴⁾ Daarom kan ook alleen een uitvoerige parafrase, maar nooit een „*vertaling*” Hadewijch nader tot de moderne lezer brengen.

Een waar compendium van alle schoonheden van Hadewijchs stijl is tenslotte Br. VII¹⁾:

„Ay ic gruete u, lieve, metter minnen die god es, ende met dat ic ben ende dat god yet es; ende ic dancke u dat ghi sijt, ende ic ontданcke u dat ghi niet en sijt.

Ay lieve, allen saken sal men met hem selven soeken: cracht met crachte, list met liste, rike met rike, minne met minnen, al met allen, ende emmer ghelike met gheliken: dat mach hem ghenoeghen ende anders niet.

Minne dat es die sake allene die ons mach ghenoech doen ende el enghene; die behoert ons allen uren met nuwen storme te bestane, met alre cracht, met alre list, met allen riken, met alre minnen, met al met een, dat es lieves ghebruken.

Ay soete minne, onser minne en verghet [vergeet] niet te pleghene met nuwen werken, ende laetse werken. Al en moghen wiere niet ghebruken met ghenoechten, si es haer selven ghenoech, al ghebreecse ons van buten. — Minne loent altoes, al comt si dicke spade. Die hare al dat sine ghevet, hi sal haer al hebben, wien lief wien leet.”

In de begroetingsformule (1e alinea) wordt het thema: minne, aangegeven. De tweede alinea bevat een algemene filosofiese Satz uit de Middeleeuwen (vgl. ook in de kennisleer: simile simili cognoscitur). In de derde alinea wordt die Satz op de concrete situatie, het veroveren van de Minne, toegepast; in de vierde een praktische wenk gegeven („werken”), terwijl een woord van bemoediging de brief besluit. Zo krijgt de correspondentie in een kort bestek alles wat zij verlangen kan: een zegenwens, een stimulans voor haar ijver, een zakelijk en overtuigend-klinkend betoog, dat ook niet in de sfeer van het theoretiese blijft (getuige het „werken”), en een — niet overbodig — troostwoord tot slot.

Men merke echter op dat de alinea's 2 en 3 geen *werkelijk* syllogisme vormen, omdat ghenoeghen en ghenoech doen volstrekt niet hetzelfde betekenen. „Ghenoeghen” wil hier zeggen voldoende zijn, opgewassen zijn tegen (sufficere); „ghenoech doen” is voldoen, bevredigen (satisfacere). De konklusie „die behoert ons . . .” etc. is dus strikt genomen niet gerechtvaardigd; maar het effect van de kunstige wending is er niet minder om.

Wat de vorm aangaat, lette men ook op de allitteratie in „alle saken salmen met hem selven soeken”, waarin bovendien nog een

¹⁾ Mijn interpunctie wijkt op enkele belangrijke punten van die van Van Mierlo af; verder breng ik duidelijkheidshalve wat minder hoofdletters en wat meer alinea's aan.

responsie tussen saken en zoeken lijkt voor te komen. De reeksen van opsommingen in 2 en 3, die voorzover mogelijk aan elkaar beantwoorden, worden elk door een rijm in twee gelijke delen gescheiden: op „rike met riken” rijmt „ghelike met gheliken” op „met allen riken” rijmt „dat es lieves ghebruken”¹⁾. De slotzin openbaart weer het versritme (2 regels met 4 heffingen) dat we uit de Visioenen kennen, maar dat in de Brieven veel minder algemeen is; en tenslotte hebben we in „sine ghevet” „lief wien leet” een — zij het niet geheel zuiver — dubbelrijm, dat de brief buitengewoon bevredigend afsluit.

Zoals we dat al herhaaldelijk bij Hadewijch zijn tegengekomen, slingeren zich de voornaamste woorden als muzikale motieven door de brief heen, en leggen zowel door hun klank als door hun betekenis het gewenste verband.

1e alinea: minne.

2e „ : minne, ghenoeghen, (de opsomming).

3e „ : minne, ghenoech doen, (opsomming), ghebruken.

4e „ : minne, (werken), ghebruken, ghenoech, ghebreken.

Een waar meesterstukje van techniek is de zin „Al en moghen wiere niet ghebruken met ghenoechten, si es haer selven ghenoech, al ghebreectse ons van buten.” De inhoud is de gewone troostrede: Al „ghebruken” wij de Minne niet, zij „ghebruuct” toch in ieder geval zichzelf, en zo is ook *onze*, onbeantwoorde, minne toch niet nutteloos. Deze gedachte wordt onder woorden gebracht met een chiastiese constructie: ghebruken ghenoechten — ghenoech ghebreken, terwijl de u van „buten” met die van ghebruken correspondeert, en zo de indruk van onafheid die het enkele „gebreken” zou nalaten, wegneemt.

Zo hebben deze specimina van Hadewijchs kunst, die ik *om hun schoonheid* uitkoos, op ongezochte wijze het bewijs geleverd van de fundamentele *eenheid van haar stijl*, die men nu des te gemakkelijker van anderer stijlen zal kunnen onderscheiden.

---

¹⁾ Hadewijch heeft zeer vaak zulke harmonieën van verwante, niet gelijke klanken; zij toont in dit opzicht een afkeer van schematisme, en een zeer fijn, — soms zou men haast denken foneties geschoold — gehoor.

HOOFDSTUK VIII.

INVLOED VAN OUDER PROZA OP HADEWIJCHS BRIEVEN EN VISIOENEN.

Hebben wij in de voorgaande hoofdstukken in de eerste plaats het eigene in Hadewijchs kunst doen uitkomen, — hebben wij op het meest karakteristieke de nadruk gelegd, en het vreemde trachten uit te schiften, het ligt geenszins in onze bedoeling het belang van de invloeden op Hadewijch te ontkennen, of aan haar werk te minder waarde te hechten naarmate het duidelijker invloed van anderen verraadt. Ieder mens is immers een knooppunt van invloeden, en zijn betekenis ligt zeker niet alleen in zijn originaliteit, maar niet minder in de wijze waarop hij invloeden ondergaat, verwerkt, en doorgeeft.

De invloeden die van Hadewijch zijn uitgegaan, blijven hier buiten beschouwing; ze zouden op zichzelf het onderwerp van een belangrijke, maar moeilijke en veelomvattende studie kunnen uitmaken. De invloeden die zij heeft opgenomen, zijn echter onze aandacht dubbel waard: in de eerste plaats geven zij cultuur-historische verbindingslijnen aan, in de tweede plaats verschaffen zij ons inzicht in de opbouw van Hadewijchs gedachten- en gevoelsleven. Van te meer belang is dit laatste, omdat Hadewijch er als weinigen in geslaagd is, twee zo heterogene kulturele stromingen als de Christelik-mystieke en de ridderlik-hoofse, in haar leven en denken harmonies te doen samenvloeien.

Overheersende betekenis zijn wij a priori geneigd hierbij aan de *Christelik-mystieke stroming* toe te kennen. Misschien terecht. Maar als we nu nader willen gaan bepalen welke auteurs, welke geschriften het dan eigenlijk geweest zijn, die zo sterk op Hadewijch hebben ingewerkt, dan ontbreekt ons bijna elke houvast.

Wat haar van de bijbel en de kerkvaders middellik en wat onmiddellik bereikt heeft, is niet uit te maken. Een zekere algemene bekendheid met bijbelse verhalen en bijbelse voorstellingen bewijst natuurlijk niets aangaande haar lectuur. Hoewel Hooglied en Openbaring de bijbelboeken zijn waar zij het meest uit geput heeft, haalt zij er nooit een tekst uit aan, en bewaart ook tegenover het „verhaal” ten volle haar zelfstandigheid. Sporen vindt men verder van Genesis, Job, Psalmen, Prediker, Ezechiël, van het Johannesevangelie en van enkele Brieven.

De invloed van Pseudo-Dionysius en Augustinus is natuurlijk niet aan haar voorbijgegaan. De laatste noemt zij ook een enkele keer met name, en verder worden van de kerkvaders Origenes, Hilarius en Gregorius de Grote vermeld. Van de lateren is Bernard de enige die uitdrukkelijk genoemd wordt (Franciscus en Dominicus niet!).

Wie hier echter „Hadewijchs bronnen” meent te vinden, komt bedrogen uit: het onderzoek, dat Van Mierlo naar de invloed van ouderen op haar proza heeft ingesteld, had voor het allergrootste deel negatief resultaat. Bernard en de Victorijnen bleken haar toch minder beïnvloed te hebben dan men, waarschijnlijk voor wetenschappelijke zekerheid nemende, tevoren aangenomen had. Met Hildegard van Bingen, de beroemde 12e-eeuwse visionaire, die aan Hadewijch altans van naam bekend is geweest (zij figureert als „Hildegart die alle die visionen sach” in de Lijst van Volmaakten) toonde zij toch eigenlijk weinig punten van overeenkomst. Niets belet ons aan te nemen, dat Hadewijch Hildegard niet anders dan van naam gekend heeft: noch hun mystiek, noch de behandelingswijze van hun visioenen, noch hun prozastijl zijn verwant. Een enkele trek die hun beider „gezichten” gemeen hebben, kan licht op de Openbaring of andere gemeenschappelijke lectuur teruggaan.

Zelfs waar het resultaat van Van Mierlo's onderzoekingen niet negatief was, zoals bij het geval van Br. xviii — *Guillaume de St. Thierry*¹⁾, bleek de afhankelijkheid niet groot. Van Mierlo wijst er in zijn artikel zelf op, dat Hadewijch aan Willem niet meer dan die ene passage ontleend schijnt te hebben, en verder volstrekt niet onder zijn invloed staat. Daar zou bij te voegen wezen, dat ook hun beider stijl weinig verwantschap toont. Niet alleen valt de ontleende passage de aandachtige lezer op als een heteroog element²⁾, maar een vergelijking van de beide stukken, zoals die bij Van Mierlo naast elkaar afgedrukt staan, leert ons over het stijlverschil tussen Hadewijch en Willem nog enige tekenende bijzonderheden. In de eerste plaats zien we dan dat Willem rijmproza schrijft en Hadewijch niet; verder dat haar stijl minder geleerd en minder pretentius is dan de zijne: de „weiterführende Frage” kan ze niet gebruiken³⁾, kunstigheden als „amor non acquiescit requiescere” versmaadt ze, al te vernuftige uiteenzettingen worden gecoupeerd.

¹⁾ Dr. J. van Mierlo, *Hadewijch en Willem van St. Thierry*. O. G. E. 1929.

²⁾ Vgl. blz. 130.

³⁾ Vgl. blz. 128.

De auteur van het stuk *Van negenderhande Minnen* (Limburgsche Sermoenen xli = Br. x), die zoals ik aantoonde, inderdaad invloed op Hadewijch gehad heeft, was, altans voorzover we uit dit ene stuk kunnen opmaken, zelf geen mysticus, en schreef een geheel andere stijl dan zij.

Verder tasten wij in 't duister. En toch lijdt het geen twijfel, of Hadewijch heeft jongere bronnen gehad dan Bijbel en kerkvaders. Al die passages in de Brieven, waaruit we een andere stem horen dan die van Hadewijch ¹⁾, wat zijn ze anders dan het spoor dat haar onmiddellike voorbeelden in haar werk hebben nagelaten? En ook in de Visioenen, waar zij wel met haar eigen „stem” spreekt, zijn toch een aantal trekken duidelijk als traditioneel te herkennen. Naar de aard van die voorbeelden kunnen we slechts gissen: traktaten, brieven, visioenen, preken, heiligenlevens kunnen eronder vallen, gedeeltelik waarschijnlijk in de landstaal, gedeeltelik in het Latijn ²⁾.

Voor de stelling dat zij niet alleen Nederlandse, maar ook *Latijnse bronnen* heeft gehad (een stelling die trouwens weinigen betwisten zullen), pleiten ook haar woordgebruik en haar syntaxis. — Het voorkomen van Latijnse leenwoorden in haar taal heeft niets opmerkeliks; integendeel, er is reden om Hadewijchs taal juist opmerkelijk puristies te noemen. Woorden als mirakel, sacrament, creature, horen natuurlijk tot de algemene kerkelike taal; ook gracie, caritate, benedictie, affectie, desperacie kunnen we verwachten, en evenmin is een uitdrukking als „in nativitate beate Marie (lees: beatae Mariae)” (Vis. ix 1) of „sicut in celo et in terra” (Br. i 43) ongewoon. Direkte Latijnse invloed spreekt echter wel uit „die egregie doghet” (Br. xiv 2), „aldus secrete verlicht de redene” (Br. xviii 130), „dat is contrarie menichs vreems seden” (Br. xviii 135).

Ook op syntakties gebied vertoont zij een aantal Latinistiese wendingen; onmogelik is het niet, dat zij daarbij een stijltraditie van het (Nederlands) stichtelik proza volgt, maar het komt mij waarschijnliker voor, dat die wendingen in een onmiddellik contact met het Latijn hun oorsprong vinden.

In de eerste plaats worde het herhaald gebruik van de acc. c. inf. vermeld, dat ook Stoett (Mnl. Syntaxis § 202) Latinisties noemt:

¹⁾ Zie blz. 129—131.

²⁾ Resultaten zijn te verwachten van archiefvondsten, maar niet minder van een grondige studie van 12e- en 13e-eeuws Latijns proza. Daarbij zouden waarschijnlijk ook wel parallellen voor haar opmerkelike prozastijl (zie blz. 144 vlg.) aan den dag komen.

- Vis. VII 18 die minne nye en bekinden met begherten werken
 24 ic begherde . . . de mine daer in te ghestane
 XIII 130 die nemmermeer ure hen selven ne gheloefden
 der minnen lieve . . . te gherakene

Br. XXIV 30 eest dat ghi gode ghecrighen wilt u lief te sine
 Na hiermee verwant is de acc. c. partic.:

Vis. XIII 18 doe verkindic een kint gheboren werdende,
 en het gebruik van het praedicatief attriboot:

- Vis. I 142 dat werken onnosel te begherne
 III 15 alsoe du mi di volbringhes puer mensche
 IV 107 mi weetse volcomen god
 IX 51 ic bekinde gode god allene

Br. XIII 48 si ghevoelen Minne soe groet ende soe onbegripelec
 52 si kinnen hem selven soe vele schuldech

Verder dunkt mij opmerkelijk de prolepsis in:

Vis. XI 37 ic sach die dinghen welc si waren

Br. XII 120 de iamerleecste scaden die ic kenne dat ghescien
 moghen

XXII 48 want wi sijn rike roepen dat ons toecome

XXXI 9 die liede die mi niet en kinnen ende mine goetheit
 wie ic ben

Het possessivum in objectief gebruik in:

Vis. I 33 in miere hoeden

VIII 89 en X 49 dine kinnesse [kennis van u]

XI 76 bi miere onsten [gunst jegens mij]

Het eigenaardig gebruik van het part. praes., dat gesubstantiveerd
 in de vocatief voorkomt, en dan toch een object regeert, zoals bijv.:

Vis. I 106 o bekinrende met bekinrennen die edele natuere
 ons suets gods (vgl. ook r. 84, 85, 88, 112, 118, en Vis. IV 40).

Een uitdrukking als „rouwe boven ghebreken” (d.w.z. groter
 dan in overeenstemming is met het „ghebreken”) in Vis. I 151
 (vgl. ook Br. XIII 34, VIII 56).

Verder:

Vis. I 46 ondermingt met alrehande vaerwen: varia(-ta)
 diversis coloribus.

104 troestersse elker nosen (Troosten nooit met
 zakelik object, consolari wel).

VI 85 siere naturen der minnen (gen. explicativus).

VIII 23 moghende derre dinc (Moghende nooit met
 genitiefobject, potens wel).

Vis. VIII 111 hoe sidi gheciert uwen hoghen orconde: ornatus
+ abl.

X 13 met eenre groter stemmen: magna voce.

XI 20 verhoelne minnende gheeste die hen selven
verholen sijn: qui se latent (sc. amantes).

XIII 99 in midden den anschine: in medio vultu.

185 en gheloefden haren lieve minnen niet (d.w.z.
wilden aan hun „lief” geen minne tegoed houden,
eisten contante betaling; vgl. credere).

Br. XVIII 179 dine gheenechde oghen dijre begherten (gen.
explicativus).

XXII 96 in onthoudene al (gesubstantiveerde verbaalvorm
met object: in sustinendo omnia).

XXVI 3 in gode si u dat ghemaent. (Manen niet met
zakelik object, monere wel).

XXVII 53 alsoe hi schuldech es ghemint te sine: debet amari.

L. Willems¹⁾ heeft bovendien nog gewezen op het herhaald
gebruik van „hi si” in Hadewijchs lyriek, waar we „hi es”
verwachten, maar het Latijn een conjunctief zou eisen.

De Latinistische inslag in haar stijl, die vooral in het te Visioen
opvallend is, móet dunkt mij wel op Latijnse lectuur wijzen.

Twijfelen kan men naar aanleiding van verschillende „Lehn-
übersetzungen”. Is het Hadewijch zelf, die daarmee blijk geeft
van kennis van het Latijn, en zorg voor de moedertaal? Is zij het,
die aan „werdecheit” (passim) de waarde toekent van het Latijnse
honor: eerbetoon, aan „ambacht” (Vis. VI 15) die van officium,
aan „doghet” (Br. I 2) die van virtus: vermogen; die perpeti
weergeeft met „overliden” (Vis. I 181), superare (te boven gaan)
met „verhoghen” (Vis. I 162, Lied xxxi 30), in conspectum sancti
Spiritus met „in dat ansijn des heileghen gheest” (Vis. III 4)?
Of volgt zij hierbij al een ouder spraakgebruik?

Zo'n vraag is moeilijk te beantwoorden. Toch is m. i. bij het
bestaande gebrek aan vergelijkingsmateriaal de *copia verborum*
(speciaal de religieuze en mystieke terminologie) de enige stof,
waaruit wellicht nog konklusies aangaande afhankelijkheid resp.
originaliteit zijn te trekken. Aan de ene kant is het gebruik van
neologismen bij Hadewijch heel aannemelik: Hadewijch was wel
iemand om het vormen van nieuwe woorden aan te durven en

¹⁾ Versl. Med. Vl. Ac., Aug. 1932.

aan te kunnen, en waar een betrekkelijk jonge literaire taal een zo hoog ontwikkeld geestesleven moest dienen, daar móet wel grote behoefte aan verrijking van de taal hebben bestaan. Aan de andere kant heeft men zelden of nooit een absolute garantie dat zij de eerste is geweest die een bepaalde term gebruikte. Het best krijgt men misschien inzicht in deze toestand door het Middelnederlands Woordenboek ter hand te nemen. Een steekproef naar aanleiding van de mystieke termen in Vis. 1 leert ons het volgende:

- Vis. 1 7 dat eyschen, als mystieke term nergens.
 8 ghebrukeleke, niet.
     ghebruken (subst.), niet.
     ghebrukelec, ghebrukelecheit, alleen bij Ruusbr.
     en lateren.
     ghebrukenesse, alleen latere plaatsen.
 10 onghewassen, alleen bij Hadewijch. (De vertaling
     „kinderachtig, zwak” is onjuist.)
     onghewassenheit, alleen bij Hadewijch.
 18 enechheit, niet in deze betekenis.
     enech, als mystieke term alleen bij Ruusbroec.
     eneghen, Ruusbroec en Limb. Serm.
     enechleke, Limb. Serm. (Verkeerd geïnterpreteerd).
 48 haken, niet als mystieke term.
 49 trecken, wel in stichtelijke literatuur, maar niet als
     specifiek-mystiese term.
 64 verwinnen, niet als mystieke term.
 69 ontbliven, plaatsen uit latere devote literatuur. De
     specifiek-mystiese betekenis die het woord hier
     en daar bij Hadewijch heeft (het duidelijkst Lied
     xxvi 68) wordt niet vermeld.
 85 toecomen, als subst. niet.
 121 wesinghe, verder alleen uit glossaria bekend.
 126 meswesen, hapax.
 157 ghevoelen, alleen Ruusbroec en lateren.
     ghevoelnesse, niet in Hadewijchse betekenis.
 175 afgront, niet als mystieke term.
     abys, nergens.
 194 onbegripelec, plaatsen uit de latere mystiek („in-
     comprehensibilis”).
 260 verstantesse, niet.

270 onghedureheit, in deze betekenis niet.

ongheduer, ongheduren, plaatsen uit Ruusbroec en Limb. Serm., maar niet in de Hadewijchse betekenis van „impatientia”, d. w. z. het-niet-kunnen-verdragen; of vertaalt het Wdb. verkeerd?

314 doyen, niet als mystieke term.

407 nederheit, niet in deze betekenis.

Men kan deze evidentie keren tegen het Mnl. Wdb., dat dus inzake 13e-eeuwse mystiek een weinig betrouwbare gids blijkt; men kan ook konkluderen, dat Ruusbroec blijkbaar in hoge mate afhankelijk is geweest van oudere Nederlandse mystiek, en als taalkunstenaar niet weinig overschat is ¹⁾. Voor ons is de vraag echter alleen of wij Hadewijchs originaliteit of haar afhankelijkheid kunnen bewijzen.

Het eerste gelukt bij Hadewijch nooit, want nooit betrappen we haar op heterdaad op het munten van een nieuw woord, zoals Fahrner dat met betrekking tot Eckehart, die veel meer didacticus is dan zij, verscheidene malen zo aardig heeft weten aan te wijzen ²⁾.

Haar afhankelijkheid kunnen we niet demonstreren aan ouder materiaal (dat ontbreekt), maar wel aan gelijktijdige of desnoods jongere geschriften, die niet onder haar invloed staan.

Het verrassende aantal parallelplaatsen uit de „Limburgse Sermoenen”, dat het Wdb. ons bij Hadewijchs mystieke termen geeft, staat voor het overgrote merendeel in de tractaten 41 en 42, m.a.w. bij *Beatrijs van Nazareth* en de auteur van Van negenderhande minnen, schrijvers die waarschijnlijk wat ouder zijn dan Hadewijch, en zéker niet van haar geleerd hebben ³⁾. Nu zou het van weinig begrip van de Westerse mystiek getuigen, wanneer wij ons verbaasden dat een aantal metaforen van Hadewijch ook bij andere mystieke auteurs voorkomen. Immers, waar de hele Europese mystiek tenslotte uit dezelfde bronnen put, daar moeten ook een aantal mystiese metaforen wel gemeengoed wezen. Maar de overeenstemming tussen Hadewijch en Beatrijs is op dit punt zó sterk, dat wij aan het bestaan van jongere gemeenschappelijke bronnen niet kunnen twijfelen ⁴⁾.

Nog veel merkwaardiger is de samenhang, die tussen Hadewijch

¹⁾ Hierop heeft ook Van Mierlo gewezen in „Ruusbroec als Prozaschrijver”, in: Jan van Ruusbroec, Leven, Werken (1931).

²⁾ R. Fahrner: Wortsinn und Wortschöpfung bei Meister Eckehart.

³⁾ Het Wdb. heeft dit materiaal trouwens nog lang niet uitgeput.

⁴⁾ Dit is te opmerkelijker als men in aanmerking neemt dat ons van Beatrijs maar één, niet heel groot, traktaat bekend is.

en *Mechtild van Magdeburg* blijkt te bestaan. Ook hier is onderlinge ontleening wel uitgesloten: Magdeburg en Brabant liggen te ver van elkaar, dan dat de faam en de geschriften van de ene begijn in zo korte tijd — Mechtild begon in 1250 te schrijven — de andere bereikt zouden hebben.

Gemeen hebben Hadewijch en Mechtild de volgende voorstellingen en voorstellingscomplexen ¹⁾:

De *adem Gods*. Bij Mechtild *passim*; vgl. voor Hadewijch „*aflaet*” in Lied xxviii en xxxv, dat ik voor een weergave van Lat. *afflatus* houd.

Het *anscijn gods*. Bij Hadewijch *passim*, bij Mechtild „*anschouunge des gotlichen antlütz*”.

De *are* als symbool van Christus en van de ziel.

De *bloetheit*. Deze voor de latere Duitse mystiek uitermate belangrijke voorstelling is bij Mechtild sterk eroties gekleurd. De kiem van de meer abstrakt-filosofiese betekenis die het woord bij Eckehart heeft, zou eerder te vinden zijn bij Hadewijch: Br. xxi 14. „*Ghi sout u alsoe bloet houden om gode, en also bistierech van alre vreemder rasten*” etc. Dezelfde voorstelling ligt ten grondslag aan Br. xvi 25: De goede ziele moet „*afwerpen alle overtollecheit*”, 34 „*al afwerpen om Minne*”.

Het *brennen* en het „*vier*” der Godheid, en de minnebrant.

Het *dorsten*, het *drinken*, en de geestelijke dronkenschap. Wel is dit laatste motief, dat bij Had. feitelijk alleen Lied xii 56, 57 voorkomt, bij M. veel meer uitgewerkt, terwijl bij haar ook de *taverne* al opduikt, waar de latere mystiek vaak zo'n smakeloos gebruik van maakt.

De *edelheit*. „*Edel*” is zowel bij M. als bij Had. een geliefd epitheton; als term voor de niet-mysticus hebben beiden het hoofse „*gebuere*” [= dorper] (Had. Lied xvii 82, M. 175, 8).

Ellende als term voor het ver-zijn-van-God.

Eten als uitdrukking voor de unio mystica; bij beiden treden in dit complex termen op als „*hongher, hongherighe siele, saden, smaken, spisen, sughen*”.

Aan Hadewijchs „*redene es fysisicijn*” (Lied xxv 83) beantwoordt bij Mechtild God als „*arzat*” (*passim*).

¹⁾ Ik gebruik hier het uitstekende werk van Dr. Grete Lüers: *Die Sprache der Deutschen Mystik im Werke der Mechtild von Magdeburg*. Dit bevat een volledig register van de mystieke metaforen bij Mechtild, met een aantal plaatsen uit de verdere Duitse mystiek als vergelijkingsmateriaal; ook Ruusbroec wordt hier (in 't origineel) aangehaald. Voor Hadewijch werkt schr. echter jammer genoeg met de ongelukkige vertaling van het proza door Plassmann.

De *heimelecheit* tussen God en de ziel.

Te *hove* comen, als mystieke term.

Ingheseghel [= zegel]. Had. Vis. XII 144 „een vorespan vanden godleken ingheseghele”; M. 6, 6.: „o minne, . . . gib mir frowe din ingesigel.”

Iaghen en *gheiaecht* werden.

Iubileeren.

De *captivitas dei*, bij Hadewijch zéér algemeen, ontbreekt ook bij M. niet: 15, 11 „ich enmag mich nit von der minne keren, ich muos ir gevangen wesen”¹⁾.

Het *cleden* als mystieke term: Had. Br. xxx 84 „hem cleden metter gotheit”, M. 34, 5 „du kleidest dich mit der sele min, und du bist och ir nehstes kleit.” Ook het „brulochtscleet” komt bij beiden voor.

Het *commercium cum deo*, vooral in Hadewijchs lyriek zéér algemeen.

De ziel als *coninghinne* (Had. Vis. iv).

Het *conubium spirituale*, zij het dan ook dat deze voorstelling bij M. veel algemener en veel meer uitgewerkt is dan bij Had.; hiermee verband houdt de terminologie van

het *cussen*, het *helsen*, het *ommevaen*.

Bij beiden een uitgebreide *licht*-metaforiek; misschien is dit echter te algemeen in alle religieuze taal om bewijskracht te hebben.

De *militia dei*²⁾.

De *minne*-voorstellingen, enerzijds beïnvloed door het Hooglied, anderzijds door de hoofse kultuur; de „bant, strale [= pijl], wont, doot van minne”²⁾.

Moeder gods zijn; (Had. Vis. XIII, vgl. bij M. 138, 5 „empfindet in sinem herze nit des heligen geistes volle geburt”).

De hemelse *muziek*. Dat Hadewijch deze voorstelling, die bij Mechtild zeer sterk op de voorgrond komt, altans gekënd heeft, blijkt uit Vis. IX 19, waar staat dat wie niet naar de Rede wil luisteren „sal eweleec verdoeven inde salecheit ende hi en sal nemmermeer horen die hoechste melodie.”

Rueren als term voor de mystieke „aanraking”.

Smelten, „te niete werden van minnen”.

Sterven van minne.

¹⁾ Hier is behalve een mystieke ook een Ovidiaanse wortel denkbaar. Sporen van Ovidius, die een der voornaamste schoolauteurs was, kan men in deze tijd echter op de vreemdste plaatsen ontmoeten, zonder dat dit iets „bewijst”.

²⁾ Hier geldt hetzelfde als bij de *captivitas dei*.

God als *sonne*.

Storm, stormen.

Het *trecken*, of liever getrokken worden.

Het *vloyen* (bij Mechtild vliezen), vliegghen, versinken.

De *vrientscap* en de verwantschap met God. Mechtild spreekt hier van „der menschen sibbe”, Hadewijch zegt (Br. iv 45): Als de mensen gaan twifelen, dan „dunct hare dat hare soe groet wesen niet en besteet” [verwant is].

De *woestine* der Godheid (Mechtild gebruikt ook *einöde*).

Het *wonen* van de ziel in God en van God in de ziel, bijv. Hadewijch Br. ix 5 „hoe wonderleke soeteleke dat een lief in dat ander woent”.

Minder eenvoudig is het, konklusies te trekken uit overeenstemmingen tussen Hadewijch en de *14e-eeuwse mystiek*. Is men gewoon de latere Duitse mystiek, de orthodoxe zowel als de heterodoxe, voornamelijk op Eckehart terug te voeren, Eckehart zelf heeft men altijd een grote mate van originaliteit toegeschreven, zowel in zijn leer als in zijn taalgebruik. Toch zijn er tussen Hadewijch en hem — naast sterke verschillen — merkwaardige overeenkomsten, die ons dwingen hun onderlinge verhouding onder het oog te zien.

In de eerste plaats heeft Eckehart altijd doorgegaan voor *de* schepper van een mysties-filosofies-psychologies vokabularium in de volkstaal, waarbij hij zich dan gedeeltelijk op het Latijn baseerde, gedeeltelijk nieuwe Duitse woorden samen met nieuwe begrippen muntte. Fahrner¹⁾ neemt aan dat de meeste woorden van Eckehart, die bij hem voor het eerst voorkomen, of in 't geheel niet in het Mhd. Woordenboek staan, inderdaad oorspronkelijke scheppingen van hem zijn. Als de voornaamste categorieën noemt hij: gesubstantiveerde infinitieven, stammen van samengestelde verba, formaties op -heit en -keit, geadjectiveerde participia, adjectiva op -ig en -lich, adverbia op -liche, nieuwe samengestelde verba.

Overeenkomstige formaties treft men overvloedig in Hadewijchs werk aan. Van biezonder belang acht Fahrner de gesubstantiveerde infinitieven, die bij Eckehart niet een bepaalde, concrete handeling, maar eer een handelwijze „an sich” uitdrukken, ja, waar ze vooral op het geestesleven betrekking hebben, eigenlijk niet zozeer een

¹⁾ De studie van Kramm (Meister Eckarts Terminologie, 1884) gaat van zoveel onjuiste premissen uit, dat wij ze maar liefst geheel ter zijde laten.

handeling als wel een „actieve geesteshouding” bedoelen aan te duiden: ein abkeren (van de wereld), zuonemen, zuokeren (tot God), angedencken, wûrken. Bij Hadewijch vinden we precies hetzelfde: Vis. I 315 dat *doyen* van dinen sinnen; I 7 dat *eyschen* dat ic van binnen hadde; Br. I 64 (God) laet mi dus dolen buten dien *ghebrukene*, ende laet mi emmer sere verladen met minnen onghebruken; Lied xxxix 44 soe en weet men waer *gheduren* stichten; Br. vi 316 Men es schuldech doghet te werkene . . . . om gheen *ghenieten* inden hemel noch inder erden; Br. xxx 35 Dat hoechste *leven* ende dat seerste *wassen* es: dat *verderven* ende dat *verdoyen* in smerten van minnen; 150 hare opvaart doen in *opblivene*; 155 Minne die haar toent in enen *vliene*, 157 hoe si can nemen ende gheven in soetheiden van *omvane*, in liever behelsinghen, in soeten *cussene* ende in overherteleken *ghevoelne*.

Stammen van samengestelde verba ontbreken niet: naast Eckeharts indruck, ussbruch etc., vinden we bij Hadewijch inval (Lied xlii 55, Br. xxii 234), naval (Br. xxii 174), ommevanc (Lied xxxvi 131), opslach (Br. xxix 38), opspronc (Vis. xiii 150), opvaart (Br. xxx 148), opwal (Lied xlii 53).

Formaties op -heit, adjectiva op -lek, adverbia op -leke zijn zeer algemeen, en we treffen er zeldzame woorden onder aan als: berrentheit, invierecheit, onghedurecheit, opghenomenheit, overcomenheit, verlorenheit, vernuwecheit, verstormtheit; sinkelec, ongherijnlec, ongrondelec, onverdrachlec, onvervolchlec; dorevloyeleke, ghevoelleke, invierechleke, onghebruकेleke, ontstekeleke, toenleke, verswolgenleke.

Voor geadjectiveerde participia zie bijv. Vis. I 48: vercorne ziele ende hakende, 195 die wech der beghinnender ende te gheduerne der volcomender; men lette echter vooral ook op de vele samenstellingen met on-: onberaden, ongherberrent, onghecost, onghefijnt, onghenesen, ongherenen, onghevoerd, onghewassen, onverhaven, onverlicht, onvercoevert, onverwonnen.

In verbale samenstellingen is Hadewijch ongetwijfeld minder sterk dan Eckehart; ik wijs echter, behalve op de talloze composita met dore-, op invallen (Br. xxiv 89) en overbliven (Br. xxii 243).

Van de metaforen zijn vooral de voorstellingen van de Godheid als „grunt”, „abgrunt”, „dunsternis” belangrijk. Bij Mechtild komen ze nog niet voor, en waar ons tussen Mechtild (± 1210—1287?) en Eckehart (1260—1327) geen Duitse mystiek bekend is, daar zouden we Eckehart voor de schepper van deze voorstellingen moeten houden, — wanneer wij niets van de Nederlandse mystiek afwisten.

Maar ook bij Hadewijch wordt het wezen Gods „gront” genoemd; de ziel moet „varen in sinen gront, die niet gheraect en can werden sine gherakene met hare diepheit” (Br. xviii 76). Ook de ziel heeft dus „diepheit”, of wel een „gront”¹⁾: „(Dat vreseleke ontpluken) maect hen haerre zielen gront so diep ende so wijt” (Br. xxii 189). God spreekt tot Hadewijch van „mijn ghebruken daer du in ghedoept best in miere diepheit” (Vis. vi 103).

Ja, de diepheit Gods is „grondeloes”, of „ongrondelec”: Vis. xiii 37 „die grondelose diepte”; Br. v 33 „die diepheit der naturen die so ongrondelec es”²⁾; Br. xxvii 6: „sine herteleke soete nature, die soe diep es ende so ongrondelec”. Ook de ziel is grondeloes, of ongrondelec: Br. xviii 70 „de ziele es een grondeloesheit”, Br. xii 83: de ziel is „so diep ende soe ongrondelec datse die groetheit wel ontfaen mach te vollen in hare ongrondelecheit”³⁾.

De ongrondelecheit Gods is donker en vreselik, verholen, onbekint, onghehoert: Vis. xi 3 „een overdiepe wiel ende overdoncker”; Vis. i 243 „die diepe wiel die so vreseleke doncker es dats die godleke ghebrukelecheit in haren verhoelnen stormen”; Br. xxvii 5 „sine herteleke soete nature, die so diep es ende so ongrondelec, dat hi van wondere ende van onbekintheiden diepere ende donckerre es dan die afgront”.

Want dat is de Godheid: een kolk waar de ziel in verzwolgen wordt: Vis. i 232 „daer drayedede een wiel [draaikolk] so vreseleke omme ende so eyseleke”⁴⁾; Vis. xii 172 „in die diepheit saghic mi verswolghen”; Vis. viii 32 „ene groete viereghe vloet widere ende diepere dan die zee”. Naast de voorstelling van de kolk treedt die op van de zee (Lied xlv 18 „Hine hevet gheen keren diere in verseilt”), waarin men verzingen en verdrinken moet (Br. xviii 96, Lied xxvii 70). Naast de kolk, de vloed en de zee staat de vaagste, negatiefste term van alle: afgront, abis. Gods uitverkorenen „werden moghende te bekinne die diepe afgronde die so vreseleke sijn te bekinne den onbekinden” (Vis. xii 46); zij worden tezamen met de Geliefde geworpen „inden afgront, daerse

¹⁾ Weinig begrippen zijn voor de Eckehartiese en de latere Duitse mystiek zo belangrijk als de „selengrunt”.

²⁾ De sinds Eckehart zo vruchtbare mystieke paradoxen „gront ane gront”, „grundelose gront” zijn hier al niet ver meer.

³⁾ Grete Lüers wijst erop, hoe algemeen „identiese metaforen voor God en de ziel” bij mystieke auteurs zijn; ook hierdoor wordt het mystieke besef van wezensverwantschap met God uitgedrukt.

⁴⁾ De voorstelling van de „wiel” is bijzonder geniaal gevonden: hij suggereert niet alleen het geheimzinnige, duistere, vreselijke, maar bovendien de grondeloesheit, de „aantrekkingskracht”, en de verbinding van statiek en dynamiek.

soeken ende vinden selen die eweleke ghebrukelecheit" (Vis. I 175).

Dat Eckehart direkt van Hadewijch afhankelijk is, is zeer wel mogelijk, maar niet te bewijzen: onmiskenbare ontleningen vinden we niet. Dat tot zijn bronnen de Nederlandse 13e-eeuwse mystiek hoorde, kan dunkt mij op grond van het bovenstaande niet meer betwijfeld worden: we hebben hier te doen met een stroming waar Hadewijch en Eckehart in opgenomen zijn, en waar Mechtild buiten staat. Dat „Nederlandse mystiek" hier niet synoniem is met „van Hadewijch afhankelijke mystiek", wordt alleen al door het voorkomen van de „afgront" bij Beatrijs bewezen; uit de manier waarop Hadewijch de voorstelling van de „wiel" gebruikt, zou op te maken zijn dat hier ook al een overlevering bestond. Woorden als inval, naval, opwal, invallen, overbliven, sinkelec, overcomenheit, verteghenheit, overbrake, juist het soort woorden waar Eckeharts terminologie nauw bij aansluit, dragen bij Hadewijch al duidelijk het stempel van gangbare termini technici.

De verhouding tussen Hadewijch en Eckehart zou dus als volgt te formuleren zijn: ook waar beide overeenstemmen is oorspronkelijkheid van Eckehart niet absoluut uitgesloten. Zijn afhankelijkheid van de Nederlandse mystiek kan ten dele afhankelijkheid zijn van de mystiek ná Hadewijch (waarbij, zoals Van Mierlo heeft betoogd, ook rekening moet worden gehouden met een andersgeaarde, meer quietistische stroming dan de Hadewijchse), ten dele afhankelijkheid van Hadewijch zelf, ten dele ook afhankelijkheid van Hadewijchs bronnen.

Zo worden wij ook langs deze weg tenslotte weer teruggevoerd tot de grote onbekende: de voor-Hadewijchse mystiek. Hoewel wij hier tegenover een bijna volstreekte lacune in de overlevering staan, moeten we met Van Mierlo ¹⁾ aannemen dat er een belangrijke vroeg-13e-eeuwse (mogelijk zelfs al laat-12e-eeuwse) mystiek bestaan heeft, die altans ten dele schriftelijk was overgeleverd, en altans ten dele in de volkstaal gesteld. Dat Van Mierlo Maria van Oignies en Lutgardis van Tongeren als vertegenwoordigers van deze mystiek beschouwt, is logies en aannemelijk; om haar, zij het veronderstellenderwijs, tot auteurs te promoveren mist hij m. i. echter ieder recht. — Deze mystiek „Nederlands" te noemen is alleen mogelijk wanneer men terwille van zijn theorie het bestaan van de goed-Duitse Mechtild negeert.

1) Over het ontstaan der Germaansche Mystiek (O. G. E. 1927).

HOOFDSTUK IX.

BRONNEN VAN HADEWIJCHS LIEDEREN.

Dat Hadewijchs liederen nauw verband houden met de hoofse lyriek van haar tijd, bleek al duidelijk in hoofdstuk v over Hadewijch en de Natuur. Een aantal verrassende wendingen, zagen we daar, waren niet oorspronkelijk; de „Natureingang” was traditie, en het karakter van Hadewijchs Natureingang was wel niet geheel, maar toch voor een belangrijk gedeelte door die traditie bepaald.

De overeenstemming beperkt zich niet tot de Natureingang. Wie de hoofse lyriek niet kent, zal zeker verrast wezen over het aantal *loci communes* uit de *minnesang*, die men zonder moeite uit Hadewijchs liederen verzamelen kan. Dat dan bij Hadewijch de oude wending dikwels een geheel nieuwe betekenis (en vooral: een nieuwe gevoelswaarde) gekregen heeft, pleit voor haar genialiteit, maar doet aan de samenhang tussen haar en haar hoofse voorgangers niet af.

Daar is in de eerste plaats de hele voorstelling van de militia amoris, die Hadewijch naar de inhoud zeker aan de praktijk van het ridderleven ontleend heeft, maar die naar de vorm ongetwijfeld door de hoofse lyriek, en in laatste instantie door Ovidius is beïnvloed¹⁾. Ook de strijd tegen de Minne, het overwonnen worden, de onderwerping, de krijgsgevangenschap, hebben hun wortels in de troubadourspoëzie en tenslotte bij Ovidius, evenals de gedachte van de Minne die wondt en wonden helen kan; zelfs de voorstelling van de disciplina amoris, de Minne die in haar „scole” haar adepten kweekt, zou men Ovidiaans kunnen noemen, in zoverre bij hem de liefde ook als iets leerbaars, een „ars” wordt opgevat²⁾.

De hoofse dichter beroept er zich graag op, dat hij vanaf zijn (en haar) prilste jeugd nooit anders dan deze ene dame gediend heeft. Bij Hadewijch vinden we vi 37 vlg.: „Die metter iongher

¹⁾ Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido.
Attice, crede mihi, militat omnis amans.

(Ov. Amores).

²⁾ Vgl. W. Schrötter: Ovid und die Troubadours (1908).

Ik behoef op die Ovidiaanse invloed in dit verband niet in te gaan; of Hadewijch aan de hoofse lyriek Ovidiaanse of andere motieven ontleend heeft, is een kwestie die in een werk over „Ovidius in de Middeleeuwen” beter zou passen dan in een studie over Hadewijch. Ik volsta hier met vermelding van het feit.

ioghet Ane minne doet beghin, Ende hare al es onderdaen, Ende ghevet al sine cracht, ... Hi sal al vri ontfaen Die onghehoerde macht."

Hij vleit haar, door op haar roem te zinspelen; vgl. XIX 75 vlg.: „Dies gheet van hare Hoghe mare Ende groten prijs over alle lant."

Hij vereerde en begeerde haar al op het gerucht af, nog voor hij haar persoonlijk kende; vgl. I 37 vlg.: „Ay, ic was ye op de minne stout Sint icse ierst hoerde noemen, Ende verliet mi op hare vri ghewout."

Hij klaagt dat hij, niet door boos opzet maar door onervarenheid, haar gunst verspeeld heeft; vgl. II 55 vlg.: „Ic mach wel vander minnen fine Voert swighen mine daghe meer, Daer ic bi blide plach te sine In singhenne in sprekenne wileneer, Doen mi hare rike gheleer Dede bliscap in scine, Daer ic nu doghe pine."

Die onervarenheid, dat niet weten wat er van hem geëist wordt, is het grootste ongeluk van de minnende; vgl. XLI II vlg.: „Die doelt na minne ende hevet onseghe Hem doet wel wee sijn ongheval, Dat hi so vele van hare niet en weet, Daer hi bi seker wesen mach Wat Minnen lief si ochte leet."

Daarom is dit de bescheidenste, maar tevens de wijste bede: xxxv 79 vlg.: „Ghevet, Minne, dat ic u minne bekinne: Dats rijcheit boven alle ghewinne."

Want die kennis voert onfeilbaar op de goede weg: xxxvi 100 vlg.: „Die minne es bi haer selven goet. Wat si hem doet, Si maectenne vroet: Hoe minne maket hoghen moet¹⁾ Doet si hem weten."

Uiteraard blijft de hoofse poëzie echter altijd een poëzie van verlangen, nooit van bereiken; immers, om de gunst van een dame te werven is hoofs, maar zich op haar gunst te beroemen grenzeloos „dorperlec"; wanneer er dus al eens van het geluk der minne gesproken wordt, dan moet daar onmiddellik iets op volgen als xxxiv 49 vlg.: „Die dus in minnen sijn worden een, Ic mach wel swighen hoet hen steet: Noch sien, noch spreken, dats mijn leen, Want ict met wesenne niet en weet" . . . .

De dichter draagt zijn leed echter zonder iets te laten merken: xvi 65 vlg.: „Mesval ende oetmoet, Si arch ocht si goet, Ic ben diet gherne den vrenden hele. Mijn hoghe moet Es dies wel vroet Dat minne met minnen orsaten [vergelden] sele."

Soms roept hij de hulp in van het publiek: xx 67 vlg.: „Hen

¹⁾ Hss. „maket minnen hoghen moet", zal wel onjuist zijn.

allen die minnen moet ontfarmen Dat mi Minne dus laet carmen Ende so dicke roepen: wacharmen" . . . ; of van de Minne zelf, de vrouwe, die hij zo trouw gediend heeft. Voor haar, die „onoverwinnelik” heet, moet het toch een kleine moeite wezen, om hem te helpen de geliefde te winnen: xvi 21, 22 „Die Minne die al verwint Hulpe mi dat ic moet verwinnen.”

Ernstig beklaaft hij zich dat de dame, of zelfs dat de mensen in 't algemeen, boven de fijnbeschaafde, hoofsdienende dichter groene jongelui prefereren, die de hoofse deugden nog niet bezitten, of van dat bezit in elk geval nog geen bewijzen hebben gegeven; vgl. xxvii 38 vlg.: „Die Minne gheeft den ionghen die niet en bekint Ende laet den edelen ouden dolen dellende, Daer ionghe noch dorpre nie minne en kende.”

Hij ziet dat als een symptoom van een algemeen verval van zeden: de echte ouderwetse hovescheit wordt niet meer naar waarde geschat; lomphheid en grof egoïsme tieren in de vroeger zo beschaafde milieus, en de brutalen hebben méér dan de halve wereld: xi 7 vlg.: „Ic singhe met nuwen rouwe: Daer wilen wrachte edele trouwe, Dat ic daer nu loesheit scouwe.” 15 vlg.: „Hier ende overal Sie ic ongheval Toter hoechster minnen, Also ic nu claghen sal.”

Wil al het vleien en vragen en het zachte verwijten niet helpen, dan wordt het met prikkelen, honen, dreigen geprobeerd: xxxvii 17 vlg.: „Waerdi, Minne, minne, als ghi wel sijt, Waer soudi nemen vrenden nijt, Daer ghi den ghenen met doersnijt Die u gheeft cussen in alre tijt?” (M.a.w. je bent dus blijkbaar geen „minne”.)

xxxv 49 vlg.: „Minne, ghi waert daer te rade Daer mi God mensche wesen hiet. Ghi meinet mi in onghenade; Si al u scout [voor uw verantwoording] wat mi gheschiet.”

Als laatste dwangmiddel wordt de dienst opgezegd: xxi 46 vlg.: „Ic gheve der Minnen orlof nu ende altoes. Die wille, volghe haren hove; mi es wel wee gheschiet”; een dreigement dat dan steevast in hetzelfde lied of anders in een volgend weer teruggenomen wordt.

Graag zouden we echter ook weten, met welke hoofse lyriek nu Hadewijchs liederen samenhangen. Parallelplaatsen aanvoeren bij de boven gegeven Hadewijchcitataten zou niet heel moeilijk zijn, maar juist omdat we hier met loci communes te doen hebben, heeft een enkele parallelplaats weinig waarde; een enigszins

volledige verzameling echter, die verdere konklusies zou wettigen, ben ik zonder de hulp van voorstudies niet in staat te geven. Daartoe is de stof te omvangrijk en zijn de verhoudingen te gecompliceerd.

De hoofse lyriek is in hoge mate een *internationaal genre*: wanneer men zegt, dat een Provençaalse kunstvorm zich over Noord-Frankrijk, Duitsland en Italië heeft verbreid, dan stelt men de zaak nog zeer simplistisch voor. De Provençaalse lyriek is zichzelf in de loop van meer dan honderd jaar natuurlijk niet gelijk gebleven; zij heeft verschillende stromingen voortgebracht, en het is niet hetzelfde, of het buitenland door de vroege of de late, door de geleerde en pretentieuze, of door de meer eenvoudige troubadours beïnvloed is. — Is de Noord-Franse lyriek volgens het getuigenis der deskundigen ¹⁾ niet meer dan een tweedehandskunst, en valt de Italiaanse buiten ons bestek, de Duitse verdient weer een aparte beschouwing. De West-Duitse dichters (dit geldt voor de epici evengoed), die onder invloed van rijpe Romaanse voorbeelden staan, tonen zich oorspronkelijk even onbeholpen en „primitief” als de oudste Provençalers waren. De klassieke beheersing der mogelijkheden, die hen op een hoogte brengt met de grootste Provençaalse lyrieci en Noord-Franse epici, bereiken de Duitsers pas later ²⁾.

Intussen bestaat er in het uiterste Oosten van Duitsland, in Oostenrijk, dus ver buiten de vermoedelijke invloedssfeer van Provence, een zeer vroege en zeer merkwaardige Duitse liefdeslyriek ³⁾. Waar komt die vandaan? En waar komt de Provençaalse lyriek in laatste instantie zelf vandaan? Vroeger was dit natuurlijk de plaats, waar de geleerden het „volkslied” lieten optreden; nu staat men wel algemeen op het standpunt, dat wat er vóór de schriftelijke overlevering aan volksliederen („primitive Gemeinschaftslyrik”) kan hebben bestaan, in elk geval weinig, en litterair weinig waardevol moet zijn geweest ⁴⁾. Daarentegen bestaat er naast en reeds vóór de literatuur in de volkstaal een uitgebreide, veelzijdige en zeer belangrijke Latijnse literatuur. Verschillende Latijnse genres kunnen het hoofse lied beïnvloed hebben, en hebben dat ook inderdaad in meerdere of mindere mate gedaan.

¹⁾ Fr. Diez: Die Poesie der Troubadours.

²⁾ Vgl. H. Brinkmann: Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung. K. Burdach: Reinmar der Alte und Walther von der Vogelweide, in 't bijzonder blz. 55—100.

³⁾ „Der Kurenberger”, Dietmar van Aist, en enkele mindere goden.

⁴⁾ H. Brinkmann: Geschichte der Lateinischen Liebesdichtung im M. A.

Aan het Latijnse kerklied, de hymne, ontleent de oudste lyriek in de volkstaal waarschijnlijk muziek en strofevorm; hymnenpoëzie en troubadourslyriek maken echter een tijdlang een parallelle ontwikkeling door, die het moeilijk maakt hier over oorspronkelijkheid of afhankelijkheid te beslissen ¹⁾). In de hymnen is het ook, dat men de kiemen van de Natureingang kan aantreffen ²⁾).

Een tweede genre dat in aanmerking komt, is het eroties-getinte litteraire verkeer tussen clerici en ontwikkelde vrouwen, hetzij nonnen, abdissen of aanzienlike dames uit de lekenwereld. Op de hoofse huldigingsepistels, die bijv. Hildebert van Tours, voortreffelijk latinist en man van internationale vermaardheid, in metriese vorm aan verschillende prinsessen richtte (in de 11e eeuw!) heeft Brinkmann in 't bijzonder de aandacht gevestigd, met te meer reden, omdat dit werk in dezelfde streek thuis hoort als de oudste troubadourslyriek.

Maar vleiende wendingen, elegante vormen om verliefdheid of quasiverliefdheid uit te drukken, kortom de techniek en de litteraire stoffage van de beschaafde liefdesverklaring, die kon men even goed vinden in de prozabrieven der toch altgedader Ovidiaans-geschoolde clerici. De zogenaamde Tegernseeër brieven (een correspondentie tussen magisters en nonnen), die weliswaar naar onze smaak niet mooi zijn, maar dan toch met grote zorg zijn samengesteld, vertonen reeds tal van wendingen en motieven die men geneigd zou zijn voor typies-„höfisch" te houden ³⁾).

Het vierde Latijnse genre is, wat men met een gemakkelijke verzamelnaam de vagantenlyriek noemt. Deze heeft hoogstwaarschijnlijk de invloed ondergaan van de bovengenoemde, meer „salonfähige" genres, maar heeft op haar beurt de hoofse lyriek van verschillende landen bij verschillende gelegenheden beïnvloed ⁴⁾), terwijl omgekeerd invloed van de hoofse lyriek op de jongere vagantenliederen, voorzover „carmina amatoria", heel aannemelijk is ⁵⁾).

Bij zo ingewikkelde verhoudingen, die bovendien nog slechts zeer ten dele onderzocht zijn, is het begrijpelijk dat de vraag, waar Hadewijch haar voorbeelden vond, niet in een handomdraai

¹⁾ H. Brinkmann: Entstehungsgeschichte des Minnesangs, blz. 47 vlg.

²⁾ Id., blz. 51.

³⁾ Brinkmann t.a.p., blz. 93 vlg.

⁴⁾ In Duitsland neemt men bijv. directe vaganteninvloed aan op Dietmar von Aist, Heinrich von Morungen, Walther.

⁵⁾ De Carmina Burana, waarover de strijd voornamelijk gelopen heeft, behoren lang niet tot de oudste.

beantwoord kan worden. Van Mierlo zegt in dit verband onbekommerd, dat haar „de Provençaalsche poëzie bekoorde, waarmee ze in kennis kwam door de mystieke beweging zelf, die immers zoo met de uit Provence afgedaalde Albigenzen verward werd”¹⁾. Elk spoor van motivering ontbreekt, zowel voor de volmaakt onhistoriese verbinding van de volkse Albigenzenbeweging met de aristocratische „cortezia”²⁾, als voor de vreemde veronderstelling dat de Zuid-Franse geloofshervormers in verre streken behalve voor hun religieus ideaal ook voor hun nationale literatuur propaganda maakten, . . . en tenslotte ook voor de toch zeker aan twijfel onderhevige implicatie dat Hadewijch dus Provençaals kende.

Jöris³⁾ maakt er zich wat minder gemakkelijk af. Hij wijst op een aantal formele overeenkomsten tussen Hadewijch en Veldeke, Hadewijch en de Latijnse wereldlike en geestelijke lyriek, en is dus geneigd om naast Romaanse ook Latijnse invloeden aan te nemen. Waarom echter aan Duitse voorbeelden „gar nicht zu denken ist”, zoals hij kategories beweert (blz. 65), hadden we wel graag eens willen vernemen.

Voor we hier mogelijkheden en waarschijnlijkheden gaan afwegen, lijkt het mij rationeel, een onderzoek in te stellen naar Hadewijchs *vermoedelijke talenkennis*. Vertalingen uit Duits en Frans zijn ons van haar niet bekend; wel spreekt zij van geestverwanten in Frankrijk en Duitsland (Lijst van Volmaakten), die men toch waarschijnlijk wel voor Duitse en Franse geestverwanten zal moeten houden. Had zij hen persoonlijk ontmoet, sprak of correspondeerde ze met hen? En had die correspondentie dan in 't Frans of in 't Duits plaats, of mogelijk in 't Latijn? Vraagtekens. Zeker is echter, dat haar taal weinig Gallicismen en Germanismen vertoont. Van Gallicismen zijn ioye en delijft te noemen, woorden die inderdaad in de Franse minnellyriek thuis zijn; verder de eigenaardige en van betekenis vrij onzekere woorden juwieren, ballieren, basieren (xiv 55, 56, 57)⁴⁾. Er is echter niets tegen, aan te nemen dat deze woorden in haar tijd en in haar omgeving gangbaar waren, temeer omdat ze toch weinig karakteristiek, en op een heel oeuvre weinig talrijk zijn.

Germanismen vindt men nog minder: feitelijk zijn seelde

¹⁾ Van Mierlo: Hadewijch (in de reeks „Eigen Schoon”, 1926).

²⁾ Wechssler: Kulturproblem des Minnesangs, Cap. II.

³⁾ Jöris: Untersuchungen über die Werke der Hadewijch (1895).

⁴⁾ Vgl. L. Willems in Versl. Med. K. Vl. Academie Aug. '32.

(Lied xxvi 84) en woensamleke (Br. xxx 141) de enige, want de klankverschuivingsvorm „tsop” (voor top) in Vis. 1 komt in het Mnl. vaker voor.

Wij hebben dus: de mogelijkheid ¹⁾ dat zij Frans kende; een enkele aanwijzing dat zij Duits gekend kan hebben; géén enkele aanwijzing dat zij Provençaals zou hebben verstaan.

Daarentegen is een tamelijk grondige kennis van Latijn bij haar zeer aannemelijk. De legende dat „de vrouwen” in de M. E. zo onontwikkeld waren, hoeven we na wat boven over de correspondentie van verschillende clerici gezegd is, niet meer te weerleggen. Of moeten wij nog afzonderlijk op Abélard en Héloïse wijzen?

Is er dus niets ongerijmds in, Hadewijch voor een goed latiniste te houden, in die veronderstelling worden wij nog versterkt door haar prozawerk, dat de stijltraditie van het Latijnse proza volgt ²⁾, een Latinistische inslag heeft in woordgebruik en syntaxis ³⁾, en een vertaling uit het Latijn naar Willem van St. Thierry bevat. Ook de Latijnse refreinen van haar 1e en xlvē lied, en de paar Latijnse woorden in lied xv, wijzen in deze richting ⁴⁾.

Onze volgende stap moet zijn, de formele zijde van Hadewijchs poëzie met de lyriese productie van de 12e en 13e eeuw te vergelijken. Opnieuw worden we hier echter door het ontbreken van voorstudies gehandicapt. Brinkmann's „Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung” is — onvermijdelijk — fragmentarisch, en geeft voor ons doel betrekkelijk weinig. Het enige werkelijke stukje stijlgeschiedenis dat ik op dit gebied ken, is van Burdach (in „Reinmar und Walther”), en omvat de Duitse minnesang van Veldeke tot de klassieken: Reinmar, Morungen, Walther. Dit werk geeft ons echter geen gelegenheid om Hadewijch ergens „onder te brengen”; onze voornaamste konklusie is, dat zij technies op een lijn staat met de klassieken, niet met de voorlopers. — Enig inzicht in „het wezen” van het hoofse lied krijgt men misschien nog het best uit de kleine studies van Plenio: Bausteine zur altdeutschen Strophen ⁵⁾.

¹⁾ Maar ook niet meer dan een mogelijkheid; bij Van Mierlo vind ik t. a. p. de uitlating: „dat ze Fransch kende staat vast”; 't bewijs ontbreekt echter weer.

²⁾ Maar dit is op zichzelf geen bewijs, want ook Mechtild, die geen Latijn kende, schreef een soort van Latinistische rijmproza.

³⁾ Zie blz. 161—163.

⁴⁾ Een bewijs dat zij Latijnse voorbeelden bewerkte, zoals Jöris onderstelt, ligt hierin echter alweer niet. Gemengde liederen zijn een genre op zichzelf, waarvan we bijv. ook in de Carmina Burana specimina aantreffen (Latijn-Frans en Latijn-Duits).

⁵⁾ K. Plenio: in P. B. B. 42 en 43. Vooral Dl. 42, blz. 410: Das Formproblem des Minnesangs.

Monografieën over verspreiding en karakter van de Natureingang, over de vergelijking, de rijmtechniek, de bouw van strofe en lied ontbreken; gegevens over deze en dergelijke zaken vindt men bij wijze van spreken alleen door een gelukkig toeval, of men vindt ze niet.

Fouten zijn daardoor, wanneer men tenminste *iets* beweren wil, moeilijk te vermijden. Niet alleen zal men trekken die voor zijn auteur karakteristiek zijn, over het hoofd zien, wanneer ze niet om de een of andere reden opvallen, — men is ook voortdurend geneigd typerende eigenschappen te zien in wat in werkelijkheid iets heel gewoons is, samenhangen te konstateren als men bij twee auteurs toevallig hetzelfde cliché ontmoet, etc.

Een voorbeeld: in zijn Inleiding op de Visioenen van Hadewijch, blz. 83, bespreekt Van Mierlo een in de hoofse lyriek, en ook bij Hadewijch, zeer gewoon verschijnsel, de concatenatie. Dan verwacht hij die concatenatie met een verwant verschijnsel, de woordherhaling, en betoogt dat Hadewijch dat procédé „waarschijnlijk instinctmatig” uit de poëzie in haar proza heeft overgenomen; niet beseffende blijkbaar, dat het procédé in het Latijnse proza nauweliks minder gangbaar is dan in de poëzie ¹⁾, en behalve in het hoofse epos ook reeds in de oudere geleerd-Latijnse poëzie tot de geijkte stijlmiddelen behoort ²⁾.

Als formele kenmerken, die bij de Provençalen sterk op de voorgrond treden, hoewel ze ook elders niet ontbreken, noem ik aan de hand van Diez:

verzen met alternerend ritme en getelde syllaben;

streng onderscheiding tussen mannelik en vrouwlik rijm;

grote voorliefde voor „Dreiteilung” in de strofe, en veelal ook in het lied;

weinige rijmklanken per strofe en voorkeur voor meersyllabies rijm;

onderlinge verbinding der strofen door het rijm ³⁾;

de zgn. tornada.

Het is niet moeilijk te konstateren, dat Hadewijchs vers hier

¹⁾ Volgens Polheim: Die Lateinische Reimprosa, bloeit de „Repetitionstil” vooral sinds de 2e helft 12e eeuw; reeds Bernard toont er neiging toe, nog veel sterker Albertus Magnus en Thomas Aquinas. Brethauer (Die Sprache Meister Eckharts im Buch der göttlichen Tröstung) constateert hetzelfde in Eckeharts Duits en Latijns proza.

²⁾ Brinkmann: Zu Wesen und Form der M. A. Dichtung.

³⁾ Dit systeem „ist indessen nicht unbedingt herrschender Grundsatz”; eenrijmige strofen maken er uiteraard een uitzondering op. Soms zijn de strofen slechts paarsgewijs door 't rijm verbonden, en verder kan de rijmbinding ontbreken als er een refreinregel is. Andere uitzonderingen zijn zeer zeldzaam.

ongeveer het direkte tegendeel van is: zij schrijft regels waarvan alleen de heffingen (en soms die nog niet eens!) geteld worden, doet nauwliks een poging om in de verdeling van manlike en vrouwlike rijmen enige regelmaat aan te brengen, past de „Dreiteilung” in het lied niet, en in de strofe betrekkelijk weinig toe, en vertoont nergens een spoor van rijmbinding der strofen. De Dreiteilung van de strofe echter, en de rijmvirtuositeit zoals Hadewijch die soms binnen het kader van een strofe tentoonspreidt, kunnen we in Duitse en Latijnse lyriek ook aantreffen; evenzo is de refrainregel, die Hadewijch een enkele maal, de Provençalen zeer vaak vertonen, internationaal. Het eigenaardige verlengstuk van het lied, dat ten opzichte van de vorm soms na verwant is aan de Provençaalse tornada¹⁾, maar daar door de inhoud van verschilt, heeft Mej. Snellen ook aangewezen in het kerklied²⁾.

De zgn. „Waise”, de voorlaatste regel van een strofe die rijmloos blijft, zoals bij Hadewijch in Lied ix, komt bij de troubadours niet voor, wél bijv. in de Duitse minnesang.

Indien dus één konklusie gewettigd is, dan is het dunkt mij wel deze, dat invloed van de Provençalen op Hadewijch prakties uitgesloten is. Alle verdere pogingen om haar aan de hand van formele kenmerken aan bepaalde literaturen of aan bepaalde auteurs te koppelen zijn mislukt. Jöris, die naar parallellen voor haar strofeschema's heeft gezocht, vond ze zo talrijk en zozeer „overal”, dat men zijn resultaat eigenlijk als volslagen negatief moet beschouwen. Allerlei stijleigenaardigheden die men bij Hadewijch opmerken kan (concatenatie, grammaties rijm, enjambement, oxymoron, personificatie, asyndeta, thematische woordherhaling etc.), blijken overal verbreid te zijn.

De Natureingang, waarvoor Hadewijch een sterke voorkeur heeft, vindt men behalve bij de vaganten in de vroege Provençaalse en Duitse minnesang, terwijl Hadewijch overigens, zoals al werd opgemerkt, veeleer met de rijpe, klassieke lyriek op een lijn staat. Voor wat m. i. haar meest typiese trek is, de dubbelbetekenis³⁾ (niet te verwarren met de woordspelingen en gezochte uitdrukingswijzen van het Provençaalse trobar clus) heb ik nergens een parallel gevonden.

¹⁾ De tornada is volgens Diez in metrum en rijm gelijk aan het laatste deel van de laatste strofe, levert dus een „echo-effect”; de inhoud is gewoonlijk een opdracht.

²⁾ J. Snellen: Hadewijch, Een bloemlezing, blz. 48 noot.

³⁾ Zie blz. 192 vlg.

Geheel zonder positieve resultaten heeft ons onderzoek intussen niet te blijven: Hadewijchs lyriek bevat enige termen en begrippen, die alleen vanuit de Duitse minnesang verklaard kunnen worden. Als Hadewijch spreekt van „hoghe minne”, dan heeft dat „hoghe” niet de betekenis van een eenvoudig prijzend adjectief, — het duidt, in onderscheiding van de „nedere minne”, de minne aan die op dienen, niet op voordeel uit is, die niets eist, en bereid is alles te aanvaarden; vgl. XI 71 vlg.: „Dat ware een alte neder sin, Die om cranc naghewin Hem soe verdeylde, Dat hine wiste meer noch min Wat hoghe minne hevet in.” Precies zo staat in de Duitse minnesang de aristocratische, edele en veredelende „hōhe minne” tegenover de „niedere minne”, het liefdesgeschiedenisje, waarbij de man op „cranc naghewin” uit is, maar geen oogst van „hovescheit” binnenhaalt.

Iets dergelijks is het geval met „hoghe moet”. De „hōhe muot” van de Duitse dichters is de hoofds-opgewekte, door vertrouwen in zichzelf en in een uiteindelijk succes gedragen stemming, die een van de eerste en schoonste vruchten is van de „hōhe minne”. Ook bij Hadewijch „maect de minne hoghen moet” (II 13, xxxvi 103), zij prijst die hoghe moet in de „nuwe” als een deugd, en tegelijk is dit de gezegende eigenschap die haar in staat stelt „al gherne in spele [alsof het niets was]” te verdragen, immers „mijn hoghe moet Es dies wel vroet, Dat Minne met minnen orsaten [vergelden] sele” (xvi 64 en 68—70).

Na verwant met de hoghe moet is de „hoghe waen”¹⁾, het hoofs vertrouwen op een gelukkige toekomst, en de vreugde die in deze geluksverwachting ligt. De minnende moet leven „in hoghen wane Van dat sijn herte kiest. Minne salne wel ghesterken: Hi sal sijn lief ghewinnen” (vi 17 vlg.). Hadewijch bidt de Minne, dat de „edele herten” haar nooit uit het oog mogen verliezen, hetzij „in nederen twivele” of „in hoghen wane” (xxxI 24), — een tegenstelling die ons zowel het begrip „twivel” als het begrip „waen” verhelderen kan. In xxxv 53 vlg. luidt het: „Ic waende van minnen ghemint te sijn. Ic ben ontseghet, dats mi in scijn. Mijn toeverlaet, mijn hoghe waen Es mi te rouwen al vergaen.”

De laatste plaats kan de verbinding vormen met een ietwat gewijzigde betekenis van het woord. De zanger wordt in zijn hoop zo aanhoudend teleurgesteld, dat hij de „hōhe wân”, de vreugde

¹⁾ Vgl. over de betekenis van „wân”: Wechssler, *Das Kulturproblem des Minnesangs*, blz. 190 vlg., die echter de nuances m. i. onvoldoende onderscheidt.

over een geluk dat hij niet bezit en mogelijk nooit bezitten zal, moet gaan doorzien als „waan”, zelfmisleiding. Evenzo zegt Hadewijch in lied xvii 39 vlg.: „Ic waende [hoopte, verwachtte] met volre weelden saen Vri spelen in die sonne. Doe wert mijn hoghe maer een waen.” D.w.z. toen werd mijn gemotiveerde vreugde (hoghe) door een plotselinge verandering in de situatie tot een ijdele illusie (waan). Duidelijk blijkt deze betekenis nog eens opnieuw in r. 69 vlg., waar zij zegt dat een minne die niet „al verdaen” [geheel en onvoorwaardelijk gegeven] wordt, „en ware gheen hoghe maer een waen; Dat waer groet iammer dat het gheschiede.”

Nog een paar termen wijzen naar Duitsland. In xxxii 45 zegt Hadewijch, dat men zich zonder aarzeling aan de praktijk der minne moet wijden, „ane haren danc diere mercaren Die so staen na hare pine.” De „merkaere” echter zijn in de Duitse minnesang mensen die de gelieven bespionneren, becritiseren, dwarsbomen. Ieder die de dichter een strobreed in de weg legt of lijkt te leggen, wordt gebrandmerkt als „merkaere”, wat dan synoniem is met jaloers, boosaardig, dorperlec individu. De Provençaalse lyriek kent deze figuur ook, maar daar draagt hij de naam van „lauzengier”, wat oorspronkelijk vleier, later kwaadspreker betekent, dus waarschijnlijk vooral op concurrenten zal hebben geslagen¹⁾.

Op verschillende plaatsen heeft bij Hadewijch „die tijt” de betekenis van „de lente”: xxiv 1—3 „Die voghele singhen clare, Entie bloemen openbare Melden ons den tijt.” Andere duidelijke plaatsen zijn xvii 7 en xviii 3. Het is waar dat ook het Provençaalse „sazo” deze waarde kan hebben, maar ontlening aan het Duitse „diu zit” lijkt toch vrijwat waarschijnlijker.

Duitse invloed kan dus met zekerheid worden vastgesteld. Daarnaast blijft echter de mogelijkheid van Latijnse (geestelijke of wereldlike) invloed bestaan. Hoeveel we daarbij op het credit moeten schrijven van onbekende Nederlandse dichters, die de buitenlandse kunst hier reeds vóór Hadewijch kunnen hebben geïmporteerd, en mogelijk zelfstandig verder ontwikkeld, blijft bij gebrek aan feitelijke gegevens een open vraag.

Eén Nederlandse dichter is ons trouwens niet onbekend; zijn relatie tot Hadewijch kan en moet onderzocht worden: Hendrik van Veldeke. Afgaande op een totaalindruk van hun werk

¹⁾ Over „merkaere” en „lauzengier”: Wechssler t. a. p. blz. 200.

zou men zeggen, dat er nauwliks een groter tegenstelling denkbaar is dan tussen deze twee: Hadewijch met haar verfijnd en gecompliceerd zieleleven, haar virtuoze vormbeheersing, haar diepgewortelde „hoofsheid” en haar machtige geestelike harts-tocht, — mens van geweldige spanningen; Veldeke, figuur van geringe geestelike diepgang, nuchter en in zijn hart helemaal geen „troubadour”, — toegewijd, maar niet heel handig vakman, die bekoort door frisheid, pit, en een open oog voor de natuur.

Veldeke's nauwgezetheid op het punt van ritme en rijm bracht hem de roem van pionier der Duitse letterkunde ¹⁾, Hadewijch schreef tientallen jaren na hem een vers, dat de hoofse lyrieci ongetwijfeld „slordig” zouden hebben geacht, maar dat wij liever archaïes willen noemen ²⁾.

Uitgesloten lijkt het mij dan ook, dat Veldeke haar stijl of haar denkwijze noemenswaard beïnvloed zou hebben, of dat zij bijv. haar subtiel begrip voor hoofse termen als „hoghe minne”, „hoghe waen”, aan hem zou hebben te danken. Maar wij hebben ook de kleine, concrete feiten na te gaan, en dan zien we dat de overeenkomsten Veldeke—Hadewijch in elk geval te talrijk zijn om te negeren.

Dat Hadewijch en Veldeke vier verschillende strofeschema's gemeen hebben, zoals Jöris reeds heeft gekonstateerd, hoeft op zichzelf niets te betekenen. Zij kunnen ook uit gemeenschappelijke bronnen hebben geput, of bij het variëren op dezelfde grondvormen toevallig tot hetzelfde resultaat zijn gekomen. Hierbij voegen zich echter de parallellen die Bouman heeft ontdekt ³⁾:

Veldeke M. F. 59. 22.

In den tiden van den järe
dat die dage werden lanc
end dat weder weder kläre,
so vernûwen openbäre
die merlekine heren sanc,
die ons brengen lieve mâre.

Hadewijch xiv 1.

Ten blijtsten tide van den iare
dat alle voghele singhen clare
ende die nachtegele openbare
ons maket hare bliscap cont,
so hevet die herte meest sware,
die edele minne hevet ghewont.

¹⁾ Rudolf van Ems: „der wise man, der rehte rime allerêrste began.” Gottfried: „er impfete das erste ris in tiutescher zungen.”

²⁾ Hier steekt m. i. de kardinale fout in de redenering van Stracke: De assonancen in Hadewijchs Strophische Gedichten (Leuv. Bijdr. xi). Uitgaande van de onderstelling dat assonanties slordigheid of onbeholpenheid verraden, betoogt hij dat Hadewijch niet slordig of onbeholpen was, en dat *dus* haar assonanties in werkelijkheid corrupte plaatsen zijn. Zijn emendaties zijn echter op een zeer enkele na meer vernuftig dan overtuigend.

³⁾ A. C. Bouman: Die literarische Stellung der Dichterin Hadewijch. Neophil. viii.

In den tiden dat die rôsen
erzeigen manech scône blat,
sô flûket man den vroudelôsen,
die wrûger sîn an maneger stat,
want si der minne sîn gehat
ende die minne gherne nôsen.
Got mute ons van den bôsen lôsen.

Ghelijc dat ons die scone rose
metten dauwe comt uten dorne ghegaen,
so sal die mint dore alle bose
met toeverlaet hare storme ghestaen.
Hi sal vri, al sonder waen
dorewassen alle nose;
dies heeft die hertelose
sijn deel wel saen ghedaen,
daer vri sijn die amorose.

Het lied bij Hadewijch eindigt dan met een waarschuwing voor de „lose”.

De inhoud vertoont bij alle overeenkomst zulke sterke verschillen, dat daaruit zeker niet tot verband gekonkludeerd zou mogen worden. De overeenstemming in rijm (iare: klare: openbare: mare — iare: clare: openbare: sware; rosen: vroudelosen: nosen: bosen: losen — rose: bose: nose: hertelose: lose etc.) is echter wel zeer opvallend ¹⁾, een zekere gelijkenis in syntaktiese bouw komt daar nog bij, en het is uit het samengaan van al deze factoren dat men m. i. veilig tot een direkte samenhang mag besluiten.

Bouman heeft trouwens het materiaal niet uitgeput.

Die minne bedic ende mane
die mich hevet verwonnen al,
dat ic die scône dartû spane
dat si mēre min geval.
Gesciet mi alse den swane
dē singet alser sterven sal,
so verliese ic te vele darane.

Der minnen biddic ende mane
dat si die edele herten spane . . . .

Men seghet, die swane, als hi die doot
smaken sal, dat hi dan singhet.
Wat soe ye minne van mi gheboet,
dat willic dat si al volbringhe.

De laatste analogie, die ook door Bouman wordt aangevoerd, heeft op zichzelf als locus communis geen bewijskracht; in combinatie met zo'n duidelijke reminiscens als de eerste, wordt hij echter veelzeggend.

De eigenaardige betekenis van „lichten” brengt Bouman tot het naast elkaar plaatsen van

Ich bin vrô, sint ons die daghe
lichten ende werden lanc.

Die daghe lichten, die doncker waren.

¹⁾ Wel bewijst deze overeenstemming op zichzelf minder dan Bouman schijnt te denken; hij trachte maar eens een ander rijmwoord op -ose te bedenken dan die van Hadewijch, dan zal hij zien dat niet alleen ontlening, maar ook de bittere nood tot een gelijk resultaat kan voeren.

Heel wat opmerkelijker wordt deze parallel echter, wanneer men er xxxvii 5—8 naast legt, en daar in één strofe, die bovendien gelijk is aan de strofe van xxxiii, reminiscens plus rijmverwantschap aantreft:

Want ons die daghe werden lanc,
entie voghele hoghen haren sanc.
Dien minne doet soete al sijn bedwanc,
hi mach hare segghen lieven danc.

Rijmen M. F. 57. 10.
lanc: gedwanc:
danc: kranc.

Naar hetzelfde lied xxxvii voert ons de volgende overeenkomst:

M. F. 61. 33.

Swê ter minnen es so frût
dat hê der minnen dienen kan
ende hê dorch minne pine dût,
dês wale een minnesalech man.
Van minnen komet ons allet gût:
die minne maket reinen mut.
Wat solde ich sonder minne dan?

Had. xxxvii 21.

Ja, ghi sijt al, minne, ghij sijt so vroet.
Uwen name es minne ende van prise goet.
Hets emmer ghenoech al dat ghi doet,
wie dats blijft inden wedermoet.

Ook hier dus gelijkheid van rijmen, gepaard aan een overeenkomstige inhoud (lofied op de Minne).

Met deze feiten tot onze beschikking, beschouwen we ook de gelijke strofeschema's van Jöris met een ander oog. Wij herinneren ons verder, dat Veldeke tot de dichters hoort, die een biezonder ruim gebruik van de Natureingang gemaakt hebben, en dat hij het was, die het eerst de thematische woordherhaling, bij Hadewijch zo geliefd, in de Duitse literatuur heeft toegepast.

Wij merken op, dat hij het laatste niet alleen in zijn lyriek, maar ook in zijn epiek heeft gedaan. In de betreffende, uiterst merkwaardige, passage uit de Eneit (10253—10270) trekken de volgende regels onze aandacht:

Eneit 10256 vlg.

Wat helpet dich, Minne,
dat ic dus swelte enbinnen?
Du heits tonrechte Minne,
als ich dich noch erkinne,
du best een quele, Minne.

Vgl. Had. xxxvii 16.

Waerdi, Minne, minne, als ghij wel sijt,
waer soudi nemen vremden nijt,
daer ghi den ghenen met doresnijt,
die u gheeft cussen in alre tijt? ¹⁾

In beide gevallen toespraak tot de Minne, die men door het kwetsend verwijt dat zij geen „minne” is, als 't ware uit haar tent tracht te lokken. Hetzelfde lied xxxvii, dat ons al twee Veldeke-

¹⁾ Een zorgvuldige vergelijking der verschillende parallelplaatsen zou stilisties en psychologies buitengewoon boeiend zijn; men vraagt zich vergeefs af, wat Hadewijch toch wel bij de brave Veldeke, die zo in alle opzichten haar mindere is, gezocht en gevonden heeft.

reminiscenzen bracht, levert er ons dus hier hoogstwaarschijnlijk een derde ¹⁾.

De aangehaalde passage uit de Eneit is een onderdeel van de zgn. Lavinia-monoloog (10064—10388). Nu mag men van die monoloog zeggen wat men wil, men kan hem schools en zelfs vervelend noemen, maar een feit is, dat Veldeke hiermee in de Duitse literatuur een nieuw element heeft ingevoerd, de erotische vrouwenmonoloog, dat zowel in de lyriek als in de epiek epoche gemaakt heeft; de Frauenlieder der hoofse dichters (Hausen, Reinmar) staan bij Lavinia in de schuld, — het zou geen wonder zijn als Hadewijch voor haar wérkelijke „vrouwenliederen” tot dézelfde bron was gegaan. Wij kunnen ons in elk geval niet onttrekken aan de indruk, dat — om het neutraal uit te drukken — de Lavinia-monoloog, en ook het „college” dat Lavinia van haar moeder over de Minne krijgt (9800 vlg.), rijk zijn aan gemeenplaatsen die wij ook bij Hadewijch aantreffen.

Uit zulke, meer vage, overeenstemmingen konklusies te trekken lijkt mij echter ongeoorloofd, ook al zijn we van mening dat *enig verband tussen Veldeke en Hadewijch onweerlegbaar bewezen is.*

---

¹⁾ De grote meerderheid der reminiscenzen dus in lied xxxi—xxxviii!

HOOFDSTUK X.

TOT HET VERSTAAN VAN HADEWIJCHS LYRIEK.

Hoewel Van Mierlo misschien gelijk heeft, dat de „duisterheid” van Hadewijchs poëzie aanvankelijk vrij sterk overdreven is, dunkt mij toch dat èn hij èn Mej. Snellen de moeilijkheden van hun tekst hebben onderschat.

Men begrijpt immers een vers nog niet, wanneer men uit elke zin een betekenis, of zelfs een aannemelijke betekenis, heeft gehaald. 't Ideaal moet zijn, dat alle betekenis eruit gehaald wordt, dat men van elke overgang de zin begrijpt, van elke wending de gevoelswaarde, van elk woord de boventonen die het mee doet klinken. En zeker zal men daarnaar moeten streven bij een vers als dat van Hadewijch, waar zoveel onder de woorden, achter de beelden en „tussen de regels” verborgen ligt.

Dubbelbetekenis en gedachtesprong, die aan haar lyriek een schijn van onsamenghangendheid geven, leveren — goed begrepen — de sleutel tot het verstaan van haar verzen, zei ik reeds bij mijn bespreking van Lied XVIII ¹⁾. Voor de praktijk wil dat zeggen, dat men overal waar het logies verband verstoord lijkt, naar de onuitgesproken of slechts half uitgesproken verbindingsgedachten moet zoeken, die naar mijn overtuiging zelden of nooit ontbreken, en die een essentieel deel van het vers zijn.

Een prachtig voorbeeld levert ons al dadelik het 1e lied. Drie verschillende dingen zijn er daarbij in haar geest: de moeilijkheden die haar persoonlijk en haar geestverwanten worden aangedaan door de mensen ²⁾, de strijd om het bezit der „minne”, en in de aanhef ook het jaargetij, de druk van het sombere winterweer. Zo doelt de Natureingang op een drievoudig leed, en geeft uiting aan haar vertrouwen dat dit in de toekomst állemaal in orde zal komen:

- 1   *Ay, al es nu de winter cout,
Cort die daghe entie nachte langhe,
Ons naket saen een somer stout,
Die ons ute dien bedwanghe
Sciere sal bringhen;*

¹⁾ Hiervóór blz. 154.

²⁾ Wat dit voor moeilijkheden en wat dit voor mensen waren blijve hier buiten bespreking.

Het „bedwanc” van de winter, van de vremde, van de nog onveroverde Minne, geen van die alle zal blijvend zijn:

5 *dats in schine* [dat blijkt]
Bi desen nuwen iare.
Die hasel bringhet ons bloemen fine,
Dat es een teken openbare.

Onlogies, zal men zeggen; maar psychologies volkomen verantwoord: de stemming van het „Nun armes Herze, sei nicht bang, Nun musz sich Alles, Alles wenden” is algemeen-menselijk. — Dat het „teken openbare” inderdaad zo zwaar van inhoud is, blijkt duidelijk uit de terugslag op dit woord van prachtig vrouwen, de smartelijke afscheidsgroet aan haar genoten:

9 *Ay, vale, vale milies,*
Ghi alle die nuwen tide
— *Si dixero non satis est* — [Als ik het zeg, is het
Om minne wilt wesen blide. nog niet genoeg]

Een afscheidsgroet die onder het uitspreken alweer wordt tot een woord van bemoediging. Zij spreekt immers tot de ridderlike geesten, die „om minne” niet alleen leed en strijd aanvaarden willen, maar daarbij zelfs „blide” willen zijn, ja meer blide dan met woorden uit te drukken is: „si dixero non satis est”.

Uit die stemming van trotse, ridderlike moed, die overmoed zou zijn wanneer hij niet tevens op de „belofte” in de Natureingang was gebaseerd, ontspringt dan de tweede strofe:

13 *Ende die van fieren moede sijn,*
Wat storme ¹⁾ hen dore die minne
Ontmoet, ontfaense also fijn
Else „Dit es daer ic al an winne [Alsof ze zeggen willen:
Ende winnen sal; god gheve mi al „Dit es . . . .]
Datter minnen best become;
Na haere ghenuechten weghe mesval [naar haar welbehagen
Si mi die meeste vrome.” wil ik ongeluk als mijn
grootste voordeel aan-
vaarden]

¹⁾ Ik ga nu op de beeldspraak nog niet in: de zomer als de jonge held, die de maagd uit haar bedwanc verlost, ... of moeten we zeggen als aanvoerder van een ontzettingsleger, die zijn heraut, de bloeiende hazelaar, voor zich uit stuurt; de storm, die zowel aan het slechte jaargetij herinnert als aan de aanvallen op de belegerde vesting, en tevens de naam is voor het bijna ondraaglijk psychies lijden, dat het gemis van de Minne veroorzaken kan.

Die laatste regels hebben alweer een ingetogener, deemoediger klank: zij onderschat de moeilijkheden niet meer. Het refrein is een zegenwens voor haar genoten, die wel een zéér zware taak („Si dixero non satis est”) op zich genomen hebben:

- 21 *Ay, vale, vale milies,
Ghi alle die avontuere
— Si dixero non satis est —
Wilt doghen om minnen natuere.*

Als lóód wegen haar nu ineens de moeilijkheden: het afscheid, de „vremde”, die haar en haarsgelijken maar niet met rust willen laten, de wanhopige strijd om de Minne:

- 25 *Ay, wat salic doen, alendech wijf?
Met rechte maghic tghelucke wel haten; [het lot, de fortuin]
Mi rouwet wel sere mijn lijf:
Ic en mach minnen noch laten.*

En het ergst van alles is de twijfel aan zichzelf en aan de zin van het leven dat zij gekozen heeft, die haar nu plotseling overvallen:

- 29 *Terechte mi es beide fel, [vijandig]
Gheluc ende avontuere;
Ic dole mijns, en es niemant el; [„ik ben mijn
Dat scijnt ieghen natuere. richting kwijt”]*

„Terechte” laat mij, die niet meer zeker van mezelf ben, en hulpeloos naar morele steun van anderen rondzie, alles in de steek: „Die Sich-Verlierenden lässt Alles los”, zegt Rilke. — Nu heeft zij geen bemoedigende woorden meer te spreken, de rollen zijn omgekeerd: enkel een groet

- 33 *Ay vale, vale milies,*
en een vraag om medelijden, niet eens om hulp of troost:

*U allen laet dies ontfaermen
— Si dixero non satis est —¹⁾
Dat minne mi dus laet carmen!*

Maar het is de Minne die haar „laet carmen”, het is de Minne, waarvoor zij lijdt en vervolgd wordt; die vervolging is haar eer, dat lijden om de Minne haar verdienste. Als zij nu haar vertrouwen

¹⁾ Deze regel kan zowel bij het „ontfarmen” van de voorafgaande als bij het „dus” van de volgende horen.

en haar toewijding herdenkt, en de ondank waarmee de wereld haar beloond heeft, dan is zij nog wel weemoedig, maar niet meer ontevreden gestemd.

- 37 *Ay, ic was ye op die minne stout* [vertrouwde haar te
Sint icse ierst hoerde noemen, zullen veroveren]
Ende verliet mi op hare vri ghewout;
Dies willen mi alle doemen:
Vriende ende vreemde, ionghe ende out,
Dien ic in allen sinnen [in alle opzichten]
Diende ye, ende was van herten hout,
Ende onste hen allen der minnen.

Zelfs durft ze nu, ondanks alles, anderen weer te raden om haar voorbeeld te volgen:

- 45 *Ay vale, vale milies;*
Ic rade hen datsi niene sparen,
— Si dixero non satis est —
Hoe ic hebbe ghevaren ¹⁾.

Drie strofen worden nu gewijd aan de vreemden, die hun lichtvaardige kritiek liever voor zich moesten houden; en dan klinkt het zacht-verwijtend:

- 85 *Der menschen sinne sijn so clene,*
Daer mach god wel vele boven.
God es van allen wijs allene:
Dies salmen hem alles loven [alles = voor alles]
Ende laten hem sijn ambacht doen
In wreken ende in ghedoghen;
Hem en es gheen werc so verre ontvloen
En comt hem al vore oghen. [of het komt hem etc.]

Maar die strofe is niet alleen een terechtwijzing aan de vreemden, maar tevens een troost voor de vrienden, wier ijver en geduld zeker niet onbeloond zullen blijven; het refrein klinkt dan ook bijna als een gelukwens:

- 93 *Ay vale, vale milies,*
Die hen der minnen volgheven,
— Si dixero non satis est —
Ende haren oghen ghenoech volleven.

¹⁾ Deze regels heeft men op twee manieren te lezen, ten eerste: „Ic rade hen datsi niet en sparen, hoe slecht het mij ook vergaan is”; ten tweede: „Ic rade hen datsi niet en sparen; maar het is niet met woorden te zeggen, hoe ic hebbe ghevaren”.

Men ziet het: op het oog een vrij losse verzameling mooie strofen, met een refrein waarvan de functie lang niet altijd duidelijk is, — bij aandachtiger beschouwing een hechte keten, waarin de minst in 't oog vallende schakels niet de minst belangrijke zijn.

Iets dergelijks is het geval met xxvii. De eerste strofe lijkt er wel helemaal los bij te hangen ¹⁾, en de tweede en derde zijn op het oog niet veel beter. De quintessens van α is een klacht „dat men der minnen es so fel; Hare rike gheleer wert sere testoert, Daer minne bi soude sijn gheëert”; β getuigt van de macht en grootheid van de Minne, γ van de bittere ervaringen die de minnende bij zijn minnedienst opdoet. Alleen voor wie Hadewijchs vlugge geest in al zijn bewegingen heeft leren volgen, komt hier samenhang in.

„Dat men der minnen es so fel”, wil zeggen dat de „vremde” het de minnenden lastig maken; zij trachten de dienst der Minne zoals Hadewijch en haarsgelijken die opvatten, te belemmeren, en verkorten daarmee (volgens Hadewijch) de rechten van de Minne zelf. Maar dat zal hun niet meevallen, want de Minne is zo machtig, zij „bedwinghet al dat levet” (15). Zij verbeelden zich, de Minne aan zich te kunnen onderwerpen, maar „Wie hevet Minne dan dien si hare ghevet? Dien si yet ghevet hi maecht ontfaen” (16, 17). Men kan de Minne alleen overwinnen door deemoedig af te wachten of zij zich geven wil.

Inderdaad, dat weten de minnenden bij ervaring: „Dien si yet ghevet, hi maecht ontfaen. Doch selen wi hare met sconen dienste sijn onderdaen, Ende bidden der gheweldegheer minnen Dat si ons hare cracht doe bekinnen” (17—20). „Hare cracht doen bekinnen” op twee manieren: ten eerste door haar tegenstanders, de „vremde”, te verpletteren, en ten tweede door haar vereerders het geluk der minne te doen smaken.

Maar, zegt Hadewijch met iets van spot, de Minne kon wel eens een andere opvatting hebben van het „hare cracht doen bekinnen” dan haar ijverige aanhangers. „Hets ene harde scone bede Te biddene om hogher minnen cracht” (21—22), maar men mag wel weten wat men begint, want „dien si ghevet minne na minnen sede, Si worptenne in selke ene hacht [gevangenschap] Dat hine mach meer ontgaen. Die de minne verwint, hi wert selve verdaen (o heren die de „minne” bevechten wilt, en o vrienden die de cracht van de minne oproept!) So es hi ghewacht

¹⁾ Het verband dat door Van Mierlo gelegd wordt, is vrij vernuftig, maar zonder enige twijfel onjuist.

[Dàt is de manier waarop ze hem beschermt]. Ende dien si ghevet voeden vertertse al tsine in nuwer iacht . . .” etc. (23—27).

Gaf ik deze passages met het oog op de gedachtesprong, ook van de dubbelbetekenis zijn we al voorbeelden tegengekomen. We ontmoetten niet alleen passages die een dubbele portée hadden (I 1—8, 85—92, XXVII 16, 17), maar ook woorden in dubbele betekenis (het opvallendst „storm” I 14), en zinsdelen met tweeërlei functie (I 35, 48).

Een vreemd verschijnsel, die dubbelbetekenis bij Hadewijch; een verschijnsel zo vreemd, zo ongewoon, dat men het blijkbaar nooit heeft dūrven opmerken, — hoewel een aantal voorbeelden ervan toch letterlik in het oog springen, en verschillende passages zonder dubbelbetekenis eenvoudig niet te verklaren zijn. De zorg, waarmee de beide uitgevers van de tekst, Mej. Snellen en Dr. van Mierlo, in dubieuze gevallen hebben vastgesteld welke opvatting hun alles welbeschouwd het aannemelijkst voorkwam, en de overtuiging waarmee ze die opvatting dan verdedigen, — niet zonder in de loop der jaren eens van mening te veranderen en na rijp beraad voor de àndere mogelijkheid te opteren ¹⁾ —, dat alles doet min of meer humoristies aan, wanneer men eenmaal ontdekt heeft dat herhaaldelik èn het een èn het ander juist is.

Parallellen voor dit merkwaardige verschijnsel te vinden is niet zo eenvoudig; bij het woord storm in I 14 kunnen we nog denken aan een metafories woord, waarvan de letterlike betekenis biezonder levendig is gebleven. Men moet dan echter wel bedenken, dat de metafoer wel op een „psychische Doppelwirkung” (Wundt) berust, maar dat hij normaliter toch maar éne betekenis heeft, nl. de figuurlike. Wanneer, zoals in het onderhavige geval, óók de letterlike betekenis moet gelden, dan is dat reeds iets exceptioneels.

Wij kunnen ook denken aan het dubbeleffect der symboliek, gangbaar zowel in de litteraire als in de beeldende kunst, waarbij ook maar een ding uitgedrukt wordt, terwijl er twee worden bedoeld. Daar hebben we echter niet te doen met een woord of een voorstelling die tweeërlei interpretatie toelaat, maar met een letterlike betekenis, die langs de weg der associatie in de geest van de hoorder of toeschouwer een tweede, symboliese, oproept.

¹⁾ Van Mierlo: De Poëzie van Hadewijch, Kon. Vl. Ac. April 1931.
Mej. Snellen: Hadewijch, Een bloemlezing, 1932.

Dat aan het publiek twee heterogene indrukken tegelijk te verwerken worden gegeven, is een verschijnsel dat wij allen kennen uit de geluidsfilm. Sedert het geluid daarbij niet meer eenvoudig de begeleiding van het beeld vormt, maar zelfstandig, „contrapuncties” wordt toegepast, raken wij getraind op het versmelten van gehoors- en gezichtsindrukken die in schijn niet bij elkaar horen, en kennen wij de eigenaardige psychiese spanning die daardoor ontstaat. Wat in zijn enkelvoudige vorm simpel leek, wordt door het dubbeleffect gecompliceerd, wat op zichzelf banaal en nietszeggend zou wezen, krijgt in het verband een beklemmende betekenis; het gebeuren dat klein, verward en redeloos was voor wie het van al te dichtbij waarneemt, krijgt a.h.w. perspectief, en onthult zich als groots, diepzinnig, komies, tragies, voor wie door het dubbeleffect tot een vollediger waarneming in staat is gesteld.

Dit is het dubbeleffect dat Hadewijch nastreeft, deze psychiese spanning is het, die zij op haar hoorders tracht over te dragen. Op deze manier tracht zij haar eigen gecompliceerde zielstoestand, het paradoxale wezen van de Minne, en de tegenstrijdigheden van het mystieke leven tot uitdrukking te brengen. Het is waar, men kan ook iets van dat effect bereiken door de heterogene indrukken op elkaar te laten volgen, wat Hadewijch niet zelden in praktijk brengt, maar de sterkste werking bereikt men in de litteraire kunst zeker, wanneer de taal toelaat de beide begrippen in één woord of één wending uit te drukken.

Men kan niet anders zeggen, dan dat Hadewijch op zulke effecten „jaagt”, en dat zij daarbij soms verder gaat dan waar wij de grenzen van de goede smaak zouden trekken; maar men moet toegeven dat haar virtuositeit in het hanteren van dit stijlmiddel aan het wonderbaarlike grenst, en dat zij er soms resultaten mee bereikt, die op geen andere wijze te bereiken waren ¹⁾.

¹⁾ Een heel mooi, maar volkomen geïsoleerd modern voorbeeld van dit dubbeleffect vindt men bij Leopold (Verzen, Eerste bundel, blz. 84). De dichter spreekt daar van „lichte peppelblaren, driftig en druk, zonder bedaren”, en heeft dan plotseling de trouvaille „en popelhartjes allen waren”; men ziet het, dat „popelhartjes” zowel hartvormige populierenblaadjes als popelende hartjes kan betekenen, en dat op het populierenblad met zijn driftige beweeglijkheid die naam zo prachtig van toepassing is, is niet meer dan een toeval. Het is maar de vraag of een dichter zich zulke toevalligheden van de taal weet ten nutte te maken. — Verdienstelijke pogingen in deze richting kan men bij sommige auteurs in hun titels aantreffen; zo wanneer Galsworthy een hoofdstuk „Fine Fleur Forsyte” noemt, en daarmee niet alleen wil zeggen dat Fleur Forsyte „fine” (slim) is, zoals haar Franse moeder dat uitdrukt, maar ook dat deze harde jonge vrouw, die zo goed haar zin weet te krijgen, de „fine fleur” van het geslacht Forsyte is.

Men moet ook bedenken, dat wat zij hier doet voor Hadewijch niet alleen is het kunstig partij trekken van coincidenties, maar tegelijk het *ontdekken van verborgen samenhangen*. Wanneer zij het woord „minne” in talloze betekenissen gebruikt, die variëren van amor tot caritas, van de gemoedsstemming van de mysticus tot de Venus der hoofse dichters enerzijds en tot God-zelf anderzijds, wanneer zij al die betekenissen op de meest verbluffende wijze door elkaar vlecht, dan is dat omdat zij tussen al die „minnen” een mystiek verband voelt. Zo kan zij haar minne aan aardse voorbeelden toelichten, aan de hand van 1 Cor. XIII tegen kritiek verdedigen ¹⁾, en in XII 69, 70 van Minne = de Geliefde zeggen: „In hare ghenaden staen si, Die sonne, die mane, die sterren”.

Hadewijch ziet echter ook samenhangen waar iemand die leeft na de M. E. ze niet wil en kan zien, ja, waar de moderne mens nauwliks begrijpen kan dat zij ze gezien heeft. Volgens het, natuurlijk door de tijdgenoten zo niet geformuleerde en zo niet bewustgemaakte axioma dat vorm en inhoud één zijn ²⁾, hangen woordklank en woordbetekenis organies samen, zijn de „nomina consequentia rerum”. „Hine mach niet sterven dien minne gheraket: Haren name „amor” es: van der doot”, zegt Hadewijch (II 39—40), en men zou zeer verkeerd doen daar een grapje in te zien.

Daarom moet er ook tussen de betekenis van gelijkkluidende woorden, onverschillig of ze etymologies al of niet samenhangen ³⁾, verband bestaan. Wanneer bijv. één woord doghen zowel lijden als deugd kan betekenen, dan is dit voor Hadewijch een aanwijzing te meer dat men door lijden deugd verwerft, en dan is haar „spel” met de woorden doghen en doghet in werkelijkheid bloedige ernst. Als zij dan XXVIII 61, 62 zegt „Die minnen niet ne doghen, Ic gheve hen goeden raet”, dan lijdt het geen twijfel of ze bedoelt daarmee „Degenen die niet voor de Minne lijden, die dus in de ogen der Minne niet *deugen*, en haar inwerking niet *ondergaan*”. ⁴⁾

Wanneer Hadewijch in Br. XVIII 63 vlg. een definitie van het begrip „siele” zal geven, lezen we: „Siele es een wesen dat sienlec es gode ende god hem weder sienleec”. Men heeft er zich het hoofd over gebroken waar deze dichterlike maar vreemde definitie vandaan kwam; men had zich evenwel de moeite kunnen sparen

¹⁾ Lied xx 51—60 is, wat merkwaardigerwijs nog door niemand schijnt te zijn opgemerkt, een parafraze (en wat voor een!) van 1 Cor. XIII 8—10, 12—13.

²⁾ Zie ook blz. 139—140.

³⁾ Aan wetenschappelijke etymologie doet de Middeleeuwer natuurlijk niet.

⁴⁾ Vgl. ook Vis. IX 57 vlg., x 34, Rgd. v 3 vlg.

er bij Latijnse auteurs naar te zoeken, wanneer men begrepen had dat hij berustte op een Nederlandse „valse etymologie”: siele — sienlec¹⁾).

Zonder nu te willen beweren, dat Hadewijchs gebruik van polyseme woorden en zinsdelen à double usage altijd zo diepzinnig bedoeld is (zij houdt tenslotte als een echte artiste van „iets moois”, is bij de minnesänger in de leer geweest, en versmaadt het virtuoze effect niet), geloof ik toch dat hiermee het gezichtspunt is aangegeven, waaronder we haar dubbelbetekenissen hebben te beschouwen. Een overzicht van de vele plaatsen waarop m. i. deze sleutel past, kan ik hier niet geven²⁾. Voor het ogenblik verwijs ik de lezer naar enige voorbeelden, genoemd op blz. 82, en naar mijn parafrase van de aanhef van Br. I op blz. 156.

Wanneer ik nu tot slot Lied xxxi en xvii uitkies voor een uitvoerige behandeling, dan heeft dat een meervoudig doel. Primo leveren zij een biezonder mooie illustratie van de in dit hoofdstuk geuite beweringen, en dat naar ik hoop in leesbaarder vorm dan losse „gevallen”. Ten tweede zijn ze, juist door dit eigenaardige karakter, in de uitgaven van Snellen en Van Mierlo al zéér onvoldoende tot hun recht gekomen, terwijl toch vooral xvii, dat als haar meesterwerk geldt, een betere behandeling verdient. Tenslotte kan ik hier dan ook demonstreren, welke minimum-eisen m. i. aan een werkelijk goede uitgaaf van de Lieder en gesteld zouden moeten worden.

Lied xxxi I *Om grote minne in hoghe ghedachte*
Willic wesen al minen tijt,

(al minen tijt, rudiment van de traditionele Natureingang; hoghe ghedachte, ongeveer de hoofse „høhe muot”). Voor die hoghe ghedachte is reden,

3 *Want si mi met harer groter crachte*
Mine nature maect so wijt, ...

dat de hele wereld mij te klein voorkomt, zouden we verwachten; maar we vinden juist het tegenovergestelde:

5 *Dat ic mijn wesen al verpachte*

Trots en vernedering in één zinnetje samengesmeed: zo wijd,

¹⁾ Ook dergelijke valse etymologieën vindt men meer in Hadewijchs geschriften, wanneer men op het verschijnsel eenmaal verdacht is.

²⁾ Ik hoop daarvoor elders binnenkort gelegenheid te vinden.

zo ruim, zo vrij en machtig ben ik geworden, dat ik . . . me aan handen en voeten gebonden aan haar uitlever, — máár:

6 *In die hoghe gheboert van haren gheslachte.*

(om in en van haar herboren, „van 't hemelsche geslacht" te worden). In die paradoxale toestand verkeert zij nu:

7 *Alsic wil nemen vri delijt*

(„vri" naar mijn recht, overeenkomstig mijn hoghe gheboort van haren gheslachte)

8 *So werpt si mi in hare hachte.*

Nu, dat is ook zo erg niet:

9 *Ic waent wel liden sonder scade
Dat ic in minnen dus ben bevaen,
Wiltsi mi alle die nauste pade
Van haren weghe doen verstaen.*

Hier liggen een aantal betekenissen over en door elkaar; de eerste is het bijna brutaal-nonchalante „Nou, ik zal 't wel te boven komen, hoor, dat ic in minnen dus ben bevaen"; maar de tweede is het deemoedig-vrome „Ik heb vertrouwen dat ik ongedeerd dit gevaar te boven kom, als de Minne mij daarbij maar de weg wijzen wil"; tenslotte is „liden sonder scade", lijden en toch niet lijden, zeker ook als een mystieke paradox te verstaan. — „Die nauste pade" kunnen betekenen: „nauwkeurig, precies de paden", maar ook: „de verborgen, intieme, aan het grote publiek onbekende paden"; ten derde bevatten ze niet onwaarschijnlijk een reminiscens aan „het smalle pad".

„Ic waent wel liden sonder scade", maar ondertussen

13 *Alsic mi wane rusten in hare ghenade,
Verstormt si mi met nuwen rade.
Dits een wonderlijc verslaen*

d.w.z. dat is toch wel een eigenáárdige manier om iemand te helpen, om zijn dorst te lessen. Datzelfde regeltje verliest echter zijn schampere toon in de volgende betekenis:

15 *Dits een wonderlijc verslaen:
Sosi meer mint, so si meer lade.*

Dit is het wonderlike, het paradoxale van de Minne: haar

verslaen [genezen] is verslaen [neerslaan, doden]: Sosi meer mint, so si meer lade.

Op deze wonderlikheid wordt nu even doorgeborduurd:

- 17 *Dit es een wonder groet te verstane:
Der minnen nemen ende hare gheven;
Alsi mi gheeft troest te ontfane,
So wordet vruchten ende beven.* [dan wordt de troest zelf tot . . . .]

Dáárom, omdat dat wonder vaak boven onze bevating gaat,

- 21 *Der minnen biddic ende mane,
Dat si die edele herten spane* [tot zich trekke]
Dat si in minnen toene dus bleven [in 't gezicht van de
In nederen twivele, in hogen wane. Minne]

„Nedere twivel” en „hoghe waen” zijn immers het lot van de minnende, want

- 25 *Troest ende mesloene in enen persone
Dats wesen vander minnen smake.
Al levede die wise Salomoen,
Hi liete te ontbindene so hoghe sake.* [te verklaren]
Wine werdens berecht in gheen sermoen:
30 *Die sanc verhoghet alle toen.*

In die laatste regel liggen de betekenissen weer in lagen; de betekenis die 't verband eist is „Dat gaat boven menselijk begrip”, of als we 't beeld ongeschonden willen laten: „Dat lied staat te hoog voor mensen om te zingen”, daar kunnen wij niet bij. In de tweede plaats betekent het „Dit lied gaat alle liederen te boven”, en tenslotte nog (vgl. het woord „toen” in r. 23) „Dat lied is heerliker dan alles wat ons hier *vertoond*, voorgespiegeld wordt.” Die laatste beide betekenissen, met hun verrukte verwachting van wat vulgo de „eeuwige zaligheid” heet, vormen de verbinding met 31, 32, die er anders los bij zouden hangen:

- 31 *Die tijt daer ic altoes na hake
Hevet in hem selven noch den loen.*

„Die tijt daer ic altoes na hake” is namelijk het „eeuwige Leven”. Maar tegelijk is er in die woorden een stille polemiek: het haken naar „die tijt” (de lente) is zo'n geliefd minnesängermotief, — en zo'n diepgewortelde menselijke neiging. Een kortzichtig, kinderlik verlangen, zegt Hadewijch (óók tegen zichzelf!), want

de lente gaat weer voorbij, stelt tenslotte teleur¹⁾, maar déze „tijt” „hevet in hem selven den loen”.

- 33 *Haken, merrén, beiden langhe*
Na dien tijt, die selve es minne

(Minne is Christus, Christus is het Leven, en het Leven is die staat van mystieke vereniging waarnaar zij „haakt”)

- 35 *Doet versmáden vremde ghemanghe,* [omgang]
Ende toent verliese ende groet ghewinne.
Fierheit raedt mi dat ic hanghe [mijn ridderlike
So vaste in minnen, dat ic bevanghe gezindheid raedt
Een wesen boven alle sinne: mij]
40 *Die toen verhoghet alle sanghe.*

R. 40 betekent dus ongeveer hetzelfde als 30, dat er formeel het omgekeerde van is; de omkering dient alleen voor het rijm, — en het virtuoze effect. We zouden hem kunnen weergeven als „Die toon gaat alles wat wij zingen — en in liederen uitdrukken — kunnen, te boven.” De tweede betekenis „vertoning”, die hier feitelijk geen rol speelde, duikt naast „toon” weer op in de volgende regel:

- 41 *Die toen die alle sanghe verhoghet*
— Die meinic: minne in haer ghewout
(Ic sechs een luttel)²⁾ — en doeck ghetoghet
Den vremden herten die sijn cout,
Ende cleine om minne hebben ghedoghet.

Vertaald: Die sublieme „toon” — die ik nu maar kort aanduid met „minne in haer ghewout” — moet niet vertoond worden aan de vremde herten die etc. — De laatste anderhalve regel zijn dan *ἀπο κοινου* op te vatten:

- 44 *(de) herten die sijn cout*
Ende cleine om minne hebben ghedoghet,
Sine weten niet, dat minne vertoghet [vertoont]
Hare rike den fieren die sijn stout
Ende in die minne werden ghesoghet.

Het kunstige spel met de woorden toen — ghetoghet, doeck —

¹⁾ Men denke aan Gossaerts klacht over de steeds hernieuwde en nooit vervulde belofte van:
De lenten, wier onvruchtbaarheid
Het langoureuze jaar beschreit . . . .

²⁾ Interpunctie van Snellen; wat is echter precies de betekenis van „minne in haer ghewout”?

ghedoghet, dat zich van r. 23 tot 46 door het vers slingert, is hier inderdaad niet anders dan een spel, zonder diepere zin ¹⁾).

49 *Ghewout van minnen die al verwint*
Die es te verstande onghedoert.

Zij heeft in 42 van „minne in hare ghewout” gesproken, maar, zegt zij, dat is voor de profani nooit te begrijpen („te verstande onghedoert”). Tegelijk vertellen die beide regels echter heel wat over de ghewout van minnen, wanneer men niet een profanus is die over de dubbelbetekenissen heen leest: a. „Ghewout van minnen”, die alles te boven gaat, b. de macht van de minne, die onoverwinnelijk is, die is a. onbegrijpelijk, b. vreselijk om te ervaren, c. op mystieke wijze te verstaan zonder horen. — Nog meer wordt er geopenbaard: Zij is te verstande onghedoert,

51 *Ende bi in dole ende verre bekint*

[a. Dichtbij ons in ons dwalen, en ver als we menen haar te kennen; b. dichtbij verwarrend, verbijsterend, maar bekend op een afstand.]

52 *Ende een vrede die alle vreden stoert*
Den vrede (i. de vrede) dien men in minnen ghewint,
Daer men hare wesen al met versint.

[En een vrede die a. aan alle „vrede”, alle rust een eind maakt, b. „alle verstand te boven gaat”, alle andere vredes achter zich laat, is die vrede „dien men in minnen ghewint”.]

55 *Die wert ghesoghet in hare confoert,*
Die hem met minnen in minnen dus mint.

[D. i.: alleen hij verwerft die vrede en wordt „ghesoghet in hare confoert”, die „dus”, op de boven aangegeven wijze, mint ²⁾.]

57 *Die dus in minnen wilt vervaen*

[vervaen, a. ontvangen, in de geest van het conubium spirituale, b. steunen op, alles verwachten van de Minne]

¹⁾ Ik wees er al op, dat er niet altijd wat achter Hadewijchs homonymen en bijna-homonymen steekt.

²⁾ Een twijfelachtig, maar gelukkig niet heel belangrijk punt is „hem” in 56; is dat „zichzelf”, of „de Minnaar”, of misschien een verschrijving voor „haar”, i. e. de Minne?

- 58 *Hine sal ontsien cost noch scade*
Noch pine; hi sal met allen staen
 60 *Int alre nauste van minnen rade,*
Ende met hoghen dienste sijn onderdaen
In al hare comen, in al hare gaen:
Die dit op minnen trouwe dade

[in vertrouwen op de „trouw” van de Minne, die geen dienst onbeloond laat]

- 64 *Hi soude in minnen al minne volstaen.*

Ook voor *Lied XVII* is de onophoudelijk, soms van regel tot regel, wisselende stemming karakteristiek. Het maakt bijna de indruk van een dialoog, waarin de stemmen van vertrouwen en wanhoop, van aanvaarding en verzet elkaar voortdurend afwisselen. Dit geeft er het fel-dramaties karakter aan, geeft het ook die argeloze (of moeten we zeggen „rücksichtslose”) oprechtheid, die onmiddellijkheid van leven, die zelfs in een lyriese uiting toch gewoonlijk weggestileerd wordt. Het „thema” wordt aangegeven in de eerste strofe: „Al hevet die minnare ongheval, hi sal in allen groyen”; dit is als het ware de stelling, die de hoopvolle stem op zich neemt te bewijzen.

Maar het bewijs wil niet erg vlotten, want wat zij daar met zo'n verbeterde overtuiging voorop heeft gezet, daar is Hadewijch zelf eigenlijk helemaal niet zo zeker van. Ze wilde het alleen zo zielsgraag zichzelf aanpraten. „Doch gheet die hasel bloyen,” zegt ze triomfantelijk tot haar eigen twijfel. — Maar in haar diepste hart weet ze waarschijnlijk al wel dat de hazelaar geen al te betrouwbare belofte is, want dat hazelaars „in deemsteren tide bloyen vroech, ende men langhe hare vrocht moet wachten” (53, 54). Eerste boden van de lente, ja; maar ook van het ondraaglijk-lange wachten het symbool.

In de Natureingang begint de stille strijd al, met slag en terugslag van de stemming, argument en contra-argument. De lichte, vertrouwende stem zet in:

XVII I *Als hem die tijt vernuuen sal . . . .*

maar onmiddellijk riposteert de donkere stem:

Nochtan es berch ende dal
Wel doncker ende ontsiene overal.

Het vertrouwen laat zich niet terneerslaan; het beschikt over een onweerlegbaar argument:

4 *Doch gheet die hasel bloyen;*

en trekt daaruit onbeschroomd de konklusie waar het tenslotte om te doen is:

5 *Al hevet die minnare ongheval,
Hi sal in allen groyen.*

En niet alleen een belofte was de bloeiende hazelaar, maar ook een voorbeeld ter navolging: hij symboliseert het ridderlike, heldhaftige wagen tegenover de burgerlike neiging om „geen kwade kansen te nemen”; zo moet ook de minnare doen, en het zal hem wèl gaan.

Maar na dit geforceerde vertrouwen komt de terugval; zij had het naderen van de lente symbolies als een belofte voor het eigen leven verstaan, maar nu, zichzelf moedwillig verkeerd begrijpend, valt zij uit:

7 *Wat hulpet hem bliscap ochte tijt,
Die gherne in minnen name delijjt.*

[Nu ja góed, ik wil wel geloven dat het lente wordt, maar wat heb ik daaraan?]

8 *(Die gherne in minnen name delijjt)
Ende niet en vint inder werelt wijt
Daer hi met trouwen op mach rusten
Ende vri toe segghen: „lief, ghi sijt
Die minen gront mach custen.”*

Wonderlik veelzijdig is zo'n strofe; de strekking is een klacht over het leed van de mystieke minne, die haar object niet vinden kan, en nu met zichzelf geen raad weet. Het beeld, als vaker bij Hadewijch, is uitgesproken eroties: de eerste beide regels zou men zich ook in de Minnesang, ja zelfs bij de Vaganten kunnen denken. Waar is de hele M. E. vindt men echter een opvatting van de liefde van man en vrouw, die zich in adel en diepzinnigheid met r. 10—12 meten kan?

13 *Wat mach hem bliscap ommevaen,
Die minne in hachten heeft inghe ghedaen*

Niets was er dat zij smarteliker, hartstochteliker verlangde, dan

door Minne „ommevaen” te worden, maar in déze omstrengeling van de Minne is geen vreugde, dit is gevangenschap, slavernij.

*(Wat mach hem bliscap ommevaen,
Die minne in hachten heeft inghe ghedaen,
Ende die de wijdde van minnen woude ommevaen
Ende vri ghebruken in trouwen?*

(Let op de paradoxe verbinding van „vri” en „in trouwen”, die ook r. 10, 11 al voorkwam).

17 *Meer dan sterren anden hemel staen
Hevet die minne dan rouwen.
Dat ghetal diere rouwen moet sijn ghesweghen;
Die grote sware waghen bliven ongheweghen;
Daer ne gheet gheen ghelike ieghen;*

[a. daar kan niets tegen „opwegen”, b. daarvoor is geen enkele vergelijking bruikbaar].

22 *So eest best dat mens begheve.
Al es mijn deel clene, ic hebber verdreghen.
Mi gruwelt dat ic leve.*

Met reden, immers

25 *Hoe mach hem gruwelen ende rouwen tleven,
Die sijn al hevet op al ghegheven [alles op een
Ende in donckeren dole wert verre verdreven kaart gezet]
Daer hi meer ne waent doen here,
Ende in onthopenden storme al wert tewreven;*

Het beeld van het uit de koers geslagen en door storm belopen schip drukt tweërlei „rouwe” uit: het ene is de „onthopende storm” (storm als mystieke term), maar het andere is dat zij „al op al hevet ghegheven” en zich nu hopeloos verdwaald voelt, d.w.z. *twijfelt* of ze daar wel goed aan gedaan heeft.

30 *Wat rouwen gheliket dien sere?*

In deze uiterste nood roept zij anderen om hulp aan:

31 *Ay, ghi fiere, die als met minnen ghestaet
Ende vri levet in hare toeverlaet,
Ontfarmt der verdeylder, die minne verslaet
Ende met onthopenden ellende gheet nopen.*

In deze passage liggen onder de moderne abstracte betekenissen

van de woorden voortdurend de oude, letterlike, verborgen: Gij fieren, die *a.* met uw liefde alles aandurft, *b.* alles aandurft met de steun van uw machtige bondgenoot Minne, en die veilig-en-naar-uw-eigen-zin leeft omdat ge haar als toevlucht (asyl?) hebt, *a.* hebt medelijden met de ongelukkige die onder haar minne bezwijkt, *b.* ontfermt u als een goed ridder over de veroordeelde, die de Minne dreigt dood te slaan, en die zij met ballingschap (vogelvrijheid?) het leven ondraaglijk maakt. — Maar zij weet wel dat een beroep op de ridderlikheid van andere mensen nutteloos is:

- 35 *Och, die raets mach pleghen leve vri in raet;
Mijn herte levet in onthopen.*

Zij berust, schijnbaar kalm en zelfs zonder jalousie, in haar hopeloze toestand; maar als ze nu haar gelukkiger verleden gaat herdenken (wat anders blijft iemand over die „levet in onthopen“?), dan zwelt het vers dadelik weer van hartstochtelijke bewogenheid:

- 37 *Want ic sach ene lichte wolke opgaen
Over alle swerke, so scone ghedaen
Ic waende met volre weelden saen
Vri spelen in die sonne.*

De emotie is zo sterk, dat ze telkens de gang van het „verhaal“ onderbreekt:

- 41 *Doen wert mijn hoghe maer een waen!
Al storvic, wie es dies mi wanconne?
Doen sweec mi nacht over den dach!
Dat ic ye was gheboren, o wach!*

Toen werd mijn vreugde plotseling tot een „wân“, een vreugde-zonder-grond. „Al stierf ik nu, wie zou het me kwalik durven nemen?“ Die laatste regel lijkt vrij zinloos, maar is het alles-behalve. De gedachtegang is: „Als ik er nu eens een eind aan maakte?“ „Nee, zelfmoord is immers een vreselijke zonde.“ Dan, de gedachte die zij in haar hart al verworpen heeft en die ze niet eens onder woorden durft te brengen uitdagend tegen de buitenwereld verdedigend: „Gesteld dat iemand in zó grote nood de hand aan zichzelf sloeg, wie zou daar wat van durven zeggen?“ — Maar, als gezegd, haar hart heeft die godslasterlike gedachte al verworpen; zij zal verder leven; zij zal er de kracht toe vinden in de redenering die ze zichzelf nu voorhoudt:

- 45 *Maer die sijn al ghevet op minnen sach,
Met minnen saelt wel orsaten noch minne. [orsaten:
Al bennic weder onder den slach, vergelden]
God troest alle edele sinne.*

Regels die een prachtige peroratie zouden vormen, wanneer . . . ze werkelijk haar diepste overtuiging weergaven. Maar ze zijn geen uiting van geloofsverzekerdheid, eer van een verbeterden willen-geloven; niet de slotsom waartoe zij gekomen is, enkel een argument van de „lichte stem”. En Hadewijch is te eerlijk, om niet dadelik daarop weer de donkere stem het woord te geven:

- 49 *Die minne es in allen beghinne ghenoech.
Doe mi minne eerst minnen ghewoech, [van minne
Ay, hoe ic met al hare al beloech! sprak]
Doen deedse mi haselen slachten
Die in deemsteren tide bloyen vroech,
Ende men langhe hare vrocht moet wachten.*

De onmiskenbare bedoeling is: Wágen? „Sijn al gheven op minnen sach”? Ik weet uit bittere ervaring hoe het je dan vergaat: wachten zonder eind!

- 55 *Die beiden mach, hem es wel ghesiet,
Tote dat minne sijn al met al versiet.*

Nog in dezelfde bitter-trotse toon: Gelukkig wie zo'n engelen-geduld heeft (maar ik heb het niet)! Nog voor ze echter dat laatste uitgesproken heeft, komt haar andere-ik alweer tussenbeide:

- 57 *Ay god! dies en achtic niet.
Maer ic bens meer dan te ghemededer. [des te blijder!]*

[„Ach God, ik gééf ook niet om het wachten, ik maak geen bezwaar; integendeel, ik doe het graag:]

Der minnen ic doch mi selven al liet.

Maar dat zijn beweringen die zich door hun overdrijving alleen al als geforceerd, onecht verraden; de reactie volgt dan ook onmiddellik:

- 60 *Maer mi dede dat wee al lede. [ik heb al wat uitgestaan!]*

De volgende strofe sluit bij dit „leed” aan, zoals 25—30 aansloot bij het „gruwelen” van 24; feitelijk is het daarvan een herhaling:

- 61 *Dat es den minnare al te swaer,
Na minne te doelne ende hine weet waer
Het si in demsterheit ochte in claer,
In abolghe ochte in minne. [abolghe: toorn]*

De noodkreet wordt nu echter, doeltreffender dan tot de omstanders, tot de Minne zelf gericht:

- gave minne*
65 *Hare ghewareghe troest openbaer,
Dat custe alendeghe sinne.*

Blijkbaar, hoewel het nergens met zovele woorden gezegd is, was er hier echter een bijgedachte aan een compromis, aan „met een béétje troost zou ik al tevreden zijn.” Want onmiddellik daarop herwint ze haar trots, en neemt het compromisvoorstel terug:

- 67 *Ay, liete mi mijn lief lieve van minnen ontsaen,
Daeromme en worde minne niet al verdaen,
Ende so en ware gheen hoghe, maer een waen;
Dat waer groet iammer dat het gheschiede.*

De betekenis van deze inderdaad wat duistere strofe moet m.i. wezen: Als mijn lief mij iets aangenaams, een beetje troost, van de minne ontvangen liet, dan werd daarmee de minne (wederzijds!) niet helemaal gegeven, en dan was het feitelijk toch maar een denkbeeldig genot („een waen”).

- 71 *Ay, den edelen fieren doe god verstaen
Wat selke scade bediede. [hóe erg dat zou zijn].*

De tien regels die er nog volgen, en die hoofdzakelijk tot het publiek zijn gericht, kunnen hier wel onbesproken blijven; hier eindigt feitelijk het lied; zwevend, zonder oplossing.

Hier beëindig ik ook dit werk. Van de talloze vragen die zich aan de aandachtige Hadewijch-lezer voordoen, heb ik in deze hoofdstukken alleen de dringendste gesteld, en naar vermogen beantwoord; detailkwesties moest ik, voorzover ze niet als documentatie- of illustratiemateriaal in het betoog hun plaats vonden, geheel ter zijde laten. Mijn streven is alleen geweest, een — grotendeels nog ongebaande — weg te wijzen; moge het mij gelukt zijn anderen te overtuigen, dat deze weg inderdaad naar Hadewijch voert, en dat het, voor „vakman” en „leek”, de moeite loont om de weg tot Hadewijch te gaan.

ENIGE DATA.

GEESTELIKE AUTEURS.

Bernard van Clairvaux	1090—1153
Hugo van St. Victor	1096—1141
Richard van St. Victor	† 1173
Joachim van Fiore	† 1202
Dominicus	1170—1221
Franciscus	1182—1226
Thomas van Aquino	1225—1274
Meister Eckehart	1260—1327
Heinrich Seuse	1295—1366
Johannes Tauler	± 1300—1361
Jan van Ruusbroec	1294—1381

VISIONAIRE VROUWEN.

Hildegard van Bingen	± 1098—± 1179
Elisabeth van Schönau	1129— 1165
Maria van Oignies	1177— 1213
Christine van St. Truyen	± 1150— 1224
Lutgard van Tongeren	1182— 1246
Beatrijs van Nazareth	± 1200— 1268
Hadewijch	± 1200—± 1270
Mechtild van Magdeburg	± 1210—1281 à '87
Heilwijch Bloemaerts	† 1336
Margaretha Ebner	1291— 1351

WERELDLIKE AUTEURS.

Hendric van Veldeke	}	. . . . .	2e helft 12e eeuw.
Reinmar van Hagenau			
Heinrich van Morungen	}	. . . . .	± 1200
Walther von der Vogelweide			
Hartmann van Aue			
Gottfried van Straszburg			
Jacob van Maerlant			1235—1300
Dante			1265—1321

AFKORTINGEN.

Tijdschr	= Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde.
Neophil.	= Neophilologus.
O. G. E.	= Ons geestelijk Erf.
Vl. Ac.	= Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde.
D. W. B.	= Dietsche Warande en Belfort.
P. B. B.	= (Paul und Braune's) Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur.
Zeitschr. f. d. Phil.	= Zeitschrift für deutsche Philologie.
Carm. Bur.	= Carmina Burana, uitg. J. A. Schmeller.
M. F.	= Des Minnesangs Frühling, 4e druk, bewerkt door Fr. Vogt.

De ij in het Middelnederlands, dus ook in Hadewijchs eigen naam, wordt uitgesproken als ie.

Vertalingen in of naast de tekst staan tussen [ ].

BIBLIOGRAFIE.

- Acta Sanctorum Iun. Tom. III 231, De S. Lutgarde Virgine.
 „ „ Iun. Tom. IV 630, De B. Maria Oigniacensi.
 „ „ Iul. Tom. V 495, De S. Christina Virg. et Mart.
- Ancelet—Hustache, J. Mechtilde de Magdebourg, Etude de psychologie religieuse, Parijs 1926.
- Beatrijs van Nazareth, Seven Manieren van Minne, uitgave L. Reyens en J. van Mierlo, Leuven 1926.
- Behaghel, O. Zur Kritik von Meister Eckart (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur xxxiv).
- Bernhart, J. Die philosophische Mystik des Mittelalters, München 1922.
- Bouman, A. C. Die litterarische Stellung der Dichterin Hadewijch (Neophilologus VIII).
 „ Het 41e der Limburgsche Sermoenen en de 10e Brief van Hadewijch (Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde II).
- Brethauer, K. Die Sprache Meister Eckharts im Buch der göttlichen Tröstung (Diss. Göttingen 1931).
- Brinkmann, H. Geschichte der Lateinischen Liebesdichtung im Mittelalter, Halle 1925.
 „ Entstehungsgeschichte des Minnesangs, Halle 1926.
 „ Zu Wesen und Form Mittelalterlicher Dichtung, Halle 1928.
- Brom, G. Hadewijch (Van onzen Tijd VI).
- Burckhardt, J. Die Kultur der Renaissance in Italien, 13e druk, Berlijn 1927.
- Burdach, K. Reinmar der Alte und Walther von der Vogelweide, 2e druk, Halle 1928.
- Carmina Burana, uitgave J. A. Schmeller, 2e druk, Breslau 1883.
 „ uitgave Hilka en Schumann, Heidelberg 1930.
- Diez, Fr. Die Poesie der Troubadours, Zwickau 1826.
- Dreves, G. M. Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern, München 1908.
- Dvorak, M. Idealismus und Naturalismus in der Gotischen Skulptur und Malerei, in: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte, München 1924.
- Ehrismann, G. Die Grundlagen des ritterlichen Tugend-systems (Zeitschrift für deutsches Altertum LVI).

- Elisabeth van Schönau, Sanctae Elisabeth Vita, in: *Patrologia Latina* Dl. 195.
- „ Bloemlezing in: M. David-Windstosser, *Frauenmystik des Mittelalters*, München 1919.
- Fahrner, R. *Wortsinn und Wortschöpfung bei Meister Eckehart* (Diss. Marburg 1929).
- Fredericq, P. *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden*, Gent 1892—'97.
- Ganzenmüller, W. *Das Naturgefühl im Mittelalter* (reeks: *Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance*), Leipzig 1914.
- Greidanus, Mej. J. *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie* (Diss. Utrecht 1926).
- Greven, J. *Die Anfänge der Beginen*, Münster i. W. 1912.
- Hadewijch *Gedichten*, uitg. J. Heremans en C. Ledeganck (Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen 1875).
- „ *Proza*, uitg. J. Vercoullie (Maatschappij der Vl. Bibliophilen 1895).
- „ *Strophische Gedichten*, uitg. J. van Mierlo, Leuvense Tekstuitg. 1906.
- „ *Visioenen*, uitg. J. van Mierlo, Leuvense Tekstuitg. 1908.
- „ *Brieven*, uitg. J. van Mierlo, Leuvense Tekstuitg. 1910.
- „ *Mengeldichten*, uitg. J. van Mierlo, Leuvense Tekstuitg. 1912.
- „ *Liederen*, uitgave Joh. Snellen, Amsterdam 1907.
- „ *Visioenen*, opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, 2 dln., Leuvense Studieën en Tekstuitgaven 1924—'25.
- Heyer, C. *Stilgeschichtliche Studien über Seuse's Buch der ewigen Weisheit* (*Zeitschrift für deutsche Philologie* XLVI).
- Hildegard van Bingen, Sanctae Hildegardis Vita et Opera, in: *Patrologia Latina*. Dl. 197.
- „ *Schriften der hl. Hildegard van Bingen*, ausgewählt und übertragen van J. Bühler, Leipzig 1923.
- Huizinga, J. *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem 1919.
- James, W. *The Varieties of religious Experience*, Duitse bewerking, Leipzig 1914.
- Jöris, M. *Untersuchungen über die Werke der Hadewijch*, Straatsburg 1894.

- Kalff, G. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, Groningen 1906.
- Kautsch, R. Handschriftenillustration im späteren Mittelalter, Straatsburg 1894.
- Knuttel, J. A. N. Hadewijch — Bloemaerdinne (Tijdschr. v. Nl. Taal- en Letterkunde xxxv).
- Kramm, E. Meister Eckart's Terminologie (Zeitschrift für deutsche Philologie xvi).
- Lauchert, F. Geschichte des Physiologus, Straatsburg 1889.
- Limburgsche Sermoenen, uitgave J. H. Kern, Groningen 1895.
- Lüers, Grete Die Sprache der deutschen Mystik im Werke der Mechtild von Magdeburg, München 1926.
- Marold, K. Über die poëtische Verwertung der Natur in den Vagantenliedern und im deutschen Minnesang (Zeitschrift f. deutsche Philologie xxiii).
- Mechtild van Magdeburg, bloemlezing door W. Oehl, München 1911.
- Mierlo, J. van Was Hadewijch de ketterin Bloemaerdinne? (Dietsche Warande en Belfort 1908).
- „ Hadewijch en Bloemaerdinne (Tijdschrift v. Nl. Taal- en Letterkunde xl, 1921).
- „ Hadewijch en Eckart (Dietsche Warande en Belfort 1923).
- „ Recensie van de Hadewijch-vertaling van Plassmann (D. W. B. 1923).
- „ Hadewijch, une Mystique flamande (Revue d'Ascétique et de Mystique 1924).
- „ Hadewijch (in de reeks: Eigen Schoon), Amsterdam 1926.
- „ Uit de Geschiedenis van onze Middeleeuwsche Letterkunde (z. j.) 1924
- „ Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde, Brussel 1928.
- „ Over het Ontstaan der Germaansche Mystiek (Ons geestelijk Erf I, 1927).
- „ Een Geding over Eckharts rechtgeloovigheid (O. G. E. 1927).
- „ Kan Hadewijch in verband gebracht worden met de Bloemaerdinne door den voornaam Heilwijch? (Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie 1927).
- „ Over de vrouwelijke geslachtsnamen op -inne (Vl. Ac. 1927).
- „ Over de ketterin Bloemaerdinne (Vl. Ac. 1927).
- „ Pomerius' Betrouwbaarheid (Vl. Ac. 1927).

- Mierlo, J. van   Encore Hadewijch et Bloemardinne (Revue Belge de Philologie et d'Histoire 1928).
- „   Hadewijch en Willem van St. Thierry (Ons geestelijk Erf 1929).
- „   Onze heerlijke Middelnederlandsche Woordkunst (Vl. Ac. 1929).
- „   Ruusbroec als Prozaschrijver, in: Jan van Ruusbroec, Leven, Werken, Mechelen—Amsterdam 1931.
- „   De Poëzie van Hadewijch (Vl. Ac. 1931).
- „   Ruusbroec's Bestrijding van de Ketterij (O. G. E. 1932).
- „   De 10e Brief van Hadewijch en het 41e der Limburgsche Sermoenen (Vl. Ac. 1932).
- „   Adelwip (Vl. Ac. 1933).
- Minnesangs Frühling, Des, 4e druk, bewerkt door Fr. Vogt, Leipzig 1923.
- Naumann, H.   Ritterliche Standeskultur um 1200, in: H. Naumann en G. Müller, Höfische Kultur, Halle 1929.
- Norden, E.   Die antike Kunstprosa, Leipzig 1898.
- Oesterreich, T. K. Einführung in die Religionspsychologie, Berlijn 1917.
- Pfeiffer, Fr.   Meister Eckhart, Leipzig 1857.
- Philippen, L. J. M. Begijnhoven en Spiritualiteit (O. G. E. 1929).
- Plassmann, J. O.   Die Werke der Hadewijch, aus dem Altflämischen übersetzt, Hannover 1923.
- Plenio, K.   Ueber deutsche Strophik (P. B. B. XLII 1917).
- „   Bausteine zur altdeutschen Strophik (P. B. B. XLII, XLIII).
- Polheim, K.   Die Lateinische Reimprosa, Berlijn 1925.
- Preger, W.   Geschichte der deutschen Mystik im Mittelalter, Leipzig 1874—'98.
- Quack, H. P. G.   De Socialisten, Personen en Stelsels, Dl. I, 3e druk, A'dam 1899.
- Reypens, L.   Ruusbroec's mystieke Leer, in: Jan van Ruusbroec, Leven, Werken, Mechelen—Amsterdam 1931.
- Salverda de Grave, J. J. De Troubadours, 2e druk, Leiden 1925.
- Schrötter, W.   Ovid und die Troubadours, Halle 1908.
- Schwietering, J.   Einwirkung der Antike auf die Entstehung des frühen deutschen Minnesangs (Zeitschrift für deutsches Altertum LXI, 1924).
- Seuse, H.   Bloemlezing door W. Oehl, München.

- Snellen, Joh. Hadewigiana (Tijdschr. v. Nl. Taal- en Letterkunde xxvi, 1907).
- „ Hadewijch Mystica (Tijdschr. xxxi, 1912).
- „ Hadewijch, een Bloemlezing, Zeist 1931.
- Stockmayer, G. Ueber Naturgefühl in Deutschland im 10. und 11. Jahrhundert (reeks: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance), Leipzig 1910.
- Stracke, D. A. De assonancen in Hadewijchs Strophische Gedichten (Leuvensche Bijdragen xi).
- Tauler, J. Bloemlezing door W. Oehl, München.
- Tenhaeff, W. H. C. Beknopte Handleiding der Psychical Research, 3 dln., Den Haag 1926.
- Veldeke, H. van Eneide, uitgave O. Behaghel, Heilbronn 1882.
- Verwey, A. De Visioenen van Hadewijch. In hedendaagsch Nederlandsch overgebracht door A. Verwey, Antwerpen 1922.
- Vooy's, C. G. N. de Meister Eckart en de Nederlandse Mystiek (Archief voor Kerkgeschiedenis 1904).
- „ De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek (Archief voor Kerkgeschiedenis 1909).
- „ Twee Christen-demokraten uit de 14e eeuw, in: Letterkundige Studieën, Groningen 1910.
- „ Middelnederlandse Legenden en Exempelen, Groningen 1926.
- Walther von der Vogelweide, uitgave W. Wilmanns, 4e druk door V. Michels, Halle 1924.
- Wechssler, E. Das Kulturproblem des Minnesangs, Halle 1909.
- Willems, L. Lexicografische Sprokkelingen 15—24 (Vl. Ac. 1932).
- Wilmanns, W. Leben und Dichten Walthers von der Vogelweide, 2e druk door V. Michels, Halle 1916.

STELLINGEN.

- I. De zgn. 10e, 15e en 28e Brief van Hadewijch zijn niet authentiek, evenmin als de 1e, 2e, 10e en 15e Rijmbrief, terwijl de echtheid van verscheiden andere proza- en rijmbrieven twijfelachtig is.
- II. Er heeft reeds vóór Hadewijch mystiek proza in de volkstaal bestaan.
- III. De betekenis van de vorm en de techniek in Hadewijchs kunst is door haar moderne bewonderaars stelselmatig onderschat.
- IV. Men kan Hadewijchs kunst niet begrijpen zonder inzicht in de betekenis, die de geestelike verbondenheid met haar kring voor haar gehad heeft.
- V. Tekst en interpunctie van Van Mierlo's Hadewijch-uitgaaft zijn op een aantal plaatsen voor verbetering vatbaar.
- VI. Het bij Hadewijch (Lied xxviii 64 en xxxv 38) voorkomende woord aflaat is niet op te vatten als „aflaat”, maar als een weergave van het Latijnse „afflatus”.
- VII. In de Hertspiegel (uitg. A. C. de Jong 1930) leze men Boek II r. 343
„Hi vlymt, hi snyt, hi zaaght, wel leden af uyt nood”
zonder de zinstorende komma achter „zaaght”.
Boek III 407 vlg. luidt:

Dicht voor u voeten neer, trouw aerdriex preken hóórt:
Brengh daer tbegraven zaad, niet zaad veelvoudigh voort?
En straff ons vant ontfangen ponds verzuimde renten.
Die wasbaar korrelplant. ook me voor mis en enten.
Met vrucht betaalt genoten weldaads woeker ruym:

De Jongh annoteert: „Lees met Hs. H. geen punt na plant en na enten”. Men leze echter „Die wasbaar korrel, plant, ook me” etc.

VIII. Ph. Lansberg geeft in zijn „Letterkundige Studiën” (Den Haag, z. j.) over De Kleine Johannes II en III blijk, noch de geest noch de zin van het behandelde werk te hebben begrepen.

IX. De strekking van Van Eeden's spel „De Idealisten” is door geen der schrijvers die Kalff refereert (Frederik van Eeden, De Psychologie van de Tachtiger, blz. 278 vlg.) begrepen, terwijl ook Kalff's eigen proeven van interpretatie mislukt zijn.

X. De afwijkingen van Vogt's interpunctie in Des Minnesangs Frühling (vierde druk 1923), die L. J. Rogier zich in zijn boek „Henric van Veldeke” veroorlooft (blz. 194 r. 8, blz. 197 r. 12, blz. 202 r. 4 van nr. XII, vgl. M. F. 59, 6; 61, 29; 66, 19), moeten zonder uitzondering verworpen worden.

XI. In Veldeke's lied M. F. 67, 25 wordt gezegd (31, 32):

„want si (hen, sc. de oningewijden) die minne noch nie
noch ir herten rochte enbinnen.” [dwanc,

Alle vernuftige bespiegelingen over die laatste regel (zie de aantekening van Vogt op blz. 345) worden overbodig, wanneer men rochte op zijn Nederlands opvat als praet van „raken”.

XII. Vogt leest in de door hem herziene uitgave Minnesangs Frühling 30, 27:

Wurze des waldes
und grieze des goldes
und elliu apgründe
diu sint dir, hêrre, künde.

Om dit vers tot zijn recht te laten komen, vatte men „wurze” niet met Lexer op als „planten”, maar als „wortels”, vervange „grieze” weer door Lachmann's op het Manessiese handschrift steunende lezing „erze”, en leze zo mogelijk „alliu” voor „elliu”.

- XIII. Wechsler in *Das Kulturproblem des Minnesangs* acht konklusies die hij uit het Provençaalse materiaal trekt, in verschillende gevallen ten onrechte van toepassing op het Duitse.
- XIV. De grote stromingen en de belangrijke figuren uit het internationaal kultuurleven van de laatste anderhalve eeuw behoren bij het M. O. en V. H. O. (in de eerste plaats, maar zeker niet uitsluitend, in de geschiedenisles) uitvoerig behandeld te worden.
- XV. Neutraal geschiedenisonderwijs is een fictie; objectiviteit worde echter, aan openbare en biezondere onderwijsinstellingen gelijkelik, met de grootste ernst nagestreefd.
- XVI. Het moderne lekespel moet minder als een artistieke prestatie dan als een liturgiese handeling beschouwd worden; buitenstaanders kunnen er daarom niet op de juiste wijze over oordelen.
-

~~VA 1713~~

~~VB 1628~~

~~VC 1759~~

~~VC 2128~~

~~4.76.1163^H~~

